

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.61.1>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief), dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek, dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz, dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljčič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Fotografija na naslovnici:

TS: Ljubljana, 25. junij 1991. Foto: Tone Stojko, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

FS2164/39: Prihod partizanov v Ljubljano. Ljubljana, 9. maj 1945. Foto: Vladimir Klaus, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije. Inv. št.: FS2164/39.

R3160: Shod ob koncu vojne in nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov na Kongresnem trgu v Ljubljani, 29. oktober 1918. Foto: Franjo Grabjec, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije. Inv. št.: R2772.

Vsebina

Razprave – Articles

Zdenko Čepič, Trikrat: sosledje v zgodovinskem dogajanju na poti do slovenske državnosti v 20. stoletju / Three Times: The Sequence of Historical Events Leading to the Slovenian Statehood in the 20th Century 8

Katerina Malšina, Andrej Benedejčič, Oleksandr Slisarenko in Vladyslav Volobuiev, Kaj so Slovenci leta 1905 vedeli o Ukrajini? *Ukrajinsko vprašanje* in njegov avtor – slovenski »kazak« Bajda / What Did Slovenians Know About Ukraine in 1905? The Ukrainian Question and Its Author – Bajda, the Slovenian “Cossack” 32

Petra Kim Krasnič, Ruska emigracija in jugoslovanska politika do Sovjetske zveze med obema svetovnima vojnama / Russian Emigration and the Yugoslav Policy Towards the Soviet Union in the Interwar Period 60

Irena Uršič, Mrtvi in pogrešani Slovenci v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno: izpraševanja o virih, številu, imenih / Dead and Missing Slovenians in the Italian Armed Forces and War Captivity During World War II: The Questions of Sources, Numbers, and Names 86

Maja Lukanc, Partijski kongresi kot legitimacijsko orodje jugoslovanske komunistične oblasti (1958–1978) / Party Congresses as a Legitimising Tool of Communist Power in Yugoslavia (1958–1978) 102

Jelka Piškurič, Na »začasnem« delu v Nemčiji: odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev / “Temporary” Work in Germany: Yugoslavia’s Attitude Towards Economic Migrants 121

Darja Fišer, Kristina Pahor de Maiti, »Prvič, sem političarka in ne politik, drugič pa ...« Korpusni pristop k raziskovanju parlamentarnega diskurza / „First, I’m a Female Politician, Not a Male One, and Second ...” A Corpus Approach to Parliamentary Discourse Research 144

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

Nekaj razmislekov o knjigi in ob knjigi o delovanju ZDA v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno (Zdenko Čepič) 181

Jubileji – Jubilees

Franc Rozman – osemdesetletnik (Peter Vodopivec).....	203
Nevenka Troha – sedemdesetletnica (Zdenko Čepič).....	209
Jože Prinčič – sedemdesetletnik (Žarko Lazarević).....	216

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno. (Nina Vodopivec).....	219
Dominique Kirchner Reill, The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire. (Rok Stergar)	223
Volunteering and Voluntary Associations in the Post Yugoslav States. (Maja Lukanc)	225

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Zdenko Čepič*

Trikrat: sosledje v zgodovinskem dogajanju na poti do slovenske državnosti v 20. stoletju**

IZVLEČEK

Slovenska država je nastala v »kratkem 20. stoletju«. Slovenci smo do države, ki jo imamo sedaj, prišli postopoma. V treh korakih: 1918, 1941–45, 1990–91. Pri tem je šlo pri nastajanju slovenske državnosti za povezanost, za sosledje. Brez dosežene prve slovenske državnosti ne bi bilo druge, zlasti pa brez druge ne bi bilo tretje. Vsak korak oblikovanja državnosti se je zgodil v svojem obdobju, v različnih pogojih, ki so vplivali na potek nastajanja države in stopnjo njene samostojnosti. Do prvega je prišlo ob koncu prve svetovne vojne, ko so bile zaradi mednarodnih političnih pogojev pretrgane državnopravne vezi z avstro-ogrsko državo in smo Slovenci vstopili v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ta pa se je nato s Kraljevino Srbijo »zedinila« v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (od leta 1929 Kraljevino Jugoslavijo), drugi se je zgodil v času druge svetovne vojne, ko je jugoslovanska država doživela kolaps in jo je bilo treba obnoviti, in to v novih pogojih, z novo organizacijo, za kar so se v vojnem obdobju zavzemali v t. i. meščanskem političnem taboru, v tradicionalnih slovenskih političnih strankah in tudi v t. i. revolucionarnem taboru oziroma v osvobodilnem gibanju, tretji pa takrat, ko se je jugoslovanska država, ki je bila organizirana po merilih v vojni zmagovitega osvobodilnega gibanja, izpela. Vsem trem korakom je bil skupen namen, medtem ko sta bila način do državnosti in odnos do nje različna. Način državnosti in odnos do nje sta bila odvisna od razmer pa tudi razmerij med dejavniki oziroma ustvarjalci državnosti in od političnih ali družbenih nosilcev. Oblikovanje slovenske državnosti v »kratkem 20. stoletju« je povezano s samoodločbo. Bila je sredstvo ali osnova, na kateri je bila državnost na vsaki posamezni stopnji zgrajena. V vsakem od

* Dr. zgodovinskih znanosti; zdenko.cepic@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Slovenije iz državnega proračuna.

korakov oblikovanja državnosti je bila nekoliko drugače razumljena. Samoodločba je bila bistven pogoj in sredstvo, da smo Slovenci do države sploh prišli. V vseh treh korakih njenega ustvarjanja.

Ključne besede: Slovenija, država, politika, samoodločba, jugoslovanstvo, slovenstvo

ABSTRACT

THREE TIMES: THE SEQUENCE OF HISTORICAL EVENTS LEADING TO THE SLOVENIAN STATEHOOD IN THE 20TH CENTURY

The Slovenian state was formed in the “short” 20th century”. Slovenians have attained the state that they now live in gradually, in three steps (in 1918, 1941–45, and 1990–91). The formation of the Slovenian statehood involved cohesion, a sequence of events. Without the attainment of the initial Slovenian statehood, the second step would not have taken place, while the third stage would have been particularly impossible without the second one. Each of the steps towards the establishment of the Slovenian statehood occurred in its own period, subject to various conditions that influenced the process of the creation of the Slovenian state and the degree of its independence. The first step was taken at the end of World War I, after the state-legal ties with the Austro-Hungarian state had been severed due to the international political circumstances and Slovenians joined the State of Slovenes, Croats, and Serbs. This state then “merged” with the Kingdom of Serbia to form the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (as of 1929, the Kingdom of Yugoslavia). The second step took place during World War II, after the former Yugoslav state had collapsed and needed to be restored in new circumstances and with a different organisation – which was, during the war, the goal of the so-called bourgeois political camp, the traditional Slovenian political parties, as well as the so-called revolutionary camp or the liberation movement. The third step, however, occurred when the Yugoslav state, organised in accordance with the criteria of the liberation movement that had prevailed during the war, outlived its purpose. All three steps shared the same goal, while the manners of attaining statehood and the attitude towards it varied, depending on the situation and relations between the factors or proponents of statehood as well as on its political or social agents. The formation of the Slovenian statehood in the “short 20th century” was related to the right to self-determination. This right represented the means or the foundation for the construction of statehood during each phase and was understood somewhat differently during each of the stages of the Slovenian statehood’s formation. Self-determination was an essential condition that made it possible for Slovenians to attain their own state at all – during all three stages of its creation.

Keywords: Slovenia, state, politics, self-determination, Yugoslavism, Slovenism

Slovenska država, ki jo imamo sedaj in kakršno imamo, je nastajala postopoma. O tem je bilo napisano že mnogo zgodovinopisnega,¹ vendar je mogoče še enkrat opozoriti na sosledje nastajanja slovenske države v »kratkem 20. stoletju«. Nastajala je, se v sicer okrnjeni pojavni obliki pojavljala že pred nastankom sedanje samostojne in neodvisne slovenske države, ki daje Slovincem oznako nacije, in ne le naroda, do tega stanja pred tem že dvakrat v različnih zgodovinskih obdobjih in v različnih zunanjih razmerah ter notranjih razmerjih. Slovenska država se je v »kratkem 20. stoletju« pojavila trikrat.

Neizpodbitno dejstvo je, da je bilo 20. stoletje tisto, v katerem je bila ustvarjena, dosežena slovenska državnost. Gre za državo, ki izraža osnovne zahteve državnosti in v kateri je večinski narod suveren narod, tako v smislu samostojnosti in politične neodvisnosti kot glede izražanja svoje suverenosti. Slovenci smo v 20. stoletju ustvarili svojo državo, takšno, ki ima zagotovljene pogoje, značilne za državo: stalno prebivalstvo, določeno ozemlje, lastno, suvereno oblast, ki lahko navezuje stike z drugim državami. Pot do slovenske države, ki je izpolnjevala vse te pogoje, je trajala celo »kratko 20. stoletje« in je potekala v treh potezah. Vsaka je bila izraz svojega časa in takratnih okoliščin in vsaka je dala naslednji potezi nasledstvo, ki ga sama zaradi različnih okoliščin ni bila sposobna uresničiti, se je pa uresničilo na naslednji stopnji ali ob naslednji priložnosti za vzpostavitev slovenske državnosti.

Slovenska država je na vseh treh razvojnih stopnjah v treh različnih obdobjih temeljila na pravicah in dolžnostih, ki jih ima država, kot jih določa t. i. Konvencija iz Montevidea. Ta je premise, potrebne za državo, opredelila konec leta 1933 na mednarodni konferenci ameriških držav (ZDA in še petnajstih držav Srednje in Južne Amerike). Čez leto dni je ta konvencija postala veljavna, v začetku leta 1938 pa jo je sprejelo tudi Društvo narodov.² Na postavkah Konvencije iz Montevidea, potrebnih za državo, je temeljil sklep Badinterjeve komisije s konca leta 1991, ko so Slovenija, Hrvaška in Makedonija zaprosile za priznanje članic Evropske unije, ker so glede na mnenje omenjene komisije³ in njenega sklepa o pravicah in dolžnostih držav, temelječih na Konvenciji iz Montevidea, izpolnile pogoje za državo. Slovenska država,

1 V seznamu literature na koncu tega sestavka so navedene le bistvene monografije, študije, ki obravnavajo slovensko državo v različnih obdobjih in različnih zgodovinskih okoliščinah v »kratkem 20. stoletju«, kajti navesti vse članke, izvirne znanstvene, pregledne in druge zapise o tej tematiki je domala nemogoče, če ne želimo pisati le bibliografije. To pa ni namen tega prispevka, ki govori o vsebinskih zadevah slovenske države v treh različnih obdobjih in okoliščinah njenega nastajanja. Pri tem ne gre za zgodovinsko revizijo, ampak le za poudarjanje ali izpostavljanje nekaterih dejstev v tem procesu.

2 *League of Nations- Treaty Series*, vol. CLXV, 1936, Nos. 3801–3824, 20–43.

3 Badinterjeva komisija je bila arbitražna komisija, ki jo je vodil francoski ustavni pravnik Robert Badinter, takrat predsednik francoskega ustavnega sodišča, v njej pa so bili še člani, predsedniki ustavnih sodišč iz Nemčije, Italije, Španije in Belgije. Ustanovili so jo na mirovni konferenci o Jugoslaviji jeseni 1991 (po osamosvojitvi Republike Slovenije, vendar še v času moratorija na osamosvojitve, ko je pomembnejše države še niso mednarodno priznale) in je delovala v okviru te konference, ki je skušala doseči mirno, sporazumno združitev jugoslovanske države. Badinterjeva komisija je razrešila bistvene probleme konca jugoslovanske države. Tako je odločila glede njenega nasledstva (sukcesije) (mnenje 1, 9), kdaj se je katera od jugoslovanskih republik osamosvojila in ni bila več (se ni več štela za) del Jugoslavije (mnenje 11) in da je ta država razpadla in ne obstoji več kot država (mnenje 8). S tem je ta arbitražna komisija pripomogla k mirnemu reševanju razpadanja jugoslovanske države, ki pa je bilo kljub vsemu krvavo, saj je potekala etnična vojna med narodi.

samostojna in neodvisna Republika Slovenija, glede pogojev, potrebnih za državo, temelji na Konvenciji iz Montevidea. Obstoj in prenehanje države sta posledica dejstev in sta v ključni domeni mednarodnega prava. To je veljalo tudi za prvega v nizu izrazov slovenske državnosti v »kratkem 20. stoletju«, tj. glede mednarodnopravnega položaja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, posledično pa tudi glede položaja Narodne vlade v Ljubljani.⁴

Pot do države, v kateri živimo danes, do samostojne in neodvisne Slovenije, je bila dolga celo »kratko 20. stoletje«. Dejansko sta oba mejnika tega Hobsbawmovega »kratkega« 20. stoletja tudi mejnika oblikovanja slovenske državnosti.⁵ Slovenska državnost je bila vzpostavljena na začetku tega obdobja, na koncu pa tudi vmes, ko je bila vzpostavljena še enkrat, med drugo svetovno vojno, ko je jugoslovanska država zaradi napada, okupacije in ozemeljskega razkosanja doživela »sesedenje« in nato svojo obnovo na drugačnih organizacijskih osnovah. Slovenska državnost je bila v »kratkem 20. stoletju« oblikovana trikrat. Pri nastajanju slovenske državnosti v »kratkem 20. stoletju« gre za trilogijo, za vsebinsko povezavo treh oblik slovenske državnosti v času nastajanja, trajanja in konca jugoslovanske države.

Tri je sicer pravljico število. Marsikaj se veže na tri. Tudi ljudsko reklo, da gre v tretje rado. V primeru slovenske državnosti to drži. V tretjem poskusu, da se doseže državnost, v kateri je država samostojna in neodvisna, je uspelo ustvariti takšno državnost. Je pa treba imeti glede oblikovanja slovenske državnosti pred očmi tudi modrost, da niti Rim ni bil ustvarjen v enem dnevu. Povedano preprosteje: za vse je potreben čas. Tudi za oblikovanje nacionalne države. Potrebni so pogoji, okoliščine, ki to omogočajo in omogočijo. Odločilna sta čas in prostor, torej dve bistveni postavki, ki oblikujeta zgodovino in ju je treba v zgodovino pisju nujno upoštevati. Tudi pri nastajanju slovenske državnosti, saj so bili v vsakem obdobju, ko je nastajala, odločilni družbene, natančnejše politične razmere pa tudi razmerja, ki so na takratno državnost vplivala. Poleg tega je treba vedeti in upoštevati tudi to, da nič ne nastane iz nič, da mora obstajati nekaj, kar je, nekaj tudi pred tem. Skratka, da državnost, samostojna in neodvisna država, ki smo jo Slovenci dosegli z osamosvojitvijo od jugoslovanske države, ni nastala iz nič oziroma je nastajala dolgo časa, postopoma. Pri nastajanju in oblikovanju države je treba upoštevati povezanost prejšnjega dogajanja in neprekinjenost nekega procesa, tj. kontinuiteto in sosledje, tako časovno kot vsebinsko. Vse ima namreč svojo predzgodovino, tudi država, ki jo imamo danes. Ta leta 1991 ni nastala iz nič, kar sicer menijo njeni posamezni »ustvarjalci« (pravi ali takšni, ki si to sami domišljajo). Pred slovensko samostojno in neodvisno državo, vzpostavljeno z osamosvojitvijo 25. junija 1991, je namreč nekaj bilo. Bila je slovenska država, ki je

4 Mirjam Škrk, »Profesorji Ivan Žolger, Ivan Tomšič in Stanko Peterlin ter njihovi prispevki k nastanku slovenske države,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 98.

5 Britanski zgodovinar Eric Hobsbawm (1917–2012) je v svojem delu *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991* [The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991] 20. stoletje »skrajšal«, saj ga je zamejil z začetkom prve svetovne vojne in koncem Sovjetske zveze, kar je v bistvu tudi čas trajanja jugoslovanske države, ki je sicer nastala neposredno po koncu prve svetovne vojne, a je dejansko nastajala že med to vojno. Jugoslovanska država je bila država, v kateri smo Slovenci živeli v »kratkem 20. stoletju«.

obstajala v okviru federativno organizirane jugoslovanske države. Res ni bila povsem samostojna in ni bila predmet mednarodnega prava, je pa bila glede na ustavo jugoslovanske države država, s tremi postavkami, potrebnimi za državo po Konvenciji iz Montevidea; le stikov z drugimi državami – razen v okviru jugoslovanske države – ni mogla navezovati, ker je to pripadalo zvezni jugoslovanski oblasti. Ta slovenska državnost, ki je temeljila na priznavanju pravice do samoodločbe naroda, je namreč bila osnova, pravna in politična, ki je omogočila oblikovanje samostojne slovenske države, Republike Slovenije. Pred njo je namreč že obstajala slovenska država, ki ni bila povsem samostojna in neodvisna, kljub temu pa je imela vse prvine državnosti. V okviru jugoslovanske federativne države Slovenija ni bila samostojna in neodvisna država, je pa vseeno imela vse pogoje, potrebne za državnost. Ozemlje, ki je bilo na treh straneh jasno zamejeno z mejo jugoslovanske države do sosednjih držav, Italije, Avstrije, Madžarske, na eni pa do federalne enote jugoslovanske države, Hrvaške; prebivalstvo in tudi suvereno oblast, ki pa je del suverenosti prenesla na skupno oblast jugoslovanske države. Za popolno samostojnost in neodvisnost slovenske države je bilo treba doseči popolno suverenost oblasti.

Slovenci smo do države, ki jo imamo sedaj, prišli postopoma. V treh korakih. Vsak od teh je bil storjen v svojem obdobju, v različnih pogojih, ki so vplivali na potek nastajanja države in stopnjo njene samostojnosti. Prvi je bil ob koncu prve svetovne vojne – pred nekaj več kot sto leti –, ko so bile zaradi mednarodnih političnih pogojev pretrgane državnopravne vezi z avstro-ogrsko državo in smo Slovenci vstopili v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tako se je pač imenovala državna tvorba, ki je nastala konec oktobra 1918, ko je bilo jasno, da dotedanja država, v kateri so živeli Slovenci, izgublja vojno in svojo državniško moč in so zato takrat nastale nacionalne države. Država SHS ni bila edina, bila pa je izraz razpadanja oblasti avstro-ogrske države. Tudi če ne bi želeli svoje države, so jo morali ustvariti! Država SHS je bila prva jugoslovanska država, v katero smo Slovenci vstopili na osnovi samoodločbe. Samoodločbe, ki jo je oblikoval predsednik ZDA Wilson. Šlo je za prvo odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Šlo je za oblikovanje jugoslovanske države južnoslovanskih narodov, ki so do tedaj živeli v okviru habsburške avstro-ogrske države.⁶ Oblikovanje »velike« jugoslovanske države, ko se je država »habsburških Jugoslovanov«, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, združila s Kraljevino Srbijo (tej se je nekaj dni pred »zedinjenjem« v jugoslovansko državo pridružila Kraljevina Črna gora) v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, je bilo sicer korak v jugoslovansko državo, v kateri pa je bilo bolj malo izrazov slovenske državnosti. V prvi jugoslovanski državi jih v resnici ni bilo. Obstajalo je stalno prebivalstvo.

Drugi korak na poti k slovenski državnosti se je zgodil v obdobju druge svetovne vojne, ko je jugoslovanska država najprej doživela vojaški pa tudi politični zlom, ozemelsko izničenje in jo je bilo treba dejansko obnoviti. Vendar na novih osnovah.

6 O tem, kako je pri Slovencih (v njihovi politiki) potekal proces odločanja in odločitev za jugoslovansko državo v času prve svetovne vojne, gre za proces »zapuščanja« avstro-ogrskega državnega okvira in oblikovanje jugoslovanske države »habsburških Jugoslovanov«, gl. Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1941–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971).

Glede tega so se v slovenski politiki strinjali tako tisti, ki so nasprotovali odporu proti okupatorju, kot tisti, ki so se uprli. Oboji so želeli drugačno organizacijo države, z manj centralizma in več možnostmi za Slovence, da dosežejo stopnjo državnosti, kar je veljalo zlasti glede oblasti. Šlo je za namero vzpostavitve slovenske državnosti. Razlika med tradicionalnimi slovenskimi strankami in revolucionarji, ki so želeli spremembo organizacije države za priznavanje narodov in federativnosti na osnovi pravice do samoodločbe naroda, je bila prav v tem. Šlo je za razliko, po kateri bi po predlogih »tradicionalne« slovenske politike jugoslovanska država bila federacija treh narodov, tistih, ki so bili do tedaj priznani kot narodi,⁷ medtem ko so »revolucionarji« želeli federacijo, v kateri bi imeli vsi narodi enake pravice (in dolžnosti). Poleg tega pa so želeli tudi spremembo oblasti. Če so imeli slovenski politiki glede federativnosti nekako enake poglede na organiziranost jugoslovanske države po drugi svetovni vojni in so glede tega kot pogoj zanjo nameravali vzpostaviti slovensko državnost, so se v zvezi s tem razhajali do te mere, da je to povzročilo vojaško spopadanje (element državljanske vojne) in kolaboracijo z okupatorjem.

Tretji korak pa je bil narejen, ko se je jugoslovanska država, t. i. avnojska Jugoslavija, izpela in se je Slovenija osamosvojila. To je storila v skladu s pravico do samoodločbe. Šlo je za obratni proces od združitve v Jugoslavijo, kar je bilo storjeno dvakrat, po prvi svetovni vojni in v drugi svetovni vojni. V tretje je samoodločba pomenila sredstvo za razdružitve od Jugoslavije in vzpostavitev samostojne in neodvisne države. Pri tem pa ni šlo za odcepitev, ampak za razdružitve, ki je bila osnova osamosvojitve. Šlo je za obratni proces z isto osnovo, s pravico do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve, kot je bila pred tem dvakratna združitve ali pridružitve v jugoslovansko državo. Ta je dejansko razpadla in prenehala obstajati, kar je bila ugotovitev mednarodnih ustavnih pravnikov v Badinterjevi komisiji. Komisija je ugotovila, da pri koraku Slovenije, ko je prekinila državnopravne vezi z Jugoslavijo, ni šlo za odcepitev, ampak za razdružitve na osnovi jugoslovanskih ustavnih pravic, ki so jih imeli narodi in njihove države (kar so federalne enote, imenovane republike, ustavno bile) na podlagi ustavne pravice v jugoslovanski federativni državi. Šlo je za uveljavitev pravice do samoodločbe naroda, pravice do odcepitve.

Vsem trem korakom je bil skupen namen, vzpostavitev slovenske državnosti, medtem ko je bil njihov način do državnosti različen. Odvisen je bil od razmer pa tudi razmerij med dejavniki oziroma ustvarjalci državnosti in od političnega in družbenega nosilca. Vsak od korakov v oblikovanju slovenske državnosti je odraz zgodovine tistega časa. Načina ustvarjanja slovenske državnosti sta bila dva, prevrat in revolucija. Kaj razlikuje ta dva načina, je na videz jasno, čeprav sta si bila v podrobnostih precej podobna. Zlasti glede namena, ki je bil vzpostavitev slovenske državnosti. Pogoj za to pa je bil v oblasti, ki je državnost želela in jo oblikovala. Prevrat in revolucija sta sicer

7 Prve med nekaj predlogi ali načrti glede sprememb organizacije jugoslovanske države, ki so jih pripravili v slovenski »tradicionalni« politiki, so bile t. i. londonske točke iz jeseni 1941, v katerih so predvideli, da bo »samostojen in ravnopraven del Jugoslavije svobodna Slovenija« in da se mora »notranja ureditev obnovljene Jugoslavije izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti na federativni osnovi«. Gl. Jera Vodušek Starič, »Doseje« Mačkovešek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994), 140.

sredstvi za osvojitve oblasti, pri čemer je namen oblasti izvesti spremembe. Prevratu in revoluciji je bilo sicer skupno vprašanje oblasti, ki predstavlja oziroma oblikuje državnost. Oblast je imela res različne ideološke, razredne nosilce, vendar je vsem, čeprav se politično in svetovnonazorsko razlikujejo, skupno oblikovanje slovenske državnosti.⁸

V slovenski zgodovini se prevrat razume predvsem kot sprememba državnopravnega odnosa Slovencev z državo, v kateri sicer bivajo, nimajo pa v njej vseh narodnostnih pravic ali možnosti povsem izražati svoje suverenosti. Za prevrat se tako šteje dogajanje ob pretrganju državnopravnih odnosov s črno-žolto habsburško monarhijo konec oktobra 1918. Iz podobnih razlogov pa je mogoče kot prevrat razumeti tudi slovensko osamosvojitve leta 1991. Prevrat je bil prehod iz ene v drugo državo, npr. iz avstro-ogrske v »jugoslovansko« *Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov* ali pa iz Jugoslavije v državno samostojnost, in je po namenu način narodne revolucije. V revoluciji med drugo svetovno vojno sicer ni šlo za prehajanje v drug državni okvir, ampak za prehod iz ene organizacije države v drugo, drugačno, iz centralizma in unitarizma v federativnost. Ta je bila sprva precej načelna, v praksi pa je deloval centralizem, vendar se je ta z vsako naslednjo ustavo »umikal« *oziroma zmanjševal. Bistvo revolucije osvobodilnega gibanja sta bili v prvi vrsti narodna emancipacija in vzpostavitev narodne države na osnovi pravice do samoodločbe. Torej državotvornost vsakega naroda, ki je v jugoslovanski državi živel posebej. Tako prevrata leta 1918 in tudi 1990/91 kot revoluciji v obdobju druge svetovne vojne so imeli značaj narodne revolucije s skupnim ciljem, ki je bil državnost v največjem mogočem obsegu. V obsegu, ki so ga omogočale takratne politične razmere. Namen prevrata in revolucije je bila predvsem državotvornost. Učinek obeh je bil enak. Z njima je bila dosežena narodna, slovenska država, ki pa je glede na takratne okoliščine imela različno stopnjo suverenosti oziroma samostojnosti in neodvisnosti. Prevrat in revolucija kot izraza narodne revolucije sta pomenila uresničitev pravice do samoodločbe.*

Značaj prevrata z namenom narodne revolucije je imela tudi osamosvojitve Republike Slovenije leta 1991. Ta prevrat je imel za Slovence v veliki meri enake lastnosti in pomen kot ga je imel prevrat leta 1918. Pretrgali so državnopravni odnos z državo, v kateri so živeli. Namen je bil enak, način pa je bil zaradi okoliščin povsem drugačen. Okoliščine je določal že doseženi ustavni položaj slovenske države v okviru jugoslovanske države. Osamosvojitve leta 1991 je bila tako po načinu prevrat, v katerem pa so bili glede oblikovanja slovenske državnosti upoštevani oziroma priznani dosežki revolucije iz obdobja druge svetovne vojne. V slovensko osamosvojitve je bilo vpeto bistvo revolucije iz obdobja druge svetovne vojne. Ta je bila v prvi vrsti »narodnoosvobodilna« *v odnosu do okupatorja in do stanja, kakršno je bilo v jugoslovanski državi pred vojno. Šlo je za to, da se spremeni predvsem organizacija jugoslovanske države. Osamosvojitve je bila pravno povezana z »revolucionarno« *samoodločbo naroda, ta pa je bila temelj za slovensko državnost, doseženo v drugi svetovni vojni.**

8 Zdenko Čepič, »Prevrat in revolucija v slovenskem zgodovinskem dogajanju: dejstva in misli,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 229–45.

V preambuli Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike je namreč povedano, »da je bila Republika Slovenija država že po doslej veljavni ustavni ureditvi in je le del svojih suverenih pravic uresničevala v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji«, v Deklaraciji o neodvisnosti pa je zapisano, da ta izhaja iz »prave slovenskega naroda do samoodločbe, iz načel mednarodnega prava, iz ustave dosedanje SFRJ in iz ustave Republike Slovenije«, kar je pomenilo pravno osnovo za osamosvojitvev.

Osamosvojitvev leta 1991 je temeljila na bistveni postavki revolucije iz obdobja druge svetovne vojne, ko je bila na osnovi samoodločbe dosežena sprememba organizacije jugoslovanske države, ki je prešla iz izrazito centralistične v federativno. Federativnost se je nato razvijala in krepila, saj so posamezni deli federativne države, federalne enote, imenovane republike, dobivali večje pravice, večjo vlogo v odnosu do državnega centra oziroma centralne državne oblasti. Republike so postajale bolj samostojni subjekti s kar nekaj prvinami državnosti. Federativnost jugoslovanske države je dobivala značilnosti konfederativnosti.

Stopnja državnosti, dosežena v vsakem od obdobj, v katerih smo Slovenci oblikovali svojo državnost v 20. stoletju, je bila v vsakem od korakov različna. Rasla je od prvega koraka, storjenega ob koncu prve svetovne vojne, ko je bila z Državo SHS sicer dosežena osamosvojitvev »habsburških Jugoslovanov« od avstro-ogrskega imperija, ni pa bilo v okviru te države jasno vzpostavljene slovenske državnosti.⁹ V Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov so si Slovenci prvič v novejši zgodovini vladali sami. Dejansko so bolj kot vladali upravljali. Pravo oblast Države SHS je namreč predstavljal Narodni svet (vijeće), ki je Narodni vladi SHS v Ljubljani prepustil upravo Slovenije (po sklepu Narodne vlade je postala »zedinjena«, saj so bile avstrijske – habsburške pokrajine odpravljene). V slovenski Narodni vladi so bile, razen glede zunanjih zadev, združene vse najvišje izvršne in upravne zadeve oblasti. To ji je pravno prepustil zagrebški Narodni svet. Temu je predsedoval sicer Anton Korošec, ki pa je bil na »državniški« misiji v Švici na pogajanjih z vlado Kraljevine Srbije, tako da je imel v Narodnem svetu glavno besedo Svetozar Pribičević, ki je bil povsem prosrbsko opredeljen in je vodil politiko približevanja ali kar podrejanja Srbiji. Narodna vlada SHS v Ljubljani kot je bilo njeno uradno ime, v zgodovini in v zgodovnopisju pa je imenovana prva slovenska vlada, je dobila s strani zagrebškega Narodnega sveta upravno oblast v Sloveniji z Naredbo celokupne vlade o prehodni upravi na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani.¹⁰ Naredba je sicer nastala v Ljubljani, pri njenem nastanku je imel glavno besedo Ivan Žolger, pravnik, ki je v avstrijski državni upravi dosegel med Slovenci najvišji položaj (bil je tudi minister brez listnice z nalogo, da pripravi ustavno reformo v smislu federalizacije avstrijske polovice monarhije), zato je imenovana tudi kot Žolgarjeva ustava, vendar jo je moral sprejeti zagrebški Narodni

9 O Državi SHS kot slovenski narodni državi gl. Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitvev v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana: Modrijan, 1998). Jurij Perovšek, *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

10 »Naredba celokupne vlade o prehodni upravi na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani,« *Uradni list narodne vlade SHS v Ljubljani*, 1–111, 1918.

svet. To je bil najbrž razlog, da je od njenega nastanka izpod peresa Žolgerja pa do objave v Uradnem listu Narodne vlade SHS v Ljubljani minilo teden dni, čeprav je šlo za dokument s pomembnim, ustavnim namenom. Glede na zvezanost slovenske stranke političnega katolicizma s hrvaškimi pravaši in njihovo skupno zavzemanje za preureditev avstro-ogrske države iz dualistične v tripartitno, v nekakšno federacijo,¹¹ je že v času svojega delovanja v avstrijski državni upravi, v sodelovanju s slovenskimi ministrskimi uradniki, pripravil načrt začasne ustave in uprave za Slovenijo. Šlo je za predlog odnosa med Slovenijo (slovenskimi deželami) in Hrvaško. Ta predlog je postal sredi novembra 1918 najvišji zakonodajni akt, ki ga je razglasila Narodna vlada SHS v Ljubljani. Zagrebški Narodni svet kot najvišji organ Države SHS je dal privolitev in Država SHS je postala konfederativna. V njej je slovenska Narodna vlada priznala primat Narodnemu svetu v Zagrebu. Z Žolgarjevo »ustavo« so bile slovenskemu delu te jugoslovanske države glede uprave sicer omogočene določene pravice, značilne za državno oblast, ni pa bila povsem suverena. V Sloveniji je bila oblast v rokah Narodne vlade SHS v Ljubljani, ki je bila podrejena Narodnemu svetu SHS v Zagrebu. Glede suverene oblasti in tudi ozemlja, ki ga je ta obvladovala, je zato o državnosti Slovenije v Državi SHS težko govoriti brez pridržka. V njej je imela slovenska Narodna vlada SHS v Ljubljani veliko avtonomijo upravne oblasti, medtem ko je bila glede političnih odločitev zelo odvisna od Narodnega sveta SHS v Zagrebu. Ta je v Državi SHS predstavljal osrednjo in najvišjo oblast. Majhen politični vpliv ali kar majhna politična moč slovenske politike oziroma njenih politikov se je pokazala ob »usodni« odločitvi glede združitve Države SHS s Kraljevino Srbijo. V slovenski politiki si o tem sicer niso bili enotni, hkrati pa niso imeli niti možnosti vplivati na odločitev, ki jo je »režiral« Svetozar Pribičević. Ta je »navijal« in deloval za brezpogojno in hitro združitve Države SHS s Kraljevino Srbijo po srbskih političnih željah in njihovih pogledih na ureditev in organiziranje skupne jugoslovanske države. Glede hitrosti združitve, znane kot »zedititev«, se je Srbiji in Pribičeviću tako mudilo, da so kar pozabili o tem obvestiti slovenske politike, ki so nato na slovesnost potovali sami z vlakom, kajti politiki iz Hrvaške so odšli v Beograd že prej, ne da bi o tem obvestili slovenske kolege.

Poleg dejstva, da Narodna vlada SHS v Ljubljani kot oblastni organ ni bila popolnoma suverena, je imela Država SHS v njenem slovenskem delu, v slovenski »državi«, težavo z državnim ozemljem, saj to ni bilo določeno. Zaradi londonskega pakta iz aprila 1915, ko so antantne države v pogodbi z Italijo tej obljubile dele avstro-ogrske države, dejansko slovensko in hrvaško ozemlje, je Italija začela to ozemlje zasedati in presegati v sporazumu določen obseg, tako da so razmišljali kar o zasedbi Ljubljane; prišli so do Vrhnike, kjer je njihovo zasedanje ozemlja Države SHS ustavil srbski častnik Stevan Švabić z enoto, ki jo je sestavil iz dotedanjih srbskih vojnih ujetnikov. Narodna vlada v Ljubljani ni mogla na vsem ozemlju, ki ga je razglasila kot svoje upravno območje, izvajati učinkovite oblasti. Ni mogla učinkovito izvrševati svoje oblasti na Goriškem, v slovenskem delu Istre in mestu Trst z okolico. Na severu ni bila vzpostavljena niti

11 O tem Andrej Rahten, *Zavezništvo in delitve: razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918* (Ljubljana: Nova revija, 2005).

meja z Nemško Avstrijo, tako da je bila slovenska »država« v okviru Države SHS glede ozemeljskega merila za določanje državnosti precej vprašljiva. Stopnja dosežene državnosti je bila tako vsakokrat odvisna od situacije doma, v domači politiki in njenih političnih razmerjih med političnimi dejavniki, pa tudi od mednarodnih okoliščin. Glede ozemlja, ki ga je upravljala, je bila omejena, zato je o slovenski državi skozi kriterije o pravicah in dolžnostih držav, kot jih opredeljuje Konvencija iz Montevidea, težko govoriti. Kljub vsemu pa je Državo SHS oziroma njen slovenski del, na katerem je formalno, res manj praktično učinkovito, imela oblast Narodna vlada SHS v Ljubljani, treba šteti za izraz slovenske državnosti (s pridržkom), ki je nastala kot izraz pravice do samoodločbe.

Stopnja dosežene slovenske državnosti je bila v vsakem od treh obdobj, ko smo Slovenci v »kratkem 20. stoletju« oblikovali svojo državnost, odvisna od takratnih pogojev. Notranjepolitičnih in zunanjepolitičnih. Stopnja državnosti se je kazala v več samostojnosti na ozemlju, ki ga je slovenska država zasedala, naraščala je od prve do tretje. V prvi Jugoslaviji (1918–1943/45) je bila stopnja slovenske državnosti nedvomno mnogo manjša kot v drugi (1943/45–1991). Do neke mere je določen izraz slovenske državnosti obstajal tudi v »mali« Jugoslaviji, v Državi SHS, v njenem 33-dnevnem obstoju. Ta država, ki se je zlasti zaradi Srbov na Hrvaškem in njihovih interesov za zlitje s Srbi iz Srbije hitro »utopila« v »veliki« jugoslovanski državi, ki sta ji značaj dajala Srbija in Srbi, je bila izraz slovenske samoodločbe in izraz prve slovenske državnosti v 20. stoletju. Hitro je ugasnila. Vprašanje pa je, koliko so Slovenci v prvi Jugoslaviji sploh imeli svojo državnost. Zase so bili Slovenci v prvi jugoslovanski državi sicer narod, imeli so svoj jezik, ki so ga uporabljali med seboj, ni pa bil ta jezik ustavno priznan, tako kot ni bil slovenski narod ustavno niti narod, ampak le pleme t. i. jugoslovanskega naroda. Oblast in uprava sta bili centralizirani, res pa je, da je Slovenija (ki takrat ni nastopala s tem imenom, ampak najprej kot Ljubljanska in Mariborska oblast, tj. pokrajini, ki sta presegali slovenski etnični prostor, saj sta segali v hrvaškega, nato pa kot Dravska banovina, ki je v veliki meri pokrivala slovenski etnični prostor v okviru jugoslovanske države) imela v zvezi z upravo politične ureditve Kraljevine Jugoslavije glede ozemlja upravne enote Dravske banovine srečo, da je ta v veliki meri obsegala vse ozemlje, na katerem so živeli Slovenci v Kraljevini Jugoslaviji. To pa ni veljalo za prvo desetletje jugoslovanske države, za obdobje t. i. vidovdanskega parlamentarizma, ko je bila »Slovenija« (tisti del slovenskega etničnega ozemlja, ki je pripadal jugoslovanski državi) razdeljena na t. i. oblasti, upravni enoti, ki sta obe presegali slovensko etnično ozemlje, tako da »Slovenija« sploh ni imela določenega ozemlja na osnovi etničnega merila. Res pa je, da se je v tem času, sicer le ob koncu, v vsaki od teh dveh upravnih enot – oblasti – z voljenim oblastnim parlamentom oblikovala slovenska suverena oblast. V resnici je bila le njen zametek; v sodelovanju obeh »oblastnih skupščin – parlamentov« se je kazala zasnova slovenske politične in oblastne suverenosti.¹² Tega je bilo konec s kraljevim državnim udarom in vzpostavitvijo kraljeve osebne diktature, ki je bila še bolj usmerjena v centralizacijo in unitarizacijo Jugoslavije. Dravska banovina kot sicer zaokroženo slovensko etnično

12 Miroslav Stiplošek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000).

ozemlje v okviru jugoslovanske države ni imela podobnega organa, kot sta bili oblastni skupščini v obdobju vidovdanskega parlamentarizma. Če bi Dravsko banovino glede ozemlja in prebivalstva lahko šteli za državo, pa tega merila ni dosegala z vidika oblasti. Oblast je bila odvisna od Beograda, od centralne vlade, ki je sicer v drugi polovici tridesetih let dajala slovenski upravi v Dravski banovini precej veliko avtonomijo. Upravna enota Dravska banovina ni imela nobenega organa, ki bi izražal državno suverenost (lahko tudi omejeno). Banovinski svet ni imel vloge parlamenta, ban pa je predstavljal centralno oblast in ga je imenoval notranji minister.¹³ Imel je bolj upravne pristojnosti kot politične. Zlasti ker je bilo tudi strankarstvo »etatizirano« in centralizirano in ni imelo več (ni smelo imeti) narodnega izraza. Slovenska oblast v Dravski banovini je bila sicer v rokah Slovenca, ki pa je predstavljal »svojo« stranko, ki je bila vsejugoslovansko organizirana in opredeljena, predvsem pa je bil podaljšana roka centralne oblasti. Slovenija, ki je bila politični pojem, in ne upravni, v prvi Jugoslaviji ni dosegla stopnje državnosti z izraženo politično avtonomijo, kakršno je avgusta 1939 dosegla Hrvaška z vzpostavitvijo Banovine Hrvaške z lastnim zakonodajnim organom in tudi določenim ozemljem. V »dualistični« Kraljevini Jugoslaviji ni bilo prostora za slovensko državnost. Dopusčena ji je bila velika upravna avtonomija, kakršno je imela Dravska banovina v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, ki pa je bila predvsem izraz političnega odnosa v vsejugoslovanski režimski vladajoči stranki Jugoslovanski radikalni zajednici, katere tvorni sestavni del je bila SLS (ki formalno kot stranka ni smela obstajati).

V drugem koraku oblikovanja slovenske državnosti v »krajšem 20. stoletju«, v obdobju in pogojih druge svetovne vojne, je bil glede tega dosežen napredek, saj je imela Slovenija kot federalna enota (republika) jugoslovanske federativne države svoje državne organe, skupščino kot zakonodajni organ in vlado (nato Izvršni svet) kot njegov izvršilni organ. S tem so bili doseženi bistveni pogoji za popolno državnost. Ta je bila sicer omejena, slovenski državni organi so določene pravice in pristojnosti prenesli na zvezne organe (ker je bila to ustavna določba z namenom ohranjanja stopnje centralizma), vendar se je stopnja te omejenosti zmanjševala z vsako naslednjo ustavo Jugoslavije. Federativnost se je federalizirala, kar je pomenilo, da sta se krepila položaj in vloga federalnih enot v primerjavi s centralnim, t. i. zveznim državnim organom. Pristojnosti in položaj federalnih enot, ki se je krepil, pa so izhajali iz načela, na katerem je bila druga jugoslovanska država sploh vzpostavljena. To je bila pravica do samoodločbe naroda, ki vsebuje tudi neodtujljivo pravico do odcepitve naroda in pravico do združitve z drugim narodom. V prvi jugoslovanski ustavi, sprejeta je bila konec januarja 1946, je bilo tako v prvem členu jasno zapisano, da je Jugoslavija »skupnost enakopravnih narodov, ki so na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izrazili svojo voljo, živeti skupno v federativni državi«. ¹⁴

13 Miroslav Stiplošek, *Banski svet Dravske banovine: 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstveno raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006). Miroslav Stiplošek, »Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma v prvi Jugoslaviji,« *Zgodovinski časopis* 62, št. 1-2 (2008): 151–76.

14 *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, 10–73, 1946.

Pravica naroda do samoodločbe je bila temelj jugoslovanske federacije. Sprejeta je bila konec novembra 1943 na drugem zasedanju Protifašističnega sveta ljudske osvoboditve Jugoslavije (Avnoj), ki se je takrat razglasil za vodilni oblastni organ jugoslovanske države (kar so zavezniki v vojni priznali, sicer ne pravno formalno, ampak politično, v praksi), in tako je bila na osnovi pravice do samoodločbe naroda, kar je pomenilo, da so bili narodi, ki so živeli na ozemlju jugoslovanske države, priznani kot narodi, vzpostavljena federativna organizacija države. To so v slovenskem osvobodilnem gibanju formalno sprejeli na zasedanju slovenskega osvobodilnega parlamenta februarja 1944 v Črnomlju. Takrat so sprejeli, da se slovenski narod združi z narodi Srbije, Hrvaške, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotno državno skupnost, zgrajeno »na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno po lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno s pravico odcepitve pa tudi združitve z drugimi narodi«. ¹⁵

Samoodločba je bila tako bistvena za vzpostavitev druge Jugoslavije in položaj Slovenije kot države v njej, imela pa je odločilno vlogo pri koncu te jugoslovanske države in slovenski osamosvojitvi od nje. Prav na osnovi dejstva, da je bila jugoslovanska država vzpostavljena na osnovi pravice do samoodločbe, je bil omogočen tretji korak graditve slovenske državnosti, ko sta bili doseženi njeni popolni samostojnost in neodvisnost. Slovenci so na svojem ozemlju dosegli suverenost.

Oblikovanje slovenske državnosti v »kratkem 20. stoletju« je povezano s samoodločbo. Samoodločbo ljudstva in samoodločbo naroda. Samoodločba je bila dejansko bistven pogoj za to, da smo Slovenci do države sploh prišli. Bila je sredstvo oziroma osnova, na kateri je bila državnost na vsaki posamezni stopnji zgrajena. So jo pa v vsakem od korakov oblikovanja državnosti nekoliko drugače razumeli oziroma je imela nekoliko drugačen pomen. Samoodločba, tista, ki jo je ob koncu prve svetovne vojne (v začetku leta 1918) predlagal predsednik ZDA Woodrow Wilson, in tista, ki so jo na osnovi Leninovega razumevanja samoodločbe naroda vzpostavili jugoslovanski komunisti in je bila temelj t. i. avnojske Jugoslavije, je bila bistvena za trojno oblikovanje slovenske državnosti v 20. stoletju. Zgodovina ima pač svojo povezanost, dialektiko kot zakonitost gibanja v prostoru in času. Brez ene ne bi bilo druge in nato tretje. To velja tudi za nastajanje slovenske države v 20. stoletju. Vsak od treh korakov je bil namreč pomemben in zgodovina nobenega ne more izpustiti ali preskočiti.

V prvem koraku k slovenski državnosti je izhajala iz samoodločbe, ki jo je kot pogoj za doseg miru in oblikovanja povojnega sveta po prvi svetovni vojni v štirinajstih točkah vzpostavil predsednik ZDA Wilson v začetku leta 1918. Omogočil je osnovo za samoodločbo ljudstva, ljudi in narodov, da sami določajo svojo državnost in način politične ureditve ter obliko vladavine v njej. Šlo je skratka za samoodločbo kot način in stopnjo demokracije. V deseti točki je za prebivalce oziroma narode, ki so živeli v Avstro-Ogrski, postavil zagotovilo, da se jim omogoči priložnost za samostojni razvoj, kar se je razumelo kot možnost oblikovanja nacionalnih držav. Nasploh je bil

15 Makso Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji* (Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1949), 135, dok. 106. Deklaracija o potrditvi dela slovenske delegacije na 2. zasedanju AVNOJ.

Wilson za nastajanje teh ob koncu prve svetovne vojne odločen. Njegov odnos do avstro-ogrske države, do njene rešitve, ki jo je njenim narodom v zadnjem trenutku ponudil cesar in kralj Karel, da bi avstrijski del monarhije dobil federativnost – ta manifest »zvestim avstrijskim narodom« je zgodovinar A. J. P. Taylor poimenoval »posmrtni načrt«¹⁶ –, ter do Karlove mirovne ponudbe antantnim državam je za „habsburške Jugoslovane« ustvaril možnost uveljavitve pravice do samoodločbe in oblikovanja od Avstrije neodvisne jugoslovanske države, Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Pogoje jim je ustvaril Wilson in enostavno so jih morali uveljaviti. Tudi če ne bi hoteli, so »habsburški Jugoslovani« morali oblikovati svojo državo. Kajti prejšnja, v kateri smo Slovenci živeli »tisoč« let, je razpadala oziroma je razpadla in izginila. Se preselila v zgodovino. Potrebna je bila nova država, zlasti zaradi izvajanja oblasti. Bila je izraz samoodločbe, ki je omogočila dosego lastne države. Državo SHS so Slovenci lahko čutili kot svojo državo, čeprav se je kmalu pokazalo, da glede nadaljnega koraka te države, združitve s Kraljevino Srbijo, niso bili dovolj upoštevani oziroma jih je srbska politika na Hrvaškem »spregledovala«. Država SHS je namreč postala sredstvo Srbov na Hrvaškem. Teh pa slovenski nacionalni interesi niso zanimali.

V drugem koraku k slovenski državnosti, v obdobju druge svetovne vojne, v okoliščinah boja proti okupatorju, je bila samoodločba nekoliko drugačna. Šlo je za samoodločbo, ki so jo kot način reševanja t. i. narodnega vprašanja videli komunisti (in s katero so se strinjali tudi v drugih, zlasti ustanovnih skupinah OF – predvsem krščanski socialisti z Edvardom Kocbekom), dojemali so jo kot osnovo za t. i. narodno revolucijo, za emancipacijo slovenskega naroda v okviru jugoslovanske države, povzeli ali prevzeli pa so jo od Leninove samoodločbe, na temelju katere je bila oblikovana Zveza sovjetskih socialističnih republik, tj. federacija. Šlo je za načelo samoodločbe naroda, ki vključuje tudi pravico do odcepitve oziroma do izbire drugega »partnerja«, druge države, v kateri želi narod živeti. Na tej samoodločbi je bila nato vzpostavljena jugoslovanska federativna država. Pogoj zanjo je bila predhodna vzpostavitev narodne države vsakega naroda, ki se je nato odločil za združitev v jugoslovansko federativno državo. Da je treba vzpostaviti lastno, narodno državo, so se zavedali tudi slovenski politiki, ki so nastopali proti osvobodilnemu gibanju. Ob koncu druge svetovne vojne, nekaj dni pred njenim formalnim koncem, so na zasedanju t. i. taborskega parlamenta razglasili »narodno državo Slovenijo« in jo umestili v »sestavni del demokratično in federativno urejene kraljevine Jugoslavije«.¹⁷

Slovenska državnost se je v drugi svetovni vojni oblikovala postopoma, od septembra 1941, ko se je vrhovni politični organ slovenskega osvobodilnega gibanja, Vrhovni plenum OF, v katerem so bili predstavniki vseh skupin, ki so se odločile za odpor proti okupatorju, samoimenoval za oblastni organ, Slovenski narodnoosvobodilni odbor, prek kočevskega zbora »odposlancev slovenskega naroda« v začetku oktobra 1943, ki je izvolil parlament, njegovega zasedanja februarja 1944 v Črnomlju in vse do

16 A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918: zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956), 285.

17 »Združena Slovenija vstaja!«, *Slovenec*, 4. 5. 1945.

imenovanja Narodne vlade Slovenije na začetku maja 1945 v Ajdovščini. Šele takrat je bila »zgradba« državnih oblasti popolna. Vlada, Narodna vlada Slovenije, pri čemer je šlo v imenu za ljudsko vlado, kar je bilo v skladu s takratno politično doktrino o ljudski oblasti in ljudski demokraciji, je bila imenovana v skladu z imenovanjem vlad nacionalnih oziroma federalnih enot, ki ga je določala zvezna jugoslovanska oblast oziroma takratni zakonodajni organ – Predsedstvo Avnoja. Šlo pa je v resnici za narodno, nacionalno vlado, za prvo vlado države Slovenije. Države, ki se je uradno imenovala Slovenija. Slovenija je namreč postala stvaren politični pojem, in ne več le zemljepisni. Postala je država z vsemi potrebnimi značilnostmi – prebivalstvom, ozemljem, svojo oblastjo, ki je imela sposobnost za navezovanje stikov z drugimi državami. Glede tega zadnjega pogoja za državnost je slovenska oblast navezala odnose z drugimi državami, ki so jih oblikovali narodi, živeči na ozemlju jugoslovanske države. Dejansko je šlo za vstop v federativno organizirano državno skupnost, takrat imenovano Demokratična federativna Jugoslavija.

V nasprotju z oblikovanjem slovenske državnosti po prvi svetovni vojni, kar je bila sicer namera takratne slovenske politike, ko je nanjo močno vplivala mednarodna politika, zlasti odločitve predsednika ZDA Wilsona, je bilo oblikovanje slovenske državnosti v drugi svetovni vojni bolj dosežek političnih hotenj slovenskega osvobodilnega gibanja, da na osnovi pravice do samoodločbe naroda ustvari lastno slovensko državo. Zavezniki so imeli pri tem manjšo vlogo, kot so jo imele ob koncu prve svetovne vojne sile antante z Wilsonom na čelu. Res pa se je že konec leta 1941 slovensko osvobodilno gibanje, njegov vodilni organ Vrhovni plenum Osvobodilne fronte, v eni od programskih točk, v osmi t. i. temeljni točki glede notranje ureditve in zunanjih odnosov, »po svoji narodni osvoboditvi« sklicevalo na Atlantsko listino, ki sta jo avgusta 1941 (še preden so ZDA vstopile v vojno proti trojnemu paktu) sprejela britanski premier Churchill in predsednik ZDA Roosevelt in je izražala, da bodo lahko narodi po vojni sami izbirali lastno vladavino. Šlo je za izraz samoodločbe, podoben samoodločbi, kot jo je v svojih točkah ob koncu prve svetovne vojne načrtoval Wilson. Ta načela samoodločbe je OF sprejela kot »elementarno pravico slovenskega naroda« in napovedala, da jih bo »uveljavila in branila z vsemi sredstvi«. ¹⁸

Slovenska država je bila oblikovana na osnovi razumevanja pravice do samoodločbe naroda. Glede enega bistev samoodločbe, ustvaritve demokratičnosti, pa se je osvobodilno gibanje naslonilo na Atlantsko listino, da si narodi lahko izberejo obliko vladavine, v kateri želijo živeti. Atlantsko listino in znana načela so na začetku leta 1942 sprejele države, ki so se borile proti trojnemu paktu; tudi jugoslovanska vlada. Načelo o pravici izbire vladavine so zavezniki, t. i. Združeni narodi, upoštevali tudi v primeru Jugoslavije, tudi ko je bilo jasno, da je prišlo do spremembe oblasti in sta se v njej zgodili politična in družbena revolucija. Kakorkoli že, slovenska državnost v drugi svetovni vojni je bila plod borbenosti Slovencev, ki so se odločili da se bodo za narodovo svobodo in njegov obstoj borili proti okupatorju, zato pa so jo zavezniki

18 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962), 256, dok. 11.

tudi podprli. Slovenski nasprotniki slovenskega osvobodilnega gibanja so vsaj prikrito, mnogi pa kar odkrito, z okupatorjem kolaborirali ves čas vojne in skušali najti krajšo pot do državnosti in ohranitve lastne oblasti. Na začetku maja 1945 so poskusili izvesti nekakšen prevrat ali vsaj obrat v odnosu do zaveznikov (pri tem so se sklicevali na Atlantsko listino in s tem na samoodločbo),¹⁹ pri čemer so »pozabili« na dejstvo, da so zavezniki svoj »glas« že dali komunistični oblasti v Jugoslaviji, ki je nastala iz osvobodilnega gibanja in njegove partizanske vojske.

Prvi dve oblikovanji slovenske državnosti na osnovi samoodločbe, tako samoodločbe ljudstva glede oblike vladavine kot politične ureditve kot samoodločbe naroda, kje, s kom, s katerim narodom bo narod živel, sta bili ozko povezani z jugoslovansko državo. Z združitvijo v jugoslovansko državno skupnost. Tretji korak v oblikovanju slovenske državnosti v »kratkem 20. stoletju« pa je bil v znamenju osamosvojitve od te države.

Po nekajletnem procesu demokratizacije, kar je bilo povezano z izražanjem želje oziroma namere glede zamenjave oblasti, se je zgodil tretji korak k slovenski državnosti. Skupščina Republike Slovenije, njen parlament, je 25. junija 1991 na osnovi pravice do samoodločbe sprejel odločitev o pretrganju državnopravnih vezi s Socialistično federativno republiko Jugoslavijo ter vzpostavilvi samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Odločil se je za osamosvojitve slovenske države na osnovi ustavno uzakonjene pravice do samoodločbe, kar je bila ena bistvenih postavk jugoslovanskih ustav. Republika Slovenija, po jugoslovanski ustavi iz leta 1974 že država, se je razdružila z jugoslovansko državo.

Slovenska osamosvojitve leta 1991 je bila obratni proces v samoodločbi, ki je do tedaj dvakrat pomenila način združitve Slovencev v Jugoslavijo. Osamosvojitve Slovenije je pomenila uresničenje tistega dela v pravici do samoodločbe naroda, ki govori o pravici odcepitve in združitve z drugim narodom. Prav ta pravica pa je v celotni pravici do samoodločbe naroda najbolj motila srbsko politiko (in njihove pravnike) – vse od nastanka jugoslovanske države pred več kot sto leti. Motila jih je tudi v federativni Jugoslaviji, v državi, ki je bila zgrajena prav na osnovi priznavanja pravice do samoodločbe naroda v njeni celoti. Samoodločbo so zato razumeli kot pravico le za enkrat, kot pravico za le enkratno uporabo, ki po tem, ko se enkrat izkoristi, ugasne. Samoodločbe niso želeli priznati kot trajne pravice naroda, ker so se bali, da bo v njej uporabljen tisti del, ki govori o pravici do odcepitve, torej do prekinitve sobivanja v državi, ki so jo Srbi videli kot razširjeno srbsko državo. Kljub deklarativnemu priznavanju federativnosti, ta je temeljila prav na samoodločbi naroda in zaklinjanju bratstva in enotnosti, ki je propagandistično izražalo enakost in enotnost vseh narodov kot bratskih v jugoslovanski federativni državni skupnosti, je tudi v drugi Jugoslaviji živelo prepričanje o srbskem »piemontstvu« in Jugoslaviji kot razširjeni Srbiji. Ob vsaki krizi v razvoju jugoslovanske države, te so bile precej pogoste in so vedno imele »nacionalni« naboj, se je to pokazalo, vendar je za javnost nato hitro poniknilo. Ni pa takšno mišljenje izginilo in je v določenih krogih in pri posameznikih, ki so imeli

19 »Združena Slovenija vstaja!«, *Slovenec*, 4. 5. 1945.

glede na svoje delo in zasluge pri srbskem narodu ugled, tak je bil npr. pisatelj Dobrica Ćosić, živelo svoje življenje. Ćosić je vsako spremembo federativnosti k večanju vloge in položaja republik, t. i. federalizacijo federacije, označil za konfederativnost.²⁰ To in dejstvo samoupravljanja je ocenjeval kot dezintegracijo Jugoslavije in se postavljaval v vlogo njenega »varuha«. Imel pa je glede federativnosti jugoslovanske države drugačne namene, ki so se pokazali na začetku druge polovice osemdesetih let 20. stoletja, v času vseobsežne krize jugoslovanske države in njenega »jugoslovanizma«, kar je izražal t. i. memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti leta 1986. Ta je opredeljeval smer reševanja oziroma rešitve t. i. srbskega vprašanja v drugi Jugoslaviji, ker naj bi bili Srbi v njej v neenakopravnem položaju v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi narodi (motilo jih je, da sta bili v okviru Socialistične republike Srbije ustavno, glede na jugoslovansko ustavno ureditev, dve t. i. avtonomni pokrajini, Vojvodina in Kosovo, obe zaradi mešanega nacionalnega sestava); bistvo memoranduma je bilo v priznavanju srbskih pogledov na jugoslovansko državo kot razširjeno, tj. Veliko Srbijo. Pogledi na Jugoslavijo kot razširjeno Srbijo so ponovno privreli na dan v zadnjih letih jugoslovanske države, ko je režim Slobodana Miloševića, voditelja srbskih komunistov, želel doseči srbsko prevlado v Jugoslaviji in je dejansko zbudil zahteve, ki so bile prisotne vse od nastanka jugoslovanske države pred sto leti, a so v obdobju federativnosti ter »bratstva in enotnosti«²¹ bile javno potisnjene v ozadje. Kamen spotike glede oblikovanja Srboslavije iz Jugoslavije pa je tvorcem memoranduma SANU in Miloševiću, ki se je politično oplajal z njim, predstavljala samoodločba naroda, zlasti tisti del, ki dopušča pravico do odcepitve. Bili so za združitev, niso pa želeli priznati možnosti odcepitve. Še posebej ne iz razlogov, ko bi se neki narod odločil zapustiti jugoslovansko državo oziroma Srboslavijo zaradi srbskega hegemonizma in prevladovanja srbstva.

Za nastanek druge jugoslovanske države je bila odločilna samoodločba in ta je imela veliko vlogo tudi pri koncu te države. Šlo je za vprašanje oziroma razumevanje njenega trajanja – ali gre le za enkratno »uporabo«, na katero se zato v nadaljnjem razvoju jugoslovanske federativnosti ni več mogoče sklicevati, ali je to trajna vrednota. Predvsem pa so želeli s tem izničiti federativnost, ki so jo imeli za obliko brez vsebine. Da bi lahko federativnosti vzeli pomen in moč, so želeli odvzeti vlogo, ki jo je imela samoodločba naroda pri nastanku federativne, t. i. avnojske Jugoslavije.

Različnost v pogledih na federalizem, na katerem so po sovjetskem vzoru na osnovi pravice do samoodločbe naroda po drugi svetovni vojni oblikovali jugoslovansko državo, se je pokazala pri oblikovanju jugoslovanske ustave konec leta 1945.²¹ V predlogu prvega člana, ki je opredeljeval bistvo države in njene nove ureditve, je namreč izpadla omemba samoodločbe in s tem suverenosti narodov in njihovih pravic. Pravica do odcepitve je bila tako izničena. Mnenje srbskih komunističnih politikov je bilo, da omemba samoodločbe ni potrebna, ker naj bi bila ta porabljena s sklepi Avnoja

20 Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)* (Beograd: Filip Višnjić, 2001), 222.

21 Aleš Gabrič, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju,« *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.–9. maja 2000* = *Yugoslavia in the Cold War: the Collection of Papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University, 2004), 403–24.

o oblikovanju jugoslovanske države kot federativne. Zato je bil zapisan predlog, da je Jugoslavija »skupnost enakopravnih narodov, ki so svobodno izrazili svojo voljo, da ostanejo združeni v Jugoslaviji« (poudaril Z. Č.).²² Ta člen ustave pa je bil po dobrem mesecu spremenjen tako, da je bila v njem omenjena samoodločba; omenjena je bila kot tista, na osnovi katere so enakopravni narodi »izrazili svojo voljo živeti skupno v federativni državi«.²³ V resnici je šlo za načelo, ki so ga prevzeli iz sovjetske ustave, ta pa je pravico do samoodločbe naroda skupaj s pravico do odcepitve imela. Tako je samoodločba postala jugoslovanska ustavna kategorija, ker jo je priznavala ustava Zveze sovjetskih socialističnih republik, t. i. stalinska ustava. Obe državi, Jugoslavija in Sovjetska zveza, sta razpadli oziroma izginili kot federativni državi, zgrajeni na osnovi pravice do samoodločbe, približno v istem času, v začetku devetdesetih let 20. stoletja.

V začetku osemdesetih let 20. stoletja, po Titovi smrti, so začeli v Srbiji sklepe Avnoja, zlasti tiste o federativnosti jugoslovanske države na osnovi pravice do samoodločbe naroda, postavljati pod vprašaj. Proti t. i. avnojski Jugoslaviji so v Srbiji najbolj aktivno nastopali tvorci t. i. memoranduma Srbske akademije znanosti in umetnosti. Čeprav naj ne bi bil neposredno vpet v oblikovanje besedila, je bil glede na svoje poglede na jugoslovansko federacijo in položaj ter vlogo Srbije v njej med tvorci tega memoranduma tudi pisatelj Dobrica Ćosić; do federalizacije federacije je bil zelo kritičen, če ne kar sovražen, saj je vsako ustavno spremembo, ki je krepila položaj in vlogo republik v primerjavi z zvezno oblastjo, razglasil za konfederacijo.²⁴ Ćosić in njegovi somišljeniki so imeli vpliv tudi na slovenske, do komunistične oblasti kritične intelektualce, zbrane okoli *Nove revije*, tako da so tudi ti začeli zavračati avnojski sklep o federativnosti, nastal na osnovi pravice do samoodločbe naroda. Pri tem pa se niso zavedali, da z zavrnitvijo Avnoja kot organa revolucije oziroma revolucionarnega prevzema oblasti zavračajo tudi pravico do samoodločbe, na osnovi katere je Avnoj razglasil federativnost v jugoslovanski državi. Samoodločba je bila namreč nujni temelj za slovensko osamosvajanje, kar je bil njihov končni cilj. Z umazano vodo so želeli odliti tudi dete. Brez samoodločbe, ki je bila temeljno izhodišče avnojske Jugoslavije, osamosvojitve Slovenije in nastanek samostojne slovenske države namreč nista bila mogoča. Ker pa je samoodločba ena in je dejansko bistven izraz demokracije, »uresničitev demokratične biti«,²⁵ je njihovo zavračanje samoodločbe, pri čemer so očitno verjeli svojim srbskim prijateljem, da je bila ta že porabljena (teorija o konzumiranju samoodločbe), pomenilo, da je za svoj cilj – samostojno in neodvisno državo Slovenijo – ne potrebujejo. Pri tem jih je vodilo nasprotovanje tedanji oblasti, ki so jo želeli zrušiti, hkrati pa so si predvsem na »prigovarjanje« srbskih prijateljev želeli izbiti iz rok »orožje«, potrebno za dosego samostojne slovenske države. Privolili so v samorazorožitev, še preden se je pravi boj sploh začel.

V dogajanju okrog priznanja slovenske osamosvojitve od mednarodne politične skupnosti oziroma odhoda Slovenije iz Jugoslavije je bila po ugotovitvi t. i. Badinterjeve

22 Ustavotvorni odbor Savezne skupštine in Skupštine naroda. *Stenografske beleške*, 10. decembar 1945 – 4. januar 1946, 808.

23 »Ustava FLRJ«, *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, 10–73, 1946, 1. čl.

24 Ćosić, *Piščevi zapisi*, 222.

25 Ivan Kristan, »Pravica do samoodločbe«, v: *Zbornik znanstvenih razprav* (Ljubljana: Pravna fakulteta, 1990), 171.

komisije samoodločba kot jugoslovanska ustavna kategorija odločilna. Brez sklicevanja na pravico do samoodločbe, ki so jo imele vse ustave druge Jugoslavije, bi bila pot do priznanja slovenske osamosvojitve, do priznanja Republike Slovenije kot samostojne in neodvisne države daljša in težavnejša.

Čeprav je bila samoodločba sredstvo »komunistične« revolucije oziroma oblasti za vzpostavitev nacionalne države, natančneje nacionalnih držav, na federativen način združenih v eno federativno organizirano državo, pa samoodločbe ni mogoče razumeti zgolj ali prvenstveno kot razrednega sredstva, ampak kot sredstvo narodne osvoboditve. Bila je bistvo nacionalne, ne razredne revolucije. »Napad« na avnojsko Jugoslavijo kot izraz pravice do samoodločbe naroda, kar je bila ena osnovnih točk srbskega nacionalizma v osemdesetih letih 20. stoletja, in pritrjevanje slovenskih kritikov in nasprotnikov komunistične oblasti sta bila bolj kot protikomunistično početje, kakor so razumeli zanižanje samoodločbe, protinardno početje. Pomenilo je zmanjševanje oziroma omejevanje možnosti za osamosvojitve na osnovi jugoslovanske ustavne ureditve. Z opustitvijo samoodločbe bi si namreč iz rok izbili bistveno sredstvo za osamosvojitve Slovenije.

Na to dejstvo je v svoji kritični presoji sedeminpetdesete številke *Nove revije*, v kateri so objavili prispevke za nov slovenski narodni program (izšla je februarja 1987), opozoril zgodovinar dr. Janko Pleterški²⁶ in si s tem prislužil, da je za avtorje te številke in nasploh za krog novorevijašev postal »sovražnik številka ena«, ki naj ne bi nasprotoval le njihovim stališčem, ampak kar celotni slovenski osamosvojitvi. Zavrnil je na primer njihovo mnenje, da nimajo vsi narodi v Jugoslaviji pravice do samoodločbe, kar naj bi veljalo za Makedonce, ki naj sploh ne bi bili narod.²⁷ S tem stališčem je avtor v *Novi reviji* sprejel in ponavljal stališče srbskih nacionalistov glede makedonskega pa tudi drugih narodov, ki naj ne bi bili »zgodovinski« in naj bi glede na svoje zgodovinske izkušnje oziroma narodno gibanje bili »nedržavotvorni«.

Ivo Urbančič je v svojem prispevku »Jugoslovanska ‚nacionalistična‘ kriza in Slovenci v perspektivi konca« v sedeminpetdeseti številki *Nove revije*, ki je imela podnaslov Prispevki za slovenski nacionalni program, izrazil dvom v državnost na osnovi »izvirnega etničnega sestava« ali »danosti« svojega »ljudstva« ali prebivalstva. Opozoril je na razlike glede nastanka jugoslovanske republiške državnosti, ker ta ni (naj ne bi) izhajala »na enak način *samoniklo* (označil I. Urbančič – op. Z. Č.) tudi iz njihovega kompletnega zgodovinskega *nacionalnega* (označil I. Urbančič – op. Z. Č.) gibanja, ampak je bila nekaterim vnanje dana od zvezne nadrejene državotvorne sile, ki jih je tako rekoč oktroirala kot nacije«. Avtor je to označil za »svojevrsten jugoslovanski nacionalni paradoks«. Tako je menil, da so Črnogorci »isto-rodni del izvirnega naroda Srbov« in da »nimajo moči, da bi se postavili kot *nacija* (označil I.

26 Janko Pleterški, »Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč: razprava o 57. številki Nove revije,« *Delo. Književni listi*, 5. 3. 1987.

27 O tem, kako so slovenski komunisti gledali na Makedonce kot na narod v t. i. razpravi o nacionalnem vprašanju, ki je v letu 1923 potekala v okviru takrat prepovedane oz. ilegalno delujoče KPJ, gl. Jurij Perovšek, »Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 18/19, št. 1-2 (1978/1979): 17–44.

Urbančič – op. Z. Č.), ker jih mora pokonci držati zvezna država »zmeraj le na račun drugih v tej zvezi«. To pa so bili lahko le Srbi oziroma njihova zgodovinsko utemeljena in potrjena država. Še manj laskavo je bilo njegovo mnenje o Makedoncih, ki »želijo biti federativna nacija z lastno federativno državnostjo«. Državnost je odrekal tudi Bosni in Hercegovini in njeni »samonikli« državnosti, ki ni bila »osmiselitev lastnega edinstvenega zgodovinskega *nacionalnega gibanja*« (označil I. Urbančič – op. Z. Č.). Glede »*principlalne* (označil I. Urbančič – op. Z. Č.) podlage za ustanovitev ‚številá republik« po Urbančičevem mnenju – ki se je skladalo z mnenjem srbskih akademikov in njihovega memoranduma – naj ne bi bilo »podlage v polnem upoštevanju zgodovinskih nacionalnih zakonitosti«. Pri tem se je v opombi skliceval na odlok Avnoja glede federativnosti (ki naj bi se po njegovem mnenju oziroma po trditvah v Srbiji izgubil, tisti, ki ga zgodovina in zgodovinopisje navajata, pa sploh ni pravi) in na razlago memoranduma SANU o tem. V njem je bilo povedano, da Srbija ni bila v »popolnem enakopravnem položaju« z drugimi pokrajinami oziroma narodi, katerih predstavniki so se kot izvoljeni na »nacionalnih« osvobodilnih svetih (v Sloveniji na Kočevskem zboru v začetku oktobra 1943) udeležili zasedanja Avnoj, ker so Srbijo, srbski narod predstavljali zastopniki, izbrani iz srbskih vojaških enot in članov vrhovnega štaba, ki so bili takrat na ozemlju BiH oziroma v Jajcu ali njegovi bližini.²⁸ Po mnenju srbskih akademikov iz SANU (takšno mnenje so srbski zgodovinarji imeli že prej in jim je predstavljalo osnovni argument za zavračanje Avnojevega odloka o federativnosti) naj ti ne bi predstavljali srbskega naroda, zato sklepi zasedanja Avnoja v Jajcu naj ne bi bili veljavni oziroma naj bi bili v škodo Srbiji. Bili naj bi ji vsiljeni. Federativnost jim pač ni bila pogodba, kar so nemalokrat izpričevali, če ne drugače s trditvijo, da je samoodločba, na kateri je temeljila federativnost, le enkratno »uporabna« ter da je bila že izrabljena ob »zedinitvi« konec leta 1918. Nepravi predstavniki Srbije in srbskega naroda so bili osnovni argument, ki so ga v Srbiji imeli nasprotniki federativnosti na osnovi Avnojevega odloka. »Državotvornost« so bili pripravljene priznati le Srbom, Hrvatom in Slovencem, pri čemer naj bi imeli Srbi po načelu iz Orwellove *Živalske farme* večjo enakopravnost od drugih. Želeli so obuditi stanje, kakršno je bilo v zvezi z narodi pred drugo svetovno vojno. Temu se je v svojem razmišljanju približal ali podredil Urbančič (in drugi, ki so podlegli intelektualnemu šarmu Ćosića na skupnih srečanjih), ne da bi v kritiki federativnosti in takratnega stanja jugoslovanske federacije razmišljal o tem, da je nujen pogoj zanjo samoodločba naroda in da bo ta potrebna tudi za reformo federativnosti ali pa za zapustitev jugoslovanske države.

To se je pokazalo ob osamosvojitvi, vzpostavitvi samostojne in neodvisne Republike Slovenije, ko je bila jugoslovanska federativna ustavna ureditev odločilna. Brez nje bi bila osamosvojitve in njeno mednarodno priznanje nedvomno težja. Upoštevanje jugoslovanske ustavne ureditve, ki je glede federativnosti temeljila na pravici naroda do samoodločbe, ta pa vključuje pravico do odcepitve, je bilo pri slovenski osamosvojitvi pomembno, če ne kar odločilno.

28 Ivo Urbančič, »Jugoslovanska ‚nacionalistična kriza‘ in Slovenci v perspektivi konca,« *Nova revija*, št. 57 (1987): 45, 46.

Pleterski je tem pogledom, ki so nastajali v Srbiji in so jih nekritično sprejemali tudi v Sloveniji, stopil na žulj že s svojo knjigo *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, ki jo je napisal, da bi zavrnil njihova protiaevnojevska stališča.²⁹ To knjigo naj bi eden od takrat vodilnih srbskih zgodovinarjev, Branko Petranović, označil za najbolj strupeno knjigo, napisano v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni,³⁰ ker je avtor v njej zagovarjal vse tisto, kar so želeli srbski nacionalisti, da bi po svojih merilih predrugačili jugoslovansko državo, izničiti. Jugoslovansko državo so namreč želeli spremeniti tako, da bi zavrteli kolo zgodovine nazaj in ji dali t. i. trialistično zasnovo, kar je pomenilo bolj ali manj vrnitev v stanje pred drugo svetovno vojno. Za takšno »osamosvojitvev«, ki to ne bi bila, najbrž res ne bi bilo treba upoštevati pravice do samoodločbe.

Kljub takšnim pogledom glede samoodločbe je bila ta za osamosvojitvev bistvena. To je potrdila »politična praksa« ob osamosvojitvi junija 1991, ki je bila prav zaradi priznavanja in upoštevanja samoodločbe uspešna in priznana kot legalno in legitimno dejanje. Badinterjeva komisija mednarodnih ustavnih pravnikov je namreč ugotovila, da je prav jugoslovanska ustavna ureditev omogočila osamosvojitvev kot legalno dejanje. Če bi se odrekli »avnojstvu« na osnovi pravice do samoodločbe naroda, pa to ne bi bilo mogoče. Badinterjeva komisija je namreč ugotovila, da je jugoslovanska država z razdružitvijo Slovenije in Hrvaške razpadla in da pri tem ni šlo za odcepitev, ampak za združitvev na osnovi pravice do samoodločbe, ki je bila vpeta v ustavno ureditev jugoslovanske države.

Tretji korak v oblikovanju slovenske državnosti v »kratkem 20. stoletju« je bil nadaljevanje drugega oziroma je izhajal iz njega. V Temeljni ustavni listini o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, ki jo je Skupščina Republike Slovenije sprejela 25. junija 1991 in s tem dejansko razglasila osamosvojitvev Slovenije, je bilo namreč kot prvi argument legitimnosti osamosvojitvev zapisano: »upoštevajoč dejstvo, da je bila Republika Slovenija država že po doslej veljavni ustavni ureditvi in je le del svojih suverenih pravic uresničevala v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji.«³¹ S tem aktom, ki je imel značaj »rojstnega lista« nove slovenske države, je bila zaključena pot do slovenske državnosti, natančneje do države, ki se je začela ob koncu prve svetovne vojne, se nadaljevala v času druge in se zaključila, ko je glede na voljo slovenskega naroda in prebivalcev Republike Slovenije, izraženo na plebiscitu 23. decembra 1990, pol leta kasneje slovenski parlament vzpostavil Slovenijo kot samostojno in neodvisno državo.

29 Gl. Janko Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija* (Ljubljana: ČZDO Komunist, Državna založba Slovenije, 1986), knjiga je pred tem, leta 1985, izšla v »srbohrvaškem« jeziku. Namenjena je bila jugoslovanskemu prostoru, v katerem se je takrat že razrasel nacionalizem oz. nacionalizmi (t. i. republiški etatizmi), med katerimi je prednjačil srbski. Ta je nato z Memorandumom SANU in s politiko vodstva srbske Zveze komunistov, ki je svoj nacionalizem črpala iz njega, dobil svojo moč in je izražal željo po hegemonizmu. To je Pleterski opazil, še preden je do tega prišlo, in je s svojo knjigo želel na to opozoriti. Bila so celo razmišljanja, da bi knjigo dobil vsak delegat 13. kongresa ZKJ (junija 1986) in se tako seznanil s t. i. nacionalnim vprašanjem v Jugoslaviji in njegovo zgodovino. Z zgodovino se je namreč glede tega zelo manipuliralo.

30 To je izrekel Branko Petranović v zasebnem pogovoru z Jankom Prunkom po podelitvi nagrade srbskega tednika NIN za delo Janka Pleterskega *Jugoslavija, narodi, revolucija*. To Petranovićevo sodbo je Prunk prenesel Pleterskemu. NIN je vsako leto podeljeval nagrado za pomembna publicistična dela Jugoslaviji; leta 1985 je nagrado dobil Pleterski. V žiriji za nagrado je bil tistega leta tudi Janko Prunk (z zapisanim v knjigi se je povsem strinjal) in njemu je po njegovih besedah Petranović izrekel mnenje o knjigi Pleterskega. Petranovićevo mnenje ni bilo izrečeno javno ali uradno.

31 *Uradni list Republike Slovenije*, 1–4, 1991.

Pot do slovenske države je bila sicer časovno dolga, trajala je celo »kratko 20. stoletje«, a uspešna. V tretje je Slovenija postala država z vsemi postavkami, ki jih za državo, njen nastanek oziroma obstoj določa konvencija o pravicah in dolžnostih držav kot mednarodnopravni akt. Pot je pokazala, da ima zgodovina svoje »zakovitosti«, to je povezanost dogajanja, dialektiko dogajanja v prostoru in času, kar je treba upoštevati tako v praksi kot pri kasnejšem prikazovanju tega procesa, torej v zgodovinopisju. To velja tudi za nastajanje slovenske države v 20. stoletju. Vsak od treh korakov do nje je bil namreč pomemben takrat in tudi za naslednjega, zgodovina pa nobenega ne more in ne sme izpustiti ali ga preskočiti. To mora veljati tudi za zgodovinopisje.

Viri in literatura

Literatura

- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Čepič, Zdenko et al., ur. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Čepič, Zdenko, Damijan Guštin in Nevenka Troha. *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan, 2017.
- Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi: (1951–1968)*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
- Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi: (1969–1980)*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
- Grafenauer, Bogo et al., ur. *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.
- Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.
- Kristan, Ivan. »Pravica do samoodločbe.« V: *Zbornik znanstvenih razprav*. Ljubljana: Pravna fakulteta, 1990.
- Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprapanje 1920–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitev v letu 1918: študija o slovenski državnosti v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Perovšek, Jurij. »Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 18/19, št. 1-2 (1978/1979): 17–44.
- Pleterski, Janko. *Knjiga pisem: razmišljanje o slovenski državnosti*. Ljubljana: Sophia, 2017.
- Pleterski, Janko. *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, 1986.
- Pleterski, Janko. *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1941–1918*. Ljubljana, Slovenska matica, 1971.
- Rahten, Andrej. *Zavezništvo in delitve: razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918*. Ljubljana, Nova revija, 2005.
- Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel: Politics, Culture and Religion in Yugoslavia*. Oxford: Westview Press, 1992.

- Ramet, Sabrina P. *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*. Zagreb: Alinea, 2005.
- Ramet, Sabrina P. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije, 1918.–2005*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in raspad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Stiplovšek, Miroslav. »Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma v prvi Jugoslaviji.« *Zgodovinski časopis* 62, št. 1-2 (2008): 151–76.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine: 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstveno raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Taylor, Alan John Percival. *Habsburška monarhija 1809–1918: zgodovina avstrijskega cesarstva in Austro-Ogrske*. Ljubljana: Državna založba, 1956.

Objavljeni viri

- *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjige I–VII*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1992–1989.
- *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjige VIII–XI*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001–2016.
- Janković, Dragoslav in Bogdan Krizman, ur. *Građa o stvaranju jugoslovenske države: (I. I. – 20. XII. 1918)*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.
- *League of Nations- Treaty Series*, vol. CLXV, 1936, Nos. 3801-3824.
- Petranović, Branko in Momčilo Zečević. *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1914–1943: tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Prosveta, 1987.
- Petranović, Branko in Momčilo Zečević. *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Prosveta, 1987.
- Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, I. del: opozicija in oblast*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002.
- Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II. del: Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
- Šnuderl, Makso. *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*. Ljubljana: Uradni list LR Slovenije, 1949.
- Vodušek Starič, Jera. »*Dosje*« *Mačkovšek*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.

Zdenko Čepič

THREE TIMES: THE SEQUENCE OF HISTORICAL EVENTS LEADING TO THE SLOVENIAN STATEHOOD IN THE 20TH CENTURY

SUMMARY

The Slovenian state was formed in the “short” 20th century. Slovenians have attained the state that they now live in gradually, in three steps – three different forms and stages of statehood. These stages involved cohesion – a sequence of events during the formation of the Slovenian statehood. Without the first step, the second one would not have taken place, while the third stage would have remained particularly impossible without the second one. Each of the phases occurred in its own period, subject to various conditions that influenced the process of the creation of the Slovenian state and the degree of its independence. The first step was taken at the end of World War I, after the state-legal ties with the Austro-Hungarian state had been severed due to the international political circumstances and Slovenians joined the State of Slovenes, Croats, and Serbs – the first Yugoslav state. The second step took place during World War II, after the former Yugoslav state had collapsed and needed to be restored in new circumstances and with a different organisation. The third step, however, occurred once the Yugoslav state had outlived its purpose. All three steps shared the same goal, while the manners of attaining statehood varied, depending on the situation and relations between the factors or proponents of statehood as well as on its political or social agents. The Slovenian statehood was created in two ways: with an overthrow and a revolution. The formation of the Slovenian statehood in the “short 20th century” was related to the right to self-determination, which was, in fact, the essential condition that allowed Slovenians to attain their state at all. It represented the means or the foundation for the construction of statehood during each phase and was understood somewhat differently during each of the stages of the Slovenian statehood’s formation. The first step towards the Slovenian statehood was based on the self-determination that the President of the United States of America Woodrow Wilson defined in fourteen points at the beginning of 1918 – as a precondition for achieving peace and shaping the world after World War I. Wilson played the decisive role in the formation of the national states in the territory of the former Habsburg Monarchy at the end of World War I. His attitude to the Austro-Hungarian state provided the possibility for implementing the “Habsburg Yugoslavs” right to self-determination and formation of the Yugoslav state – the State of Slovenes, Croats, and Serbs, independent from Austria. The second step towards the Slovenian statehood was taken during World War II, in the circumstances of the struggle against the occupiers. This stage involved self-determination as well: modelled after Lenin’s self-determination of nations,

which also involved the right to secession, the communists implemented it as a way of addressing the so-called national question. Based on this sort of self-determination, the federal Yugoslav state was established: the national states of every participating nation were first established, and only then, these nations decided to unite in federal Yugoslavia. The first two Slovenian states were closely related to the unification in the Yugoslav state community. The third step towards the Slovenian statehood, however, was aimed against Yugoslavia. It was achieved with the declaration of the independent and autonomous Republic of Slovenia on 25 June 1991. This decision was based on the constitutionally defined right to self-determination – one of the essential elements of the Second Yugoslavia's constitutions. The independent and sovereign Slovenian republic was based on the same foundations as the Slovenian state that had existed for forty-five years in the Yugoslav state: the self-determination that ensured the cohesion and continuity of the Slovenian statehood.

Katerina Malšina,* Andrej Benedejčič,**
Oleksandr Slisarenko*** in Vladyslav Volobuiev****

Kaj so Slovenci leta 1905 vedeli o Ukrajini? *Ukrajinsko vprašanje* in njegov avtor – slovenski »kazak« Bajda

IZVLEČEK

V prispevku so prikazani odnosi slovenske javnosti do ukrajinskega vprašanja na prelomu 19. in 20. stoletja, razlogi zanimanja slovenskih klerikalcev za ukrajinsko problematiko in zlasti Jožeta Abrama, avtorja opisa ukrajinske zgodovine iz leta 1905 v katoliškem mesečniku Dom in svet. Obravnava se vpliv ukrajinfilske dejavnosti Abrama na slovensko javnost in ugotavljajo viri za njegov pregledni članek. Iz tega izhaja, kaj so v letu 1905 Slovenci vedeli o Ukrajini, katero ukrajinsko literaturo so brali, od kod so prihajale te knjige in kdo so bili njihovi avtorji. Analiza literarnih in zgodovinopisnih virov med drugim razkriva tudi razvoj založniške in izobraževalne dejavnosti v Galiciji v drugi polovici 19. stoletja. V zvezi s tem sta pojasnjena vloga in pomen Julijana Peleša, Aleksandra Barvinskega, Mihajla Pačovskega in Longina Cehelskega za ukrajinski narodni preporod.

Ključne besede: ukrajinsko narodno vprašanje, Jože Abram, slovensko-ukrajinski odnosi, Ukrajina, Zaporoška Seč, ukrajinski narod

* Dr. hab., red. prof., Inštitut ukrajinske arheografije in viroslavja M. S. Hruševskega Narodne akademije znanosti Ukrajine; kvmastro@yahoo.com

** Dr., veleposlanik, Ministrstvo za zunanje zadeve, Slovenija; andrej.benedejcic@gov.si

*** Dr. hab., red. prof., Oddelek za zgodovino prava, Pravna fakulteta, Narodna univerza v Dnipru, Ukrajina; a.slisarenko61@gmail.com

**** Dr., doc., Oddelek za družboslovje in humanistiko, Pravna fakulteta, Narodna univerza »Zaporoška Politeknika«, Ukrajina; mcmarvel44@gmail.com

ABSTRACT

WHAT DID SLOVENIANS KNOW ABOUT UKRAINE IN 1905? THE UKRAINIAN QUESTION AND ITS AUTHOR – BAJDA, THE SLOVENIAN "COSSACK"

The following contribution describes the attitudes of the Slovenian public towards the Ukrainian question at the turn of the 19th to the 20th century and the reasons why the Slovenian clericals were interested in the issues of Ukraine. It primarily focuses on Jože Abram, who published an overview of Ukrainian history in the Catholic monthly magazine Dom in svet in 1905, and analyses the impact of Abram's Ukrainophile activities on the Slovenian public. It also establishes the sources for Abram's writing and aims to determine what Slovenians knew about Ukraine in 1905, what sort of Ukrainian literature they read, where these books came from, and who wrote them. Among other things, the analysis of literary and historiographical sources reveals the development of the publishing and educational activities in Galicia in the second half of the 19th century. In this context, the role and importance of Yulian Pelesh, Oleksander Barvinsky, Mykhailo Pachovsky, and Lonhyn Tsehelsky for the Ukrainian national rebirth is explained.

Keywords: Ukrainian national question, Jože Abram, Slovenian-Ukrainian relations, Ukraine, Zaporozhian Sich, the Ukrainian nation

Ukrajinsko vprašanje se je v Avstriji sprožilo v času, ko so po prvi delitvi Poljske leta 1772 zahodne regije Ukrajine prišle pod oblast Avstrije in je ta postala največja evropska soseda Rusije. Kijev je bil pod oblastjo Moskve že od 17. stoletja, in do konca razsvetljenstva je Ruski imperij pridobil vso vzhodno Evropo, z večino Poljske in Varšavo. V začetku 19. st. je bila Rusija zelo močan in pomemben politični dejavnik v Evropi, zaradi česar so druge evropske države, zlasti Avstrija, resno prilagajale svojo politiko ruski širitvi, ki je postajala vse bolj očitna. V tem kontekstu je Ukrajina zasedala enega od osrednjih položajev v vzhodni politiki zahodnih držav in postala predmet geopolitičnih interesov.

Na prelomu 19. in 20. stoletja so se Slovenci do Ukrajincev različno opredeljevali, odvisno od svojih političnih pogledov. Liberalci so ukrajinsko narodno vprašanje obravnavali skozi prizmo takrat priljubljenega novoslovenskega gibanja, ki si je na pobudo mladočehov notranjepolitično prizadevalo »priznati Slované kot enega konstitutivnih narodov v Avstriji«, zunanjepolitično pa zagovarjalo tezo, da bi »tesnejše sodelovanje z Rusijo pripomoglo tudi k večji neodvisnosti Avstrije od Nemčije«. ¹ Teга pristopa pa niso delili ukrajinski narodni buditelji, vključno z vplivnim zgodovinarjem

¹ Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994), 11, 376.

Mihajlom Serhijovičem Hruševskim, po katerem je bilo bistvo novoslovanstva v tem, da je »naperjen proti nemškemu narodu«, ki pa v nasprotju s Poljaki in Rusi »ni storil Ukrajincem nič slabega«, zato se ukrajinska stran ne bo pridružila takšnemu gibanju, ki je »orodje reakcije«, saj so bili Ukrajinci »vedno na strani napredka«.²

Že v tem pogledu so bili torej Ukrajinci bližje slovenskemu katoliškemu taboru, kjer je verski vidik prevladoval nad etničnim. Še kot urednik *Rimskega katolika* je namreč kasnejši škof Anton Mahnič poudaril, da čeprav bi bilo pobratimstvo s katoliškimi Čehi sploh eden »najviših narodno-politiških vzorov«, je treba tudi v tem primeru ločiti »med levo in desno«, saj »iz slovstva, iz političnih agitacij, iz govorov vsak slepec lahko razvidi, da Mladočehi so brezverci«.³ Zato pa je bil za slovenske katolike tem bolj pomemben obrat avstrijskih Poljakov k vseslovenski solidarnosti, ki je sledil odstopu grofa Kazimirja Badenija, kratkotrajnega poljskega ministrskega predsednika Cislajtanije.⁴ Ta nova dovtetnost za ostale avstrijske Slovence je namreč odprla možnost usmeritve na *katoliško slovanstvo* kot mogočo rešitev za slovensko in slovensko narodno vprašanje znotraj Avstro-Ogrske.⁵ V tem smislu je tudi zrastel pomen avstrijskih Ukrajincev kot grkokatolikov.⁶

Zato niti ni presenetljivo, da je v katoliškem znanstvenem in kulturnem mesečniku *Dom in svet* (v nadaljevanju *DiS*) leta 1905 izšel širok opis ukrajinske zgodovine izpod peresa slovenskega »Bajde Kazaka«.⁷ Politična heterogenost slovenske javnosti je namreč privedla do sredobežnih znanstvenih in literarnih dejavnosti, ločenih tudi po političnih preferencah. *DiS* (1888–1944) je nastal kot zabaven in poučen list za katoliške bralce, kasneje pa je postal vidna literarna revija. Čeprav je bil izrazito versko usmerjen, je predstavljal strpnejši in predvsem bolj ustvarjalni del slovenske katoliške kulture.⁸ Zanimanje za ukrajinsko zgodovino, ki je bilo predstavljeno v

2 Ibidem, 19, 20. V zvezi s tem sicer velja poudariti, da so bili med avstrijskimi Ukrajinci tudi drugačni pogledi na to vprašanje. Ljubljanski župan Ivan Hribar se je namreč kot član avstrijskega državnega zbora leta 1908 podal na pot v Sankt Peterburg skupaj s češkim ustanoviteljem novoslovanstva Karlom Kramářem in ukrajinskim poslancem Mikolo Pavlovičem Hlibovickim, in to s ciljem, da na prvem shodu slovanskih parlamentarcev skupaj poudarijo, da si od Rusije želijo sodelovanja, ki bi »temeljilo na načelih enakopravnosti, svobode in bratstva« – Ibid., 111.

3 Anton Mahnič, »Slovenci, pazimo, s kom se bratimo!«, *Rimski katolik* (Gorica), št. 4, 1889, 387, 388.

4 Kot poudarjata Gestrin in Melik: »Leto 1897 je s propadom Badenijevih jezikovnih naredb prineslo veliko razočaranje slovanskim narodom monarhije in hud udarec upanju v rešitev narodnostnega vprašanja.« – Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, »Revolucionarno leto 1848 in Program Zedinjene Slovenije«, v: *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979), 585.

5 Franc Grivec, »Slovanska in poljska ideja«, *Katoliški obzornik* (Ljubljana), št. 3, 1902, 213.

6 Grkokatoliki oz. uniati so tisti pravoslavni kristjani, ki so zapustili pravoslavlje in priznavajo papeža kot najvišjega v zadevah vere, vendar ohranjajo svojo liturgijo, hierarhijo in obred. Uniatstvo je formalno nastalo leta 1595, ko sta v Rimu dva volinjska škofa, Ciril Terlecki in Ipatij Potij, v prisotnosti papeža Klemna VIII. sprejela njegovo vrhovno oblast in katoliške dogme. To je bilo nato pod pokroviteljstvom poljskega kralja Sigismunda III. potrjeno še leta 1596 na sinodi v Brestu, od koder tudi izvira izraz brestovska unija. – Aleksander Gieysztor et al., *Zgodovina Poljske* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982), 159.

7 Jože Abram (Bajda Kazak), »Ukrajinsko vprašanje«, *Dom in svet* (Ljubljana), št. 7, 1905, 414–23; št. 8, 1905, 472–80; št. 9, 1905, 531–35.

8 *Dom in svet* je bil slovenski literarni mesečnik, ki ga je l. 1888 ustanovil filozof in teolog Francišek Lampe in ga tudi urejal do svoje smrti (l. 1900). Mesečnik je sicer izhajal vse do l. 1944, pri čemer se je iz zabavno-poučnega lista za katoliške bralce pozneje razvil v izrazito literarno revijo. O nastanku in značaju *Doma in sveta* gl. Mateja Tomišek Perovšek, *Francišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Franciška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem* (Ljubljana: Družina, 2006 [i. e. 2007]), 125–40.

poljudno-literarni obliki in poenostavljeno za dojetanje povprečnega bralca, je trajalo (s presledki) skozi celotno obdobje delovanja revije, ki je med drugim objavljala ukrajinske ljudske balade, dela Tarasa Ševčenka in tudi preglede ukrajinske zgodovine in književnosti.

V luči navedenega Jože Abram predstavlja zanimiv objekt raziskovanja. Zastavljajo se namreč povsem umestna vprašanja o razlogih za njegovo zanimanje za ukrajinsko tematiko in o izvoru njegovega znanja o Ukrajini. Prav tako se porajajo vprašanja o publikacijah, na katere se sklicuje kot avtor, njihovem izvoru, ukrajinskih avtorjih, na katere se sklicuje, prisotnosti njihovih del v slovenskih in avstrijskih knjižnicah ter o vplivu, ki so ga imeli članki, denimo »Ukrajinsko vprašanje«, na narodnopolitično stališče slovenske družbe.⁹

Jože Abram, Ukrajina in ukrajinska literatura

Bajda Kazak je vzdevek Jožeta Abrama, slovenskega pisatelja, pesnika, dramatika in prevajalca ukrajinske poezije. Ta katoliški duhovnik in javni delavec¹⁰ je aktivno sodeloval s slovenskimi prevajalci, dopisniki in književniki, ki so se tudi ukvarjali z ukrajinsko tematiko, denimo s Francem Grivcem, Francem Štinglom, Leopoldom Leonardom in Petrom Miklavcem. Poleg ustvarjalnega pisanja se je veliko ukvarjal s prevajanjem, predvsem iz ukrajiniščine. Med drugim je prevedel tudi romantično pesniško zbirko *Kobzar* Tarasa Ševčenka.¹¹

Abram je zanimanje za Ukrajince, njihovo tradicijo, zgodovino in literaturo pridobil med teološkim izobraževanjem v Gorici. Tam se je začel zanimati za slovansko literaturo in v glavnem za ukrajinsko tematiko. To je še naprej spodbujal Janez Evangelist Krek, velika ikonična figura slovenske kulture, politike in zgodovine. Abram je prvič spoznal Kreka v Ljubljani leta 1892. Ta je zbiral mlade in jih navdihoval za pouk slovanskih jezikov, predvsem ukrajiniščine.¹² Dijaki so se izobraževali z vidika

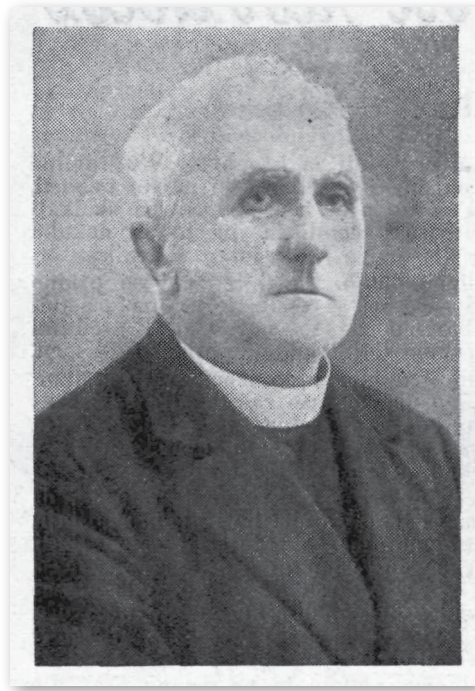
9 Kot vir za raziskavo lahko služijo tudi dela, ki jih navajajo ukrajinski zgodovinarji, publikacije glasila *Prispevki Ševčenkovega znanstvenega društva*, letniki ljubljanske revije DiS in tudi katalogi slovenskih knjižnic in Avstrijske narodne knjižnice na Dunaju.

10 O življenju in delu J. Abrama gl. Joža Lovrenčič, »Joža Abram petdesetletnik«, *Dom in svet*, 38, 1925, 59, 60. Jože Debevec, »V blag spomin«, *Dom in svet* (Ljubljana), št. 7, 1937/1938, 390. Joža Lovrenčič, »Umr! je mož! ... : spomin na Joža Abrama«, *Slovenec*, 24. 6. 1938. Joža Lovrenčič, »Msgr. Josip Abram«, *Mladika*, 19, 1938, 310–12. Anton Breclj, »Joža Abram«, *Slovenija*, 1. 7. 1938. Josip Tominšek, »Trentar – msgr. Josip Abram«, *Planinski vestnik*, 38, 1938, 193, 194. I. Juvančič, »Ob 30-letnici smrti Jozu Abram-Trentarju v spomin«, *Planinski vestnik*, št. 11, 1968, 511–15. Marko Waltritsch, ur., *Slovenska osnovna šola »Josip Abram« v Pevmii: izdano ob poimenovanju šole 3. junija 1984* (Pevma: Odbor za poimenovanje, 1984). Josip Kragelj, *Josip Abram – Trentar: življenje in delo* (Koper: Ognjišče, 2000). Josip Kragelj, »Josip Abram – Trentar«, *Planinski vestnik*, št. 7-8, 2000, 326–28. Hinko Klavora, »Čez drn in strn skozi življenje«, *Goriški spomini: Sodobniki o Goriški in Gorici v letih 1830–1918*, ur. Branko Marušič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002) 227–41. J. Mihelič, »Josip Abram-Trentar (1875–1938)«, *Svet pod Triglavom*, št. 8, 2007, 11. Marija Umek, »Kulturna pot ponosa«, *Komentar: Glasilo občine Komen*, št. 3, 2010, 23.

11 Taras Ševčenko, *Kobzar: izbrane pesmi Tarasa Ševčenka z zgodovinskim pregledom Ukrajine in pesnikovim življenjepi-som*, prev. Jos. Abram (Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1907).

12 Janez Ev. Krek, »Duhovnik in – dijaki«, *Slovenec*, št. 34, 1894, 1–2. Kragelj, *Josip Abram*, 12–16.

Slika 1: Mgr. Jože Abram (1875–1938)

Vir: *Vertec*, št. 1, 1938/1939, 29

odločnega krščanskega socializma. Abram je od Kreka dobil ukrajinsko pesmarico,¹³ zbirko narodnih in umetnih pesmi, ki je izšla leta 1888 v Lvovu,¹⁴ s pomočjo katere se je najprej seznanil z ukrajinskimi ljudskimi pesmimi in Ševčenkovimi deli. Krek se je sam udeležil ševčenkovskih praznovanj, ki jih je na Dunaju gostila študentska mladina. Ob večerih, posvečenih Ševčenkju, je govoril v ukrajiniščini.¹⁵ Leta 1905 je Abram predstavil Kreku zvezek Ševčenkovih pesmih, ki je izšel leta 1902 v Lvovu, kasneje pa mu posvetil svoj prevod *Kobzarja*.¹⁶

V Gorici sta bila Abramova zvesta prijatelja Anton Breclj, ki je pozneje doktoriral iz medicine, in Ciril Vuga, tudi bogoslovec, prav tako kot Abram. Vsi trije so se združili v »kazaško pobratimstvo« *Zaporoška Seč* in si nadeli kazaška imena: Abram – Bajda, Vuga – Salop, Breclj – Bogdan. Pozneje sta se jim pridružila še Krek – Ostap in goriški odvetnik dr. Fran Pavletič – Stereženko. Člani pobratimstva so si izbrali geslo »Delo za vero in dom«.¹⁷

13 Ibid., 16, 17.

14 *Ruski spivanič* = *Руський співаник. Уложив Кость Паньківський* (Львів: Накладом товариства »Просвіта«, 1888).

15 Віаль Гримич, »Словенська література і Шевченко«, v: *Шевченківський словник*. Т. 2. (Київ: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1978), 218, 219.

16 O povezavah J. Abrama z ukrajinsko literaturo, zlasti z deli Tarasa Ševčenka gl. Гримич, »Словенська література і Шевченко«, 216–22. Kragelj, *Josip Abram*, 17, 39, 40, 117–19.

17 Ibid., 18.

Abram je začel objavljati pesmi in članke v slovenskih in dunajskih revijah še v gimnazijskih letih. V *DiS* je začel pisati o Ukrajini in tamkajšnjem pesniku in slikarju Tarasu Ševčenku. Leta 1895 je debitiral s pesmijo z značilnim imenom *Ukrajinec*.¹⁸ Abramovi prevodi Ševčenkove poezije in z njimi povezane razlage so bili deležni tudi ugodnih odmevov med ukrajinskimi izobraženci. Abram je bil kot poznavalec ukrajinske literature zelo cenjen in njegova dela so bila prevedena v nemščino in ukrajinjščino.

Ukrajinjščino je študiral vse življenje, ni je pozabil niti med vsakdanjim delom. Včasih se je sicer ustavljal, a se je na spodbudo in po nasvetih Kreka spet lotil branja in prevodov. Dober primer, kako je Abram uporabljal ukrajinjščino v praksi, v svojih spominih navaja njegov župljan, časnikar Polde Kemperle: »Njegovo delo v Baški dolini med svetovno vojno je bilo zelo požrtvovalno, neuklonljivo in neustrašeno. V revni Baški dolini in po Cerkljanskem je bilo polno beguncev, na Kneži je bil glavni stan avstrijskega kora z vso nadlego soldateske. In v tem strašnem položaju je Abram delal in se mučil za prehrano izstradanega prebivalstva. Ponoči in podnevi je bil na nogah, kregal in boril se je z vojaškimi in civilnimi oblastmi, delil živila in tolažil lačne; ni čuda, če ga je vsa Tolminska poznala, ga spoštovala in mu bila hvaležna. [...] Ravno takrat, v Oblokah, mu je koristilo znanje ukrajinjščine, saj so bili med ujetniki tudi ukrajinski vojaki. Ko jim je pridigal v njihovem jeziku, so ga poslušali s solznimi očmi.«¹⁹

Desetletja po njegovi smrti je o Jožetu Abramcu pisala ukrajinska revija *Vsesvit* (Vesolje), v kateri je Vilj Grimic²⁰ delo slovenskega prevajalca največjega ukrajinskega pesnika označil za ustvarjalni podvig.²¹ Zaradi aktivnega proučevanja ukrajinske kulture še vedno velja za enega glavnih pobudnikov slovensko-ukrajinskih kulturnih vezi.

Abramov vpogled v ukrajinsko zgodovino

V pregledu zgodovine Ukrajine je Abram poudaril tragedijo njene zgodovinske usode, neuspešen boj proti zunanjim sovražnikom in nenehno vztrajnost Ukrajincev pri obrambi svojega jezika in kulture. Opisuje široko časovno obdobje, tj. vse od 10. do 19. stoletja.

Iz starega Nestorijevega ter iz še starejših grških in arabskih letopisov posnemamo, da se je pleme, stanujoče okoli Kijeva, v starih časih imenovalo »Rus« (»Rusini«, lat. »Ruteni«). Polagoma so se sosednja in zelo sorodna si plemena okrog leta 900 združila v »rusko državo« pod kijevskimi knezi. Ti knezi so si podvrgli ogromno zemlje in sorodnih plemen – med drugimi tudi Vjatiče, ki so stanovali v moskovskem okrožju ter proti severu in vzhodu. In ti so praočetje sedanjih Velikorusov. Knez Jaroslav Modri je svojo ogromno kneževino (leta 1054) razdelil med svojih pet sinov, nakar so tudi

18 Jože Abram (J. A.), »Ukrajinec. Štiri pesmi,« *Dom in svet* (Ljubljana), št. 21, 1895, 662.

19 To srečanje z ukrajinskimi vojaki je Abram opisal v članku Jože Abram (Bajda Kazak), »Mazepovec,« *Dom in svet* (Ljubljana), št. 3-4, 1917, 131, 132.

20 Віль Гримич, »Від покоління до покоління,« *Всесвіт*, št. 3, 1978, 174–79. Віль Гримич, »За кобзарєвою луною,« *Всесвіт*, št. 3, 1981, 164–73; št. 3, 1983, 150–57; št. 3, 1984, 152–58.

21 Віль Гримич, »За кобзарєвою луною,« *Всесвіт*, št. 3, 1981, 164.

Vjatiči dobili lastnega kneza, Jaroslavovega sina, ki je s seboj privedel še ruske, tj. kijevske dvornike, vojake in duhovnike, da bi tudi v tej deželi razširili krščanstvo. Knez in njegovi nasledniki svoje zemlje niso več imenovali »vjatiška«, ampak »ruska“.²²

Rusinski narod s kijevskimi knezi je bil že davno pred letom 1000 v kupčijski zvezi z velekulturnim Carigradom in Grčijo. »Kijevski in gališko-vladimirski knezi so bili dobro poznani in spoštovani po vsej zahodni Evropi, in knezi in velmožje so potovali iz kulturnih ozirov po prosvetljenem zapadu in mnogo, mnogo Rusinov je obiskovalo velika evropska učilišča. Voditelji rusinski in kazaški hetmani so bili vrlo izobraženi možje«.²³

Toda Kijevska Rus, zibelka ukrajinskega naroda²⁴ je v štiridesetih letih 13. stoletja prišla pod oblast Tatar-Mongolov, ki pa niso ostali v gozdu, marveč so se naselili v stepah na jugu. Zasedli so celotno evrazijsko stepo od Mongolije do Donave. Tako je nastala večplemenska turško govoreča država Zlata horda. Tatarski kani so od podložnih kneževin zahtevali letni davek, ki so ga dopolnjevali z nenehnimi napadi zaradi hrane, obrtnih izdelkov pa tudi sužnjev.

Kljub svoji moči Tatari niso mogli osvojiti zahodnega, goratega in gozdnatega dela Ukrajine, ki se je kot Galicijsko-Volinska kneževina s prestolnico v Lvovu nekaj časa razvijala samostojno.²⁵

V 14. stoletju so ukrajinske dežele napadle mlajše sosednje države – Litvo in Poljsko. V letih 1321–1362 sta Gedimin, ustanovni knez Velikega vojvodstva Litve, in njegov sin Olgerd osvojila kneževine v središču in na vzhodu Ukrajine (Kijev, Perejaslavl, Belgorod in druge), oslABLJENE z neskončnimi tatarskimi napadi. In v letih 1346–1387 je Zahodno Ukrajino osvojil poljski kralj Kazimir III. Tako je ostala celotna Ukrajina razdeljena med Veliko vojvodstvo Litvo in Kraljevino Poljsko.²⁶

Od tega časa so se na jugu Ukrajine, v stepah črnomske regije, ob spodnjem toku reke Dneper, pod brzicami Dnepra – na Zaporozju²⁷ začeli oblikovati odredi kazakov, ki so jih sestavljali večinoma prebegli kmetje različnega etničnega porekla. S svojimi naselji so zasedli gozdno-stepsko območje od Dnepra do Dnestra, upravno razdeljeno na kazaške polke. Ob spodnjem toku Dnepra so imeli polki trdnjave – t. i. »seči«, garnizone. Sprva so branili južno in vzhodno mejo gosto poseljenih ukrajinskih dežel pred tatarskimi in turškimi napadi.²⁸

Tatarska plemena, ki so ostala v evropskih stepah, so se v štiridesetih letih 15. stoletja ločila od Zlate horde in ustvarila svoje nomadske države. Tako se je denimo Krimski kanat odcepil leta 1441, Budžaška horda je tavalala po stepah Budžaka med ustji Donave in Dnestra, Edisanska horda pa je zasedla južne stepe črnomske obale med

22 Abram, »Ukrajinsko vprašanje,« 414, 415.

23 Ibid., 480.

24 Kijevska Rusija velja za zibelko treh sodobnih vzhodnoslovanskih narodov: Belorusov, Rusov in Ukrajincev, čeprav hočejo sodobni zgodovinarji vseh treh narodov zgodovino te srednjeveške države pripisati sami sebi. – Serhii Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (New York: Cambridge University Press, 2006), 10–15.

25 Abram, »Ukrajinsko vprašanje,« 416.

26 Ibid.

27 Zaporozje je pokrajina »za porogami« (ukr., rus. *porog* – brzica).

28 Abram, »Ukrajinsko vprašanje,« 416, 417, 420, 421.

Dnestrom in spodnjim tokom Dnepra. Tatarske horde so bile podrejene Krimskemu kanatu, ki je leta 1584 sam postal vazal Osmanskega cesarstva.²⁹

Kljub zelo nemirnim južnim sosedom, Tatarom, so tudi kazaki od 15. stoletja naprej začeli aktivno sodelovati v evropski mednarodni politiki kot zavezniki Poljakov in Litovcev.³⁰

Leta 1569 je Litva pod pritiskom vojne z livonskim redom zaprosila Poljsko za pomoč. Obe državi sta podpisali Lublinsko unijo in ustvarili novo, največjo državo v Evropi – Republiko obeh narodov. Raztezala se je od Baltika do Črnega morja. Kot plačilo za pomoč v livonski vojni je Litva predala Poljski Volinjo, Podlasje, Podolijo, Braclav in Kijev s podeželji.

Poljsko plemstvo je v poljsko-litovski zvezi dlje časa zasedalo najvišje položaje, medtem ko je litovsko plemstvo enake pravice doseglo šele v 17. stoletju. Zaporožski kozaki, »brez družinskih korenin«, niso mogli doseči podobnih pravic. Nezadovoljstvo s poljsko vladavino in fevdalnim redom je privedlo do vrste ukrajinskih uporov.

Tako so se leta 1648 uprli zaporoški kozaki, ki jih je vodil Bogdan Hmelnicki, leta 1654 pa je bila sklicana Perejaslavska rada (svet), ki je razglasila prehod ozemlja zaporoške vojske³¹ pod protektorat Rusije.³²

V letih 1772–1795 so si Poljsko razdelile Nemčija, Rusija in Avstrija. Avstrija je skupaj s poljskimi etničnimi deželami prejela tudi Zahodno Ukrajino (v letu 1772), ki je dobila ime Kraljevina Galicija in Lodomerija.³³

Naddneprska Ukrajina, to je pokrajina Desnobrežne Ukrajine, Volinje in Podolije, pa je bila vključena v Ruski imperij. Leta 1783 je Katerina II. uvedla tlačanstvo, najbolj kruto v Evropi.³⁴ Taras Ševčenko, narodni ukrajinski pesnik, se je rodil v Kanevu pri Kijevu, kjer so najbolj občutili rusko tlačanstvo. Ševčenko je skupaj z velikim ruskim pisateljem Turgenjevom v veliki meri prispeval k odpravi tlačanstva v Rusiji leta 1861.³⁵

V Avstro-Ogrski sta bila večinska naroda Nemci in Madžari, ki sta se etnično zelo razlikovala od Slovanov. V drugi polovici 19. stoletja je to spodbudilo širše medsebojno sodelovanje avstrijskih Slovanov pod ideološkimi slogani panslavizma in njegovih drugih pojavnih različic. Ruski imperij je tako kot Avstro-Ogrska vključeval slovanske narode. Vendar so bili v Ruskem imperiju slovanski narodi večinski, zato je bilo oblikovanje narodne zavesti med Poljaki, Ukrajinci in Belorusi veliko intenzivnejše kot med avstrijskimi Slovani,³⁶ ker so se upirali tudi Slovanom – Velikorusom.

29 Ibid., 533.

30 Ibid., 417.

31 Территория Войска Запорожского, или Гетьманщина, обнимала Поднепровье, Приднестровье, Северщину, а также Запорожье. В. М. Заруба, *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* (Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007), 15–21.

32 Abram, »Ukrajinsko vprašanje«, 417.

33 Med prvo svetovno vojno so tam potekali hudi spopadi med avstrijsko in rusko vojsko; znano je, da je v Galiciji padlo veliko slovenskih vojakov. Leta 1918 je znova prešla v obnovljeno Poljsko. Ko so Vzhodno Galicijo 1. 11. 1939 priključili k Sovjetski zvezi, je postala del Ukrajinske SSR z glavnim mestom Lvovom.

34 Abram, »Ukrajinsko vprašanje«, 423, 480.

35 Ibid., 477, 478.

36 Katerina Malšina in Jevgen Sinkevič, »Trnova pot razvoja narodne ideje v 20. stoletju: problemi oblikovanja naroda na Slovenskem in v Ukrajini skozi oči ukrajinskega zgodovinarja«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 129.

Mislimo, da je to bil razlog, da je bil za slovenske katolike obrat avstrijskih Poljakov in Ukrajincev k sodelovanju z južnimi habsburškimi Slovani sila pomemben.

V tem času se je torej Abram začel zanimati za ukrajinsko narodno kulturo in literaturo. Avtorji, na katere se je skliceval v svojem pregledu, so vsi aktivno sodelovali v nadaljnjih dogodkih v letih 1917–1922, v boju za ustvarjanje neodvisne ukrajinske republike.

Po koncu prve svetovne vojne, po februarški revoluciji v Rusiji in oktobrskem boljševiškem puču v Sankt Peterburgu, je začel Ruski imperij razpadati. Na ozemlju Ukrajine so se razglasile tri republike.³⁷ Na ozemlju Ukrajine, ki je bila del Rusije, je bila novembra 1917 razglašena avtonomna Ukrajinska ljudska republika (v nadaljevanju ULR).³⁸ Na vzhodu, v Harkovu (tudi v »ruskem« delu), pa so decembra 1917 boljševiki razglasili Ukrajinsko ljudsko republiko Sovjetov (od 10. marca 1919 – Ukrajinska sovjetska socialistična republika (v nadaljevanju Ukrajinska SSR)).

Tretjo ukrajinsko republiko so razglasili v Galiciji po tem, ko so jeseni leta 1918 habsburški Slovani zaporedoma razglašali neodvisnost, in cesar Karel I. je popolnoma izgubil nadzor nad državo.

Zahodnoukrajinski politiki so 18. oktobra 1918 sklicali ustanovno skupščino, kjer naj bi določili nadaljnjo usodo Galicije. Zbralo se je okrog 500 uglednih ljudi, med katerimi so bili ukrajinski poslanci avstrijskega parlamenta, galicijskega in bukovinskega seima, škofi, predstavniki političnih strank, intelektualci. Naslednji dan so na ustanovni skupščini razglasili Zahodno ukrajinsko republiko (v nadaljevanju ZULR) in izvolili ukrajinsko narodno rado – narodni svet, ki ga je vodil predsednik ukrajinskega kluba v avstrijskem parlamentu Jevgen Petruševič.

Združitev ULR in ZULR v enotno državo 22. januarja 1919 je bila za Ukrajince eden najpomembnejših dosežkov. Odločeno je bilo, da je postala ZULR del večje ULR s pravicami do široke avtonomije, tj. ohranila je svojo upravo, sodišče itd.

Takoj zatem sta ULR napadli Rdeča armada in tudi Poljska, ki je 11. novembra 1918 razglasila obnovitev neodvisnosti. Zato je med splošno poljsko ofenzivo po celotni dolžini ukrajinsko-poljske meje ZULR ostala povsem sama, brez pomoči.

Pariška mirovna konferenca je poleg tega zahtevala podpis premirja med ZULR in Poljsko prav v trenutku, ko so ukrajinske čete začele ofenzivo. ZULR ni hotela izpolniti te zahteve. Poljskim četam so se pridružili tudi Romuni. Posledično je bilo ozemlje ZULR razkosano med Poljsko (Galicija), Romunijo (Bukovina) in Češkoslovaško (Zakarpatje).

Petruševič je emigriral na Dunaj, kjer se je razglasil za predsednika ZULR v izgnanstvu in poskušal doseči, da je vodstvo pariške mirovne konference priznalo pravico Galicije do samoodločbe. Vrhovni svet konference pa jo je za obdobje 25 let dodelil Poljski, čemur je sledil referendum. Konferenca veleposlanikov antante 14. marca 1923 je sprejela odločitev o priključitvi Galicije Poljski pod pogoji avtonomije. Po tem je Petruševič razpustil vse državne institucije in predstavništvo ZULR.³⁹

37 Površina Ukrajine znaša 603.550 km² (dolžina od zahoda proti vzhodu – 1316 km, širina od severa proti jugu – 893 km). Ukrajina je ena od 50 največjih držav sveta in največja država, ki v celoti leži v Evropi.

38 Kasneje, januarja 1918, je ULR razglasila neodvisnost.

39 Арнольд Марголин, *Украина и политика Антанты: (Записки еврея и гражданина)* (Берлін: Издательство С. Ефронъ, 1922), 123.

Do junija 1920 so čete Rdeče armade vzpostavile sovjetsko oblast po vsej Naddneprski Ukrajini. Prihod boljševikov je zaznamoval popolno odpravo svobode ustnega in tiskane govora, vseh vrst svobodnega komuniciranja in gibanja ljudi. Z uničenjem prometa, poštnih in telegrafskih komunikacij so bili prebivalci Ukrajine večinoma izolirani drug od drugega in odrezani od preostalega sveta.⁴⁰ 30. decembra 1922 je Ukrajinska SSR postala ena od ustanovnih držav ZSSR. Deli Zahodne Ukrajine (Galicija) so ostali znotraj meja Poljske (do 1939), Romunije (do 1940) in Češkoslovaške (do 1945).

Lvov – vodilno središče ukrajinske književnosti

Abramov bralni izbor je zelo zanimiv. Zaradi njegovih znanstvenih preferenc lahko ugotovimo ne le to, kaj so Slovenci vedeli o Ukrajini in njeni zgodovini, ampak tudi od kod so jo poznali. Ukrajinski avtorji, ki so jih brali v Sloveniji, so bili razen duhovnika Julijana Peleša, ki je bil v Przemyslu, iz Lvova in so sodelovali v okviru Ševčenkovega znanstvenega društva (v nadaljevanju ŠZD).

V zvezi s tem je treba poudariti, da je v drugi polovici 19. stoletja Lvov postal vodilno središče ukrajinske književnosti. To je bila posledica podrejenega položaja ukrajinskega jezika v Ruskem imperiju, kar je privedlo do prenosa izdajanja knjig na ukrajinski zahod, v cislajtansko Galicijo.

Knjižni tisk je ena od bleščečih strani ukrajinske kulture. Ukrajinci so se bili dolgo časa prisiljeni naslanjati na poljski, avstrijski in ruski tisk, čeprav so se prve založbe v Ukrajini pojavile že z začetkom razvoja tiskarstva v 16. stoletju in Ukrajince popeljale med vidne kulturne voditelje slovanskega sveta.⁴¹ Ne glede na to pa je nenaklonjeno družbeno, ekonomsko in narodno ozračje Ruskega imperija narekovalo temu primerno »vzdušje« v založniški sferi. J. Abram je dejal: »Moskovski urad ustavil nedeljske šole, ukrajinske domorodce pa poslal v pregnanstvo. Isti urad je 1. 1863. prepovedal rabo rusinskega jezika v pismu, šoli, v cerkvi in v uradih in tudi prepovedal širiti prosveto med narodom v rodnem jeziku... Kljub vsem oviram pa store rusinski domorodci mnogo za rusinski narod. Levov je postal od nekaj desetletij sem pravo središče in ognjišče rusinskega kulturnega in gospodarskega delovanja – središče, ki objema tudi ukrajinske književnike pod rusko vlado, kjer še vedno velja znana prepoved iz 1. 1876.«⁴²

Abram je tako poudaril, da je postal položaj ukrajinske knjige v Naddneprski Ukrajini (gre za osrednji in vzhodni del današnje Ukrajine, ki se je takrat nahajal pod Moskvo) še posebej težaven po zloglasni Valujevski okrožnici in Emskem ukazu ruskega carja.⁴³

40 Za več podrobnosti gl. Арнольда Марголин, *Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина* (Moskva: Центрполиграф, 2016).

41 Za to je predvsem zaslužen Ivan Fedorov, rojeni Lvovčan, ki je natisnil prvo knjigo v Ukrajini. Potem ko ga je reakcionarna duhovščina izgnala iz Moskve, se je preselil v »mesto odrešitve Lvov«, kjer je odprl lastno tiskarno in l. 1574 s pomočjo premožnih lvovskih meščanov izdal knjigo *Apostol*, znano tudi kot *Dela in poslanice svetih apostolov*. – Ярослав Исаевич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002), 104–17.

42 Abram, »Ukrajinsko vprašanje«, 534.

43 *Valujevska okrožnica z dne 18. julija 1863* je bila predpis ministra za notranje zadeve Ruskega imperija P. A. Valujeva o prepovedi tiskanja verske, izobraževalne in otroške literature v malorusčini (ukrajinščini). – Петр Валуев,

Slika 2: Lviv/Lwow/Lemberg, Bernardinski trg (razglednica iz leta 1896)

Hrani: Lvovski pokrajinski muzej

19. stoletje je za ukrajinsko založniško panogo postalo posebno obdobje zaradi tehničnega napredka v tiskarstvu in posledičnega povečanja naklade in znižanja cen knjig. Knjiga je, kot še nikoli dotlej, postala široko dostopna; ne samo kot glavno sredstvo za ohranjanje in prenos različnih informacij, temveč tudi kot resen kulturni in družbeni pojav.

Statistično gradivo, objavljeno v *Enciklopediji ukrajinoslovja*, kaže, da se je zaradi vseh vrst cenzorskega nadlegovanja ukrajinski knjižni tisk od šestdesetih let 19. stoletja naprej skoncentriral v Galiciji. Tako je bilo tam že leta 1870 objavljenih več knjig kot v carskem delu Ukrajine. Leta 1894 je bilo v Galiciji izdanih 177 knjig, od tega 136 v Lvovu, medtem ko le 30 v centralni in vzhodni Ukrajini.

Ravno domača znanstvena in izobraževalna dejavnost je prispevala k temu, da se je v osemdesetih letih 19. stoletja tudi središče ukrajinskega narodnoosvobodilnega in

»Циркуляр министра внутренних дел П. А. Валуева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.,« v: Михаил Лемке, *Эпоха цензурных реформ 1859—1865 гг.* СПб: книгоизд-во М.В (Пирожкова, 1904), 302–04. Po besedah ruskega zgodovinarja A. Millerja je okrožnica v praksi veljala še več let. – Александр Миллер, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) (СПб.: Алетейя, 2000), 115.

Emski ukaz carja Aleksandra II. z dne 30. maja 1876 je bil dopolnitev Valujevske okrožnice in je izrinjal ukrajinski jezik iz kulturne sfere. Z ukazom je bilo prepovedano uvažati knjige, napisane v ukrajinskem jeziku, iz tujine na ozemlje Ruskega imperija, izdajati literaturo in glasbena besedila v ukrajinskem jeziku in prevajati iz tujih jezikov v ukrajinsčino ter tudi tiskati kakršnekoli knjige v ukrajinsčini, organizirati ukrajinsko gledališče in koncerte z ukrajinskimi pesmimi ali poučevati v ukrajinskem jeziku v osnovnih šolah. – »Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды з поправками Александра II,« v: Федір Савченко, *Заборона українства 1876 р.* (Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930), 381–83.

kulturno-izobraževalnega gibanja preselilo v Galicijo.⁴⁴ Kot je dejal Mihajlo Gruševski v članku *Ukrajinski Piemont*: »V zadnjem desetletju 19. stoletja Galicija postane središče ukrajinskega gibanja in igra vlogo kulturne orožarne, kjer so bila ustvarjena in izboljšana sredstva za narodno, kulturno in politično ter javno oživitev ukrajinskega naroda.«⁴⁵

Gonilna sila tega procesa je bilo požrtvovalno delo ukrajinskih intelektualcev, ki so prispevali k rojstvu »narodnjaškega« ali »ukrajnofilskega« gibanja. Šlo je za liberalno družbeno in politično strujo med mladimi zahodnoukrajinskimi intelektualci, ki je nastala v šestdesetih letih 19. stoletja v habsburški kraljevini Galiciji in Lodomeriji. Pod vplivom galicijskih Ukrajincev se je v vojvodstvu Bukovini in v Zakarpatju prav tako začelo »narodnjaško« gibanje. Podporniki te smeri so izvajali kulturno in izobraževalno delo in organizirali ŠZD v Lvovu (1873), ukrajinska društva *Prosvita*, *Rusinska Besida*, *Rusinska Rada*, *Rusinsko pedagoško društvo* in druge.⁴⁶

Največji porast založniške dejavnosti se je zgodil v letih 1892–1906; gre za petnajst let, ki so povezana predvsem z dejavnostjo Ševčenkovega znanstvenega društva v Lvovu, okoli katerega so se zbrali vodilni ukrajinski znanstveniki, pa tudi z dejavnostjo drugih ukrajinskih društev.⁴⁷ ŠZD je bilo ustanovljeno leta 1873, od leta 1892 naprej pa je začelo izdajati svoje *Prispevke*,⁴⁸ v katerih so bila objavljena dela članov društva in gostujočih znanstvenikov in tudi pregledi multidisciplinarne znanstvene literature, skupaj z zgodovinsko in etnografsko. *DiS* se je redno zanimal za objavo novic v tej publikaciji ŠZD.⁴⁹

Značilno za to obdobje je bilo odprtje teme »Ukrajine-Rusij«, ki jo je načel Mihajlo Gruševski. V takrat avstrijskem Lvovu je bila leta 1898 prvič natisnjena njegova *Zgodovina Ukrajine-Rusi*, ki jo je ruska cenzura sicer prepovedala, že leta 1904 pa je izšla njena druga izdaja – močno razširjena in dopolnjena.

Rast ukrajinske znanstvene, poljudne in prevodne knjižne produkcije je povzročila povečanje zahtev po njeni znanstveni kakovosti v širšem smislu, zato so izdaje v Lvovu v poznem 19. in začetku 20. stoletja postale predmet pozornosti tedanjih ukrajinskih znanstvenikov, še posebej Mihajla Gruševskega, Ivana Franka, Santislava Tomaševskega in drugih vidnih delavcev, o čemer se je razpravljalo na straneh ukrajinskega tiska, zlasti vodilnih znanstvenih revij ŠZD – *Prispevkov ŠZD* in *Lvovskega znanstvenega vestnika*

44 Надія Цендра, »Львів і українська книжка на зламі XIX і XX століть«, v: *Науковий світ*, št. 6 (2008): 26–29.

45 Михаил Грушевский, »Український Piemont«, v: *Українській Вѣстникъ (Київ)*, št. 2 (1906): 104–08.

46 Leta 1899 je iz tega gibanja zrasla Ukrajinska narodna demokratična stranka, ki je imela pomembno vlogo v vladi Zahodnoukrajinske ljudske republike (v nadaljevanju ZULR) v l. 1918.

47 Društvo je nato postalo svetovna ukrajinska akademska organizacija, multidisciplinarna akademija znanosti, ki obstaja še danes in povezuje znanstvene in izobraževalne zavode Ukrajine in ukrajinske diaspore.

48 *Prispevki Znanstvenega društva Shevchenka (Prispevki ŠZD)* je glavna serijska izdaja društva za vsa njegova obdobja obstoja. Na razvoj *Prispevkov* se je posebej navezal M. Grushevski, ki je uredil 107 zvezkov. Objave so izhajale do leta 1939 v Lvovu. Toda ko so boljševiki prišli v Zahodno Ukrajino in Lvov, je bilo ŠZD zatrto, mnogi ukrajinski znanstveniki pa so odšli v izgnanstvo. Zato je bilo v ZDA objavljenih več kot 50 naslednjih zvezkov *Prispevkov ŠZD*. Izdaja je bila obnovljena v Ukrajini l. 1990. V letu 2019 je izšel 271. zvezek. – Володимир Гнатюк, »Наукове товариство імені Шевченка. 3 нагоди 50-ліття його засновання (1873–1923) (Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1923). Зінаїда Зайцева, »'Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка' Нова ера: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 pp.)«, v: *Український історичний журнал*, št. 2 (2004): 104–12; št. 5 (2004): 122–34.

49 »Knjigarnja Naukovoho Tovaristva im. Sevčenka«, *Dom in svet* (Ljubljana), št. 6, 1905, 381. »Zapiski naukovoho Tovaristva imeni Ševčenka«, *Dom in svet* (Ljubljana), št. 6, 1909, 284. »Gradivo za zgodovino ukrajinskega kazaštva Mihajlo Gruševskij«, *Dom in svet* (Ljubljana), št. 6, 1909, 284.

(LNV).⁵⁰ Prevodna in domača dela so bila temeljito pregledana, med glavnimi kriteriji ocenjevanja zgodovinskih raziskav pa so bile ravno dostopnost, verodostojnost podatkovnega gradiva in vrednost dela za izobrazbo mladine v rodnem jeziku.

Potreba po zagotovitvi znanstvene literature za ukrajinski šolski sistem je bila vitalnega pomena, takšnih publikacij je zelo primanjkovalo. To je bila posledica politike avstrijskega deželnega šolskega odbora, ki je odlašala z izdajo ukrajinskih šolskih knjig.⁵¹ Pomembne dopolnitve za šolsko prosveto in tudi sicer za izobrazbo so postali prevodni učbeniki in izvirni učbeniki ukrajinskih avtorjev.

Avtorji, ki jih je citiral J. Abram, so imeli pri tem aktivno vlogo. Tako se je večkrat izdajal učbenik O. Barvinskega *Odlomki iz priljubljene ukrajinsko-rusinske literature 19. stoletja za višje razrede srednjih šol*.⁵²

Razen učbenikov so bile v Lvovu natisnjene tudi izdaje, ki so bile posebej pripravljene za otroke in šolsko mladino. Aktivno delovanje na tem področju je začelo Rusinsko pedagoško društvo. Mlademu bralcu je bila namenjena izdaja Ševčenkovega *Kobzarja* iz leta 1898. Na njegovih straneh se je nahajal življenjepis T. Ševčenka – »zmanjšan in spremenjen v skladu s potrebami mladine«. ⁵³ Z izdajo knjige *Ljudske dume*, prvi del je izšel leta 1901, se je društvo posvetilo tudi kritični zgodovini nastanka in razprostranitve ukrajinskih dum, pesmi in kolomejk, ki jih je uredil profesor Lvovske akademske gimnazije M. Pačovski.⁵⁴ S knjigo je bil seznanjen tudi J. Abram.⁵⁵

Abramov izbor za branje ukrajinske zgodovine

Abram se je izkazal za dobro posvečenega v zgodovinsko literaturo v zvezi z ukrajinsko tematiko, ki se je izdajala v cislajtanskem Lvovu.⁵⁶ Za pripravo svoje razprave se je naslonil na precej temeljna dela znanih ukrajinskih nacionalističnih zgodovinarjev tistega časa, ki so živeli in delali v Galiciji.⁵⁷ Zanimivo je, da so vse knjige, ki jih je izbral Abram, napisali ljudje, ki so izhajali iz družin grškokatoliške duhovščine in so v prihodnosti postali znane osebnosti v zgodovini Ukrajine ter igrali zelo pomembne vloge v politiki, znanosti in kulturi.

50 Ольга Палюх, »Українська книга у львові на зламі XIX–XX ст.: проблеми культури видання (за матеріалами «Записок наукового товариства імені Шевченка» та «Літературно-наукового вістника»)«, *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*, Вип. 1 (2009): 245.

51 Палюх, »Українська книга«, 239.

52 Олександр Барвінський, *Віймки з народної літератури українсько-руської XIX віку: для вищих клас середніх шкіл*. 3-тє поправа. Вид. (Львів: Накладом фонду краевого, 1902).

53 Тарас Шевченко, *Кобзар. Вибір творів для ужитку молодіжи*. Ч. 54 видане Руського Товариства педагогічного у Львова Львів, 1898 (Палюх, Ольга), 240.

54 Михайло Паčovський, *Народні думи з ілюстраціями*. Ч. 1-2. (У Львові: Накладом фонду краевого, 1901, 1903).

55 Jože Abram (Bajda Kazak), »Maloruske narodne pesmi in kolomejke (Študija)«, *Dom in svet* (Ljubljana), št. 2, 1907), 63–66, 134–36.

56 Ісаєвич, *Українське книговидання*, 395–419. І. П. Котлобулатова, *Книгарі та книгарні в минулому Львова* (Львів: Аверс, 2005).

57 Paul R. Magosci, *Galicja: A Historical Survey and Bibliographic Guide* (Toronto: University of Toronto Press, 1983).

Treba je opozoriti, da je galicijski grškokatoliški duhovščini, ki je bila v obdobju reform avstrijskega razsvetljenega absolutizma po pravicah izenačena z rimskokatoliško, država zagotavljala tudi izobraževalne ustanove in nizko, a prepotrebno materialno raven. Zahvaljujoč temu, je sredi 19. stoletja postala močan sloj ukrajinske inteligence. Ravno v družinah grškokatoliških duhovnikov se je oblikovala prihodnja generacija ukrajinske posvetne elite in politikov, ki so imeli resnično težo v družbi. Družine grškokatoliških duhovnikov so bile med seboj tesno povezane s številnimi družinskimi in družbenimi vezmi, kar je ukrajinski politiki v Galiciji sčasoma pridalo določen klanski značaj. Prav tako so doma pogosto razpravljali o aktualnih političnih vprašanjih in do neke mere so se ravno tu vzpostavili temelji sodobne ukrajinske narodne zavesti. Zanimivo je, da je bil pogovorni jezik v takšnih družinah ponekod ukrajinski, čeprav so predvsem v Podolju večinoma dajali prednost poljščini.⁵⁸

Najzgodnejši zapis ukrajinskih zgodovinarjev, ki jih je navedel Abram, je *Zgodovina zveze rusinske cerkve z Rimom: od najstarejših časov do danes*.⁵⁹ Napisal jo je **dr. Julijan Peleš (1843–1896)**, grškokatoliški duhovnik in teolog, prvi škof Stanislavske škofije Ukrajinske grškokatoliške cerkve.⁶⁰

Oče Peleš je vse življenje zavzemal visoke položaje, komuniciral in sodeloval z vidnimi ukrajinskimi in evropskimi političnimi, cerkvenimi in znanstvenimi osebnostmi svojega časa.

V obdobju 1874–1883 je bil na Dunaju rektor grškokatoliškega bogoslovnega semenišča in katehet prestolonaslednika nadvojvode Rudolfa Habsburškega, ki ga je poučeval ukrajinjščino, saj naj bi vsak cesar poznal vse jezike cesarstva.⁶¹ Potem je bil leta 1885 med najverjetnejšimi kandidati za galicijskega metropolita, vendar je papež Leo XIII. na koncu imenoval drugega. Je pa zato papež izdal poslanico *De universo dominico grege* o nastanku Stanislavske škofije. Do tega je prišlo zaradi posredovanja cesarja Franca Jožefa I., ki je 20. februarja 1885 Peleša kot mentorja svojega sina imenoval za škofa, papež pa ga je nato 27. marca 1885 na tajnem papeškem konsistoriju tudi potrdil in kanoniziral kot novega škofa v zahodnoukrajinskem mestu Stanislavu.

Ta položaj mu je omogočil, da je bil od leta 1886 član Deželnega galicijskega seima. Zahvaljujoč Peleševi pritožbi, je sodišče v Lvovu 26. marca 1889 odredilo, da se Ukrajincem ne sme soditi v dneh, ki sovpadajo z njihovimi narodnimi prazniki.⁶² Poleg tega je bil leta 1891 škof Julijan eden izmed pobudnikov za ustanovitev Lvovske deželne sinode.

Obstajajo tudi omembe *Zgodovine Rusi Aleksandra Barvinskega (1847–1926)*. Pri njem gre za najbolj barvit lik od vseh ukrajinskih avtorjev, ki jih poznajo v Sloveniji. Izhajal je namreč iz visoke plemiške, šljahetske rodbine, obenem pa je bil dejaven

58 Олена Аркуша, »Барвінський Олександр,« *ЗУНР 1918–1923. Уряди. Постаті* (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009), 48, 49.

59 Julian Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom: von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. 2 vol. (Vienna: Mechithariste Buchdruckerei (W. Heinrich), 1878–1880).

60 »В цей день народився перший єпископ Станіслава Юліан Пелеш,« в: *Івано-Франківська Архієпархія і Митрополія*, 3. 1. 2019.

61 Гл. Віталій Дзіндзюра, *Пастирське служіння за працею доктора Юліана Пелеша »Пастирське богослов'є«* (Дрогобич: Вид-во Дрогобицької духовної семінарії, 2006).

62 »Пелеш Юліан,« в: *Дрогобицька духовна семінарія, Проект »Оцифрована традиція,«* 27. 9. 2012.

Slika 3: Škof Julian Peteš (1843–1896)

Vir: Иван Бондарев, »До нас приїхав ерцгерцог,« *Reporter*, 28. 4. 2019

družbeni in politični delavec, znanstvenik in učitelj, kot takšen pa je pustil globok pečat v kulturi in zgodovini Galicije in vse Ukrajine.⁶³

Barvinski je aktivno sodeloval v znanstvenem življenju Galicije. Leta 1888 je društvo *Prosvita* objavilo natečaj za pisanje poljudne zgodovine Ukrajine. Barvinski je prevzel nalogo in že po dveh letih na sestanku društva v Kolomiji predstavil *Ilustrirano zgodovino Rusi od najstarejših časov do danes po rusinskih in tujih zgodovinarjih*.

To najbolj priljubljeno delo Barvinskega je bilo objavljeno jeseni leta 1890. V njem je veliko slikovnega gradiva, prav tako portreti uglednih ukrajinskih političnih in kulturnih osebnosti. Barvinski je v svojem delu, pri čemer prvič v ukrajinskem zgodovinopisju in v nasprotju z rusofilskim zgodovinskim konceptom, opozoril na razlike v zgodovinskem izvoru, kulturni in politični poti ter razvoju ukrajinskega in ruskega naroda. Leta 1894 je Barvinski prav tako ustanovil oddelek za ukrajinsko zgodovino na Univerzi v Lvovu in tja povabil Mihajla Gruševskega, ki je kasneje, v obdobju 1917–1918, postal predsednik Osrednjega sveta Ukrajinske ljudske republike (v nadaljevanju ULR).

Družbena in politična dejavnost Barvinskega obsega tri dobe – pod Habsburžani, med prvo svetovno vojno in v času obstoja ZULR in ULR.

63 Rod Barvinskih pripada sljahetskemu grbu Jastrzębiec in se v Rdeči Rusi omenja od začetka 16. stoletja. – Аркуша, »Барвінський Олександр,« 48.

Slika 4: Aleksandr Barvinski (1847–1926)

Hrani: Trnopoljski pokrajinski muzej

Prvič je vstopil v galicijsko politiko kot poslanec in maršal Ternopoljskega okrožnega sveta (1885–1888). Barvinski je postal širše znan leta 1890 zaradi sodelovanja v gibanju *Nova era*.⁶⁴ Šlo je za dogovor med ukrajinsko in poljsko stranko Galicijskega pokrajinskega seima, ki je privedel do razkola med ukrajinskimi »narodnjaki«. Naraščajoče ukrajinsko narodnoosvobodilno gibanje, v katerem so imeli »narodnjaki« pomembno vlogo, in zaostrovanje odnosov med Avstro-Ogrsko in Rusijo so namreč prisilili avstrijsko vlado, da se posveti mogoči rešitvi ukrajinsko-poljskih odnosov v Galiciji. Leta 1890 so tako ukrajinski voditelji (Barvinski in drugi) sklenili kompromisni sporazum s poljskimi političnimi krogi in avstrijsko vlado, ki je znan kot *Nova era*.

Namestni guverner Galicije, grof Kasimir Felix von Badeni, je v imenu avstrijske vlade obljubil, da bo zagotovil več poslanskih sedežev, uvedel ukrajinski jezik na sodiščih in upravnih organih, odprl tri ukrajinske gimnazije in ustanovil katedri za svetovno zgodovino in ukrajinsko književnost na Univerzi v Lvovu. Prav tako je odobril, da lahko lvovski *Narodni časopis* izhaja v ukrajiniščini. Nekateri »narodnjaki« so te koncesije označili za nepomembne, drugi pa so se izrekli za podporo politiki avstrijske države in posledično razglasili novo ero v poljsko-ukrajinskih odnosih v Galiciji.⁶⁵ Te so slovenski klerikalci tudi imeli za svoje zaveznike.

64 Олена Аркуша, »«Нова ера»« в: *Енциклопедія історії України* (Київ: Наук. Думка, 2010), 427.

65 Микола Голубець, *Велика історія України* (У Львові: Іван Тиктор, 1935), 2-е вид.: Вінніпег: Іван Тиктор, 1948, 733–38.

Barvinski je zaradi svojih političnih sposobnosti, ki jih je pokazal leta 1890, postal splošno znan in bil nato v obdobju 1891–1907 galicijski poslanec v avstrijskem državnem zboru, kjer je leta 1907 postal dosmrtni član njegove gosposke zbornice (Herrenhaus). Hkrati je bil v obdobju 1894–1904 tudi poslanec v galicijskem seimu. Leta 1896 je ustanovil Katoliško rusinsko ljudsko zvezo, ki se je leta 1911 spremenila v Krščansko socialno stranko.⁶⁶ Leta 1906 je bil Barvinski povabljen za svetovalca avstrijske vlade za vprašanja Galicije, leta 1910 pa za svetovalca cesarskega dvora.⁶⁷

Slika 5: Mihajlo Pačovski (1861–1933)

Hrani: Dolinski mestni šolski muzej (edina ohranjena slika)

Barvinski se je v letih 1918–1919 vključil v ustvarjanje in mukotrpno delo prvega ukrajinskega parlamenta, Ukrajinskega narodnega sveta ZULR. Bil je izvoljen za poslanca in imenovan za državnega sekretarja oziroma ministra ter je vodil državni sekretariat za šolstvo in vero. Po poljski zasedbi Galicije se je Barvinski umaknil iz političnega življenja, vendar je v nasprotju s svojimi številnimi kolegi ostal v Lvovu in bil na koncu tudi pokopan v družinskem grobu Barvinskih.⁶⁸

66 Na stališčih »nove dobe« je ostala majhna skupina »narodnjakov« pod vodstvom O. Barvinskega in drugih, ki je predstavila geslo »*Bolje je nekaj kot nič*«. To krilo »narodnjakov« se je kasneje oblikovalo v Krščansko socialno stranko. Toda velik del »narodnjakov« se je združil v rusko-ukrajinsko Radikalno stranko, ki je ostro obsodila politiko »nove dobe« in nadaljevala boj kot opozicija.

67 Ігор Чорновол, *199 депутатів Галицького Сейму* (Львів: Тріада плюс, 2010), 118.

68 Na Ivoivskem pokopališču Lychakiv. – Любомир Криса in Роман Фіголь, *Личаківський некропіль* (Львів: Львівський історико-культурний музей-заповідник, 2006), 141.

Abram je bil seznanjen tudi z delom *Sotni rokovini ljudskega pisanja v Rusi-Ukrajini Mihajla Pačovskega (1861–1933)*.⁶⁹

Šlo je za v svojem času znanega učitelja, znanstvenika, pisatelja, etnografa, ljubiteljskega skladatelja in aktivnega javnega delavca, ki je poučeval v Lvovu in mestih Kolomija in Dolina. Leta 1884 je bila s pomočjo Pačovskega v njegovi rodni vasi Dobrostan ustanovljena Ševčenkova čitalnica.⁷⁰ Leta 1911, ko je društvo *Prosvita* dalo pobudo »K 100. obletnici Markijana Šaškeviča – 100 ukrajinskih gimnazij«, je Mihajlo Pačovski v Dolini ustanovil in vodil zasebno ukrajinsko gimnazijo ter bil njen direktor v letih 1911–1922.⁷¹ V obdobju ZULR je zasedal položaj mestnega komisarja Doline in bil poslanec Ukrajinskega narodnega sveta ZULR iz Dolinskega okraja.⁷²

Abram se v svojem besedilu največ sklicuje na delo *Rusj-Ukrajina in Moskovščina*⁷³ Longina Cehelskega (1875–1950), ki je bil aktiven ukrajinski javnopolitični delavec, diplomat, pravnik, novinar in založnik. Ta knjiga iz leta 1901 je bila tedaj najbolj zaželeno na policah galicijskih knjigarn.

Slika 6: Longin Cehelski (1875–1950) v uniformi Ukrajinske armade (1918)

Vir: Мельник І. «Державник із священничого роду», *Zbruč*, 30. 8. 2015

69 »Пачовський Михайло: педагог і письменник,« *Новий час*, 22. 4. 1995.

70 »Відкриття музею в Добростанах,« *Руське Православне Коло*, 13. 10. 7519 (2011).

71 »Видатні особистості Долинщини,« *Долина в неті*, 16. 10. 2020.

72 Олег Павлишин, »Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад — грудень 1918 р.),« *Україна модерна*. Ч. 2/3 (1999): 1–48.

73 Льонгин Цегельський, *Русь-Україна і Московщина. Історична розвідка* (Львів: Коштом і заходом товариства »Просвіта«, 1901).

Cehelski je bil iz tiste neomajne mlade generacije zavednih Ukrajincev, ki so vstopili v politiko v svojem revolucionarnem študentskem obdobju v Lvovu v devetdesetih letih 19. stoletja. Takrat, v letih 1899–1902, je bil član vodstva tajne mladinske organizacije *Mlada Ukrajina* in eden od urednikov njene revije. Člani organizacije, ki jo je sestavljalo le deset ljudi (vsi so kasneje postali ministri ULR), so sprožili boj za ukrajinizacijo Univerze v Lvovu in bili eni prvih, ki so pozvali k boju za samostojno Ukrajino.⁷⁴

Cehelski se je z diplomacijo in mednarodno politiko prvič srečal med svojo študentsko pravno prakso na avstrijskem veleposlaništvu v Stockholmu, kasneje pa je bilo njegovo življenje stalno povezano z družbenopolitično, založniško in diplomatsko dejavnostjo.

Slika 7: Ukrajinska bojvena uprava

Sedijo: dr. V. Starosoljski, dr. T. Kormoš, dr. K. Triljovski, vodja, dr. S. Tomašivski, D. Katamaj, pisar.

Stojijo: I. Boberski, blagajnik, V. Temnicki, namestnik vodje, dr. L. Cehelski. Dunaj, 31. marec 1915

Hrani: Trnopoljski pokrajinski muzej

Cehelski je bil član vodstva Ukrajinske narodne demokratske stranke, izdajal je časopise *Dilo*, *Svoboda*, *Ukrajinska beseda* ter *Literarni in znanstveni vestnik*. Leta 1901 je izšla njegova brošura *Rusj-Ukrajina in Moskovščina* (citiral jo je Abram), ki je imela širok javni odmev (društvo *Prosvita* jo je izdalo trikrat in knjižica se je razširila ne le po Galiciji, ampak tudi tajno v Naddneprski Ukrajini, ki je bila pod Rusijo).

74 Евгений Косевич и Владимир Старосольский, «Товариши и Товарищки!», *Молода Україна*, Ч. 1 (1900): 1–3.

Leta 1909 so Cehelskega izvolili za poslanca v avstrijski državni zbor, leta 1913 pa v galicijski *seim*. Na Dunaju je postal sekretar ukrajinskega parlamentarnega kluba in aktivno delal v odboru za zunanje zadeve. Kot njegov član se je udeleževal diplomatskih misij, zlasti usodnega leta 1914, ko je ob izbruhu prve svetovne vojne kot član avstro-ogrske delegacije obiskal Carigrad, Sofijo in Bukarešto ter se službeno mudil v Berlinu in Stockholmu. Ta potovanja je izkoristil za objavo svojih zgodovinskih raziskav, ki so bile v Rusiji prepovedane.⁷⁵

V Carigradu je Cehelski sodeloval na več srečanjih s turškim premierjem Enverjem Pašo. Ena od posledic teh stikov je bila ponovna, razširjena izdaja njegove knjige *Rusj-Ukrajina in Moskovščina-Rusija* v Carigradu leta 1916. S ciljem propagande so jo namreč nelegalno tihotapili v Naddneprsko Ukrajino, zaradi česar jo je danes mogoče najti v vseh ukrajinskih univerzitetnih knjižnicah, medtem ko je prva izdaja izredno redka.

Med prvo svetovno vojno je bil Cehelski član vseh vodilnih ukrajinskih organizacij v Galiciji – Ukrajinskega centralnega sveta, Splošnega ukrajinskega sveta, Bojne uprave ukrajinskih seških strelcev in Zveze osvoboditve Ukrajine. Oktobra 1918 je postal član Ukrajinskega narodnega sveta ZULR.

Ravno Longin Cehelski je 1. decembra 1918 skupaj z drugimi v imenu Ukrajinskega narodnega sveta ZULR v Fastovu podpisal sporazum z Direktorijem ULR o združitvi ZULR in ULR v enotno ukrajinsko državo. Bil je avtor tega besedila.

Leta 1919 je bil imenovan za namestnika ministra za zunanje zadeve nove, združene ULR. Zaradi svojega znanja tujih jezikov in diplomatskih izkušenj je Cehelski vodil pogajanja z vsemi odposlanstvi in predstavniki iz tujine. Ena najpomembnejših diplomatskih nalog je bila udeležba na pariški mirovni konferenci, kjer je ukrajinsko delegacijo vodil francoski general, *markiz de Barthélemy*. Vendar misija ni bila uspešna, ker je ukrajinski državni svet na koncu zavrnil pogoje premirja, kot jih je izpogajal general *de Barthélemy*. Cehelski, ki je menil, da bi jih bilo treba sprejeti zaradi zagotovitve suverenosti nad vsaj delom ukrajinskega ozemlja in zato, da bi velesile antante priznale Ukrajino, se je ostro odzval na to potezo, zaradi česar je 13. februarja 1919 tudi protestno odstopil s položaja.

Leta 1920 je bil Cehelski skupaj s številnimi ukrajinskimi politikami prisiljen oditi v izgnanstvo, pri čemer je v ZDA postal uradni predstavnik vlade obnovljene ZULR, vse do njene ukinitve čez leto dni. V New Yorku je začel aktivno založniško dejavnost za ukrajinsko diasporo, ki se je močno razširila, ko so boljševiki porazili ukrajinsko demokracijo. Urejal je *Ukrajinski vestnik*, nato se je preselil v Philadelphio, kjer je najprej delal kot urednik časnika *Šljah (Pot)*, v letih 1943–1950 pa kot urednik priljubljenega časopisa *Amerika*. Prav tako je bil eden od ustanoviteljev Ukrajinskega kongresnega odbora Amerike, Zedinjenega ukrajinsko-ameriškega odbora za pomoč in Literarno-umetniškega kluba v Philadelphii.

75 Лонгин Цехелски, *Не освободителька, а потисница на народить (Как Русия «освобождает» Украина)* (София: Съюз за освобождение на Украйна, 1914). Longin Cehelskyj, *Die großen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage* (Berlin: Zentralstelle des Bundes zur Befreiung der Ukraine, 1915). Longin Cehelskyj, *Ukraina. Sveriges bortglömda bundsförvant* (Stockholm: A-B Nya Dagligt Allehandas Tryckeri, 1915).

Knjige ukrajinskih zgodovinarjev na policah Slovenije in Dunaja

Kot vidimo, so Slovenci brali veliko tega, kar je izhajalo v Galiciji, pri čemer so znane ukrajinske avtorje brali celo v ukrajinščini. Zanimivo je bilo vedeti, kje natančno je Abram pridobival knjige, na katere se je skliceval.

Knjig Julijana Peleša v slovenskih knjižnicah ni, se pa na Dunaju, v Avstrijski narodni knjižnici, nahajata dva izvoda njegovega citiranega dela.

Kar se tiče sklicevanja na Aleksandra Barvinskega in njegovo *Zgodovino Rusi*, je bilo preverjanje oteženo zaradi Abramove bibliografske netočnosti, saj Barvinski knjige s takšnim naslovom ni napisal. Abram je torej moral imeti v mislih ali *Ilustrirano zgodovino Rusi* iz leta 1880 ali *Zgodovino Ukrajine-Rusi* iz leta 1904.⁷⁶ Ne ene ne druge v Sloveniji sicer ni, medtem ko na Dunaju hranijo štiri dela Barvinskega, med njimi tudi *Zgodovino Ukrajine-Rusi*. To tudi pomeni, da gre za najverjetnejši dejanski vir.⁷⁷

Prav tako v Sloveniji ni nobenega dela Cehelskega. Avstrijska narodna knjižnica na Dunaju sicer hrani šest njegovih najbolj znanih knjig, skupaj z razširjeno drugo izdajo *Rusi-Ukrajine in Moskovščine*,⁷⁸ vendar je ta izšla mnogo kasneje, leta 1916 v Carigradu, med prvo svetovno vojno. Izdaja iz leta 1901 je zelo redka tudi v Ukrajini, saj je nimata niti osrednji knjižnici v Kijevu (Narodna knjižnica Ukrajine in Znanstvena knjižnica Kijevske narodne univerze). Se pa en izvod nahaja v Lvovu, torej v bivšem avstrijskem Lembergu, in sicer v znanstveni knjižnici tamkajšnje narodne univerze.

V Ljubljani tako hranijo le eno knjigo, ki jo je citiral Abram. To je *Stotnja obletnica Pačovskega*, ki se nahaja v Semeniški knjižnici v Ljubljani.⁷⁹ Podpis v latinici na prvi strani priča o tem, da je bil lastnik že omenjeni Franc Grivec (1878–1963), eden od avtorjev katoliške revije *DiS*, pri kateri je sodeloval tudi Abram. Grivec se je v obdobju 1901–1902 prav tako zanimal za ukrajinsko-poljske teme.

* * *

Slovanski svet, raznolik po zgodovini, kulturi in politiki, ki ga je v sebi združilo avstrijsko cesarstvo, je po »pomladi narodov« leta 1848 začel aktivno medsebojno občevati. Ni presenetljivo, da so bile ideje avstroslavizma tako močne v drugi polovici 19. stoletja in so se še okrepile na začetku 20. stoletja. Jože Abram je v svojem članku

76 Олександр Барвінський, *Люстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів. Після руських і чужих істориків. З двома історичними картами Русі і 40 люстраціями*. Львів: Коштом і заходом Т-ва »Просвіта« (Друк. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1890). Олександр Барвінський, *Історія України-Руси* (У Львові Накладом Товариства »Просвіта«, 1904).

77 Oлександр Barvinskij, *Istorija Ukraini-Rusi (z 3 obrazkami)* (U Lvovi: Prosvita, 1904).

78 Longin Cehelskij, *Rus-Ukraina a Moskovcina-Rossija*. Isdoricho-politichna rozvidkva Longina Cehelskogo. 2e, pjer-jerobljene vidannje (Cargorod: Druk. Sojuza vizvoljennja Ukraini; 1916).

79 Mihajlo Pačovskij, *Sotni rokovini narodnogo pis'men'stva Rusi-Ukraïni: pamjati Ivana Kotljarevskogo* (U Lvovi: »Pros'vita«, 1898).

Ukrajinsko vprašanje poudaril celotno politično in kulturno prepletanje obeh slovan-
skih narodov, ki nista niti geografsko mejila drug na drugega.

Zanimanje Jožeta Abrama za ukrajinsko problematiko, jezik in književnost je vzbudil Janez Evangelist Krek, znani slovenski politik in kulturni delavec, učitelj kato-
liškega semenišča v Ljubljani in kasnejši predstojnik Katedre za temeljno teologijo
in filozofijo Univerze v Ljubljani. Takratna pozornost slovenskega katoliškega tabora
do Ukrajincev je bila povezana z zahodnoukrajinskim uniatstvom, pravoslavjem in
možnostjo širjenja idej ekumenizma v Ukrajini. O tem priča Abramova uporaba
knjige očeta Julijana Peleša. Uniatstvo je zagovarjalo stališča krščanskega socializma
in krščanske demokracije, naklonjenost do ukrajinskega narodnega gibanja v Avstro-
Ogrski pa lahko razložimo tudi z njegovo bližino narodnoosvobodilnemu programu
krščanskosocialistične struje v Vseslovenski ljudski stranki.

Dela o zgodovini Ukrajine, ki jih je Abram uporabil pri pisanju svojega eseja
Ukrajinsko vprašanje, so bila objavljena v poznem 19. stoletju na Dunaju in večinoma
v Lvovu v Galiciji, ki je postal središče ukrajinskega knjižnega založništva zaradi vse
večje cenzure ukrajinskih publikacij v Ruskem imperju. Gre za temeljna dela, v katerih
so Peleš, Barvinski, Pačovski, Cehelski spodkopali rusofilski zgodovinoepisni koncept
in dokazali izrazite razlike v zgodovinskem razvoju in tudi v narodnopolitičnih in kul-
turnih poteh ukrajinskega in ruskega naroda.

Zanimivo je, da so vsi avtorji, na katere se je skliceval Abram, postali vidni delavci
v znanosti, kulturi in izobraževanju, znane osebnosti avstrijske politike in ukrajin-
skega republikanskega gibanja. To so bili ljudje, katerih srca so gorela za neodvisnost
Ukrajine. Vsa njihova življenja so potrjevala vtis, ki ga je zgodovina ukrajinskega
naroda naredila na Abrama: »Prostost mu je bila vzor, ki ga je navduševal in vodil v
neprestane boje; – iz ljubezni do zlate svobode je rad prelival drago kri in raje umrl
nego živ roboval. / ... / Ukrajinski narod se je čutil sposobnega, da vlada samega sebe
po lastni volji in želji, in ni mogel strpeti tujcev ter se jim pokoriti. Državno združen
z drugimi narodi je hotel ostati vsaj enakopraven. / ... / Ta svobodoželjnost je bila v
Rusinih tako ukoreninjena, tako naravna, da moramo imenovati ukrajinskega duhá
naravnost republikanskega, in to od najdavnějšíh časov sèm.«⁸⁰

Izkazalo se je, da so dela vidnih ukrajinskih avtorjev slovenskega bralca dosegala
posredno, bodisi po avstrijskih (dunajskih) knjižnicah bodisi po preglednih besedilih
slovenskih pisateljev v znanstvenem in literarnem tisku. Ena od citiranih knjig (izpod
peresa Pačovskega) se je sicer znašla v Sloveniji, v zasebni knjižnici Abramovega kolega
Grivca, in se kasneje ohranila v Semeniški knjižnici v Ljubljani. V slovenskih zaseb-
nih zbirkah se zato morda nahajajo tudi druge knjige. V luči burne zgodovine Evrope
prejšnjega stoletja je lahko ta mali ostanek vseeno pokazatelj široke razprostranjenosti
narodno obarvanih zgodovinskih in leposlovnih knjig med habsburškimi Slovani.

O vplivu ukrajinoznanstvene pisateljske dejavnosti Jožeta Abrama na slovensko javnost
nazorno priča uredniška listnina revije *DiS*. Na članek *Maloruska književnost*, ki ga je
Abram poslal v uredništvo, se je takratni urednik Evgen Lampe namreč javno odzval z

80 Abram, »Ukrajinsko vprašanje«, 472.

naslednjim sporočilom: Gosp. Bajda Kazak v T[renti]. Tako treba biti mož-beseda, da! Srčna hvala! Spis bode vsekako vrlo zanimal. Srčen pozdrav Vam in vsem ,kazaškim' znancem!⁸¹

Seveda je bilo s tem mišljeno Abramovo »kazaško« pobratimstvo slovenskih izobražencev *Zaporoška Seč*. Med svojim obupnim upiranjem potujčevanju je torej ukrajinski narod pozval k boju za samobitnost, neodvisnost in svobodo, ta klic pa je odmeval tudi v Sloveniji.

Viri in literatura

Literatura

- Breclj Anton. »Joza Abram.« *Slovenija*, 1. 7. 1938.
- Debevec, Jože. »V blag spomin.« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 7, 1937/1938, 390.
- Gantar Godina, Irena. *Neoslavizem in Slovenci*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Gieysztor, Aleksander et al.. *Zgodovina Poljske*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. »Revolucionarno leto 1848 in Program Zedinjene Slovenije.« V: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Juvančič, I. »Ob 30-letnici smrti Jozu Abramcu-Trentarju v spomin.« *Planinski vestnik*, št. 11, 1968, 511–15.
- Klavora, Hinko. »Čez drn in strn skozi življenje.« V: *Goriški spomini: Sodobniki o Goriški in Gorici v letih 1830–1918*, ur. Branko Marušič, 227–41. Gorica: Goriška Mohorjeva Družba, 2002.
- Kragelj, Josip. *Josip Abram — Trentar: življenje in delo*. Koper: Ognjišče, 2000.
- Kragelj, Josip. »Josip Abram – Trentar.« V: *Planinski vestnik*, št. 7-8, 2000, 326–28.
- Lovrenčič, Joža. »Joža Abram petdesetletnik.« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 38, 1925, 59, 60.
- Lovrenčič, Joža. »Umr! je mož! ... : spomin na Joža Abrama.« *Slovenec*, 24. 6. 1938.
- Lovrenčič, Joža. »Msgr. Josip Abram.« *Mladika*, št. 19, 1938, 310–12.
- Magocsi, Paul R. *Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide*. Toronto: University of Toronto Press, 1983.
- Malšina, Katerina in Jevgen Sinkevič. »Trnova pot razvoja narodne ideje v 20. stoletju: probleme oblikovanja naroda na Slovenskem in v Ukrajini skozi oči ukrajinskega zgodovinarja.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2016): 126–44.
- Mihelič, J. »Josip Abram-Trentar (1875–1938).« *Svet pod Triglavom*, št. 8, 2007, 11.
- Plokhy, Serhii. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Tomiňsek, Josip. »Trentar – msgr. Josip Abram.« *Planinski vestnik*, 38, 1938, 193, 194.
- Tomiňsek Perovšek Mateja. *Frančišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006.
- Umek, Marija. »Kulturna pot ponosa.« *Komentar: Glasilo občine Komen*, št. 3, 2010, 23.
- Waltritsch, Marko, ur. *Slovenska osnovna šola »Josip Abram« v Pevmii: izdano ob poimenovanju šole 3. junija 1984*. Pevma: Odbor za poimenovanje, 1984.
- Аркуша, Олена. »«Нова ера».« V: *Енциклопедія історії України*. Т. 7 : Мл — О, 427. Київ: Наук. Думка, 2010.

81 Evgen Lampe, »Listnica uredništva. G. Bajda Kazak. Ob Taras-Ševčenkovem grobu,« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 5, 1902, 4.

- Аркуша, Олена. »Барвінський Олександр.« V: *ЗУНР 1918–1923*, 48–49. Уряди. *Постаті*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009.
- Дзиндзюра, Віталій. *Пастирське служіння за працею доктора Юліана Пелеша »Пастирське богословіє.«* Дрогобич: Вид-во Дрогобицької духовної семінарії, 2006.
- *Долина в неті*, 16. 10. 2020. »Видатні особистості Долинщини«.
- *Дрогобицька духовна семінарія, Проект »Оцифрована традиція«*, 27. 9. 2012. »Пелеш Юліан«.
- Голубець, Микола. *Велика історія України*. У Львові: Іван Тиктор, 1935. 2-е вид.; Вінніпег: Іван Тиктор, 1948.
- Гнатюк, Володимир. »Наукове товариство імени Шевченка.« 3 нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). Львів: Наукове товариство імени Шевченка, 1923.
- Гримич, Вілль. »Від покоління до покоління.« *Всесвіт*, št. 3 (1978): 174–79.
- Гримич, Вілль. »За кобзареву луною.« *Всесвіт*, št. 3 (1981): 164–73; št. 3 (1983): 150–57; št. 3 (1984): 152–58.
- Гримич, Вілль. »Словенська література і Шевченко.« V: *Шевченківський словник*, 216–22. Т. 2. Київ: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1978.
- Зайцева, Зінаїда. »Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Нова ера': започаткування та шлях до академічного стандарту (1892—1914 pp.).« V: *Український історичний журнал*, št. 2 (2004): 104–12; št. 5 (2004): 122–34.
- Ісаєвич, Ярослав. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.
- *Івано-Франківська Архієпархія і Митрополія*, 3. 1. 2019. »В цей день народився перший єпископ Станіслава Юліан Пелеш.«
- Котлобулатова І. П. *Книгарі та книгарні в минулому Львова*. Львів: Аверс, 2005.
- Криса, Любомир in Роман Фіголь. *Личаківський некрополь*. Львів: Львівський історико-культурний музей-заповідник, 2006.
- Марголін, Арнольд. *Україна и политика Антанты: (Записки еврея и гражданина)*. Берлін: Издательство С. Ефронъ, 1922.; 2-е изд. Москва: Центрполиграф, 2016.
- Міллер, Александр. *Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. СПб.: Алетейя, 2000.
- *Новий час*, 22. 4. 1995. »Пачовський Михайло: педагог і письменник«.
- Палюх, Ольга. »Українська книга у Львові на зламі XIX—XX ст.: проблеми культури видання (за матеріалами »Записок наукового товариства імени Шевченка« та »Літературно-наукового вістника«).« *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*, Вип. 1 (2009): 210–45.
- Павлишин, Олег. »Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад — грудень 1918 р.).« *Україна модерна*, Ч. 2/3 (1999): 1–48.
- *Руське Православне Коло*, 13. 10. 7519 (2011). »Відкриття музею в Добростанах«.
- Цендра, Надія. »Львів і українська книжка на зламі XIX і XX століть.« *Науковий світ*, №6 (2008): 26–29.
- Чорновол, Ігор. *199 депутатів Галицького Сейму*. Львів: Тріада плюс, 2010.

Viri

.....

- Abram, Jože [Bajda Kazak]. »Maloruske narodne pesmi in kolomejke (Študija).« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 2, 1907, 63–66, št. 3, 1907, 134–36.
- Abram, Jože [J. A.]. »Ukrajinec. Štiri pesmi.« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 21, 1895, 662.
- Abram, Jože [Bajda Kazak]. »Ukrajinsko vprašanje.« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 7, 1905, 414–23, št. 8, 1905, 472–80, št. 9, 1905, 531–35.
- Barvinskij, Olesander. *Istorija Ukraini-Rusi (z 3 obrazkami)*. U Lvovi: Prosvita; 1904.
- Cehelskyj, Longin. *Rus-Ukraina a Moskovscina-Rossija. Isdoricho-politichna rozvidkva Longina Cehelskogo*. 2e, pjerjerobljene vidannje. Cargorod: Druk. Sojuza vizvoljennja Ukraini, 1916.

- Cehelskyj, Longin. *Ukraina. Sveriges bortglömda bundsförvant*. Stockholm: A-B Nya Dagligt Allehandas Tryckeri, 1915.
- Cehelskyj, Longin. *Die großen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage*. Berlin: Zentralstelle des Bundes zur Befreiung der Ukraine, 1915.
- *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 6, 1905, 381. »Knjigarnja Naukovoho Tovaristva im. Ševčenka.«
- *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 6, 1909, 284. »Gradivo za zgodovino ukrajinskega kozaštva Mihajlo Gruševskij.«
- *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 6, 1909, 284. »Zapiski naukovaho Tovaristva imeni Ševčenka.«
- Grivec, Franc. »Slovanska in poljska ideja.« *Katoliški obzornik (Ljubljana)*, št. 3, 1902, 213.
- Lampe, Evgen. »Listnica uredništva. G. Bajda Kazak. Ob Taras-Ševčenkovem grobu.« *Dom in svet (Ljubljana)*, št. 5, 1902, 4.
- Mahnič, Anton. »Slovenci, pazimo, s kom se bratimo!« *Rimski katolik (Gorica)*, št. 4, 1889, 387, 388.
- Pačovskij, Mihajlo. *Sotni rokovini narodnogo pis'men'stva Rusi-Ukraïni: pamjati Ivana Kotljarevskogo*. U L'vovi: »Pros'vita«, 1898.
- Pelesz, Julian. *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom : von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. 2 vol. Vienna: Mechithariste Buchdruckerei (W. Heinrich), 1878–1880.; 2-e видання Einbeck, Deutschland: Verlag: Hansebooks, 2016.
- Ševčenko, Taras. *Kobzar: izbrane pesmi Tarasa Ševčenka z zgodovinskim pregledom Ukrajine in pesnikovim življenjepisom*. Prev. Jos. Abram. V Ljubljani: Katoliška bukvarna, 1907.
- »Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды с поправками Александра II.« V: Федір Савченко. *Заборона українства 1876 р*, 381–83. Харків, Київ: Держ. вид-во України, 1930.
- Барвінський, Олександр. *Історія України-Руси*. У Львові Накладом Товариства »Просвіта«, 1904.
- Барвінський, Олександр. *Люстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів. Після руських і чужих істориків*. З двома історичними картами Русі і 40 ілюстраціями. Львів: Коштом і заходом Т-ва »Просвіта«. Друк. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1890.
- Валуев, Петр. »Циркуляр министра внутренних дел П. А. Валуева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.« V: Михаил Лемке. *Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг.*, 302–04. СПб: книгоизд-во М.В. Пирожкова, 1904.
- Грушевский, Михаил. »Украинский Пиемонтъ.« V: *Украинській Вѣстникъ (Київ)*. № 2 (1906): 104–08.
- Косевич, Евгений в Володимир Старосольський. »Товариші і Товаришки!« V: *Молода Україна*, Ч. 1 (1900): 1–3.
- Руський співаник. *Уложив Кость Паньківський*. Львів: Накладом товариства »Просвіта«, 1888.
- Цегельський, Лонгин. *Русь-Україна і Московщина. Історична розвідка*. Львів: Коштом і заходом товариства »Просвіта«, 1901.
- Цехелски, Лонгин. *Не освободителка, а потисница на народить (Как Русия «освобождава» Украина)*. Софія: Съюз за освобождаване на Украйна, 1914.

**Katerina Malšina, Andrej Benedejčič,
Oleksandr Slisarenko, Vladyslav Volobuiev**

**WHAT DID SLOVENIANS KNOW ABOUT UKRAINE IN 1905?
THE UKRAINIAN QUESTION AND ITS AUTHOR – BAJDA,
THE SLOVENIAN “COSSACK”**

SUMMARY

At the beginning of the 19th century, Ukraine occupied one of the central positions in the Western states' politics regarding the East and became the subject of geopolitical interests. At the time it was, much like Poland, divided between Russia and Austria. Russia was an exceedingly strong and crucial political factor in Europe, and Austria would adapt its politics to the Russian expansion. After the “Spring of Nations” in 1848, the historically, culturally, and politically diverse Slavic world, which the Austrian Empire had united under its auspices, started to focus on itself actively. At the time, all the Slovenian political camps started perceiving the factor of the purely numerical superiority of the South Slavs in Austro-Hungary as the most positive way of solving the Slovenian question.

At the turn of the 19th to the 20th century, Slovenians perceived Ukrainians in various ways. The liberals hoped that Russia could be the next Austrian ally against Germany, while the clericalists counted on the “Slavic Catholic reciprocity” associated with the West Ukrainian Uniatism and the possibility of spreading ecumenism in the Orthodox part of Ukraine, governed by Russia. The favourable inclination towards the Ukrainian national movement in Austro-Hungary may also be explained with its proximity to the national liberation programme of the Christian socialist wing of the All-Slovenian People's Party.

In 1905, the Catholic monthly magazine *Dom in svet* published an extensive outline of Ukrainian history written by “Bajda Cossack” – the pseudonym of Jože Abram, a Slovenian priest, writer, poet, dramatist, and translator of Shevchenko's *Kobzar*. Abram actively cooperated with the Slovenian translators, correspondents, and writers who focused on the Ukrainian topics – such as Franc Grivec, Franc Štingl, Leopold Leonard, and Peter Miklavec. In his essay *The Ukrainian Question*, Abram underlined all the political and cultural interactions between these two Slavic nations that did not even geographically border on each other.

Jože Abram's interest in the Ukrainian issues was prompted by Janez Evangelist Krek, a known Slovenian politician and cultural worker. In Gorizia, Abram and his loyal friends Anton Breclj and Ciril Vuga established a “Cossacks brotherhood” called *Zaporoška Seč* (Zaporozhian Sich), assumed Cossack names, and chose the motto “*Everything for faith and homeland*”. Later, they were joined by Krek and Dr Fran Pavletič.

The selection of sources for Abram's overview does not seem to be random. He outlines what Slovenians knew about Ukraine at the time, what they read, where these

books originated from, and who were their authors. The Ukrainian scientific and educational activities contributed to the relocation of the centre of the Ukrainian national liberation and cultural-educational movement to Galicia in the 1880s. Except for the priest Yulian Pelesh, the Eparchial Bishop in Przemyśl and Stanislawiw, the Ukrainian authors who were read in Slovenia were from Lviv and participated in Shevchenko's scientific society. The works about the Ukrainian history that Abram studied to write his essay had been published in the late 19th century in Vienna and mostly in Lviv, which had become the centre of the Ukrainian book publishing due to the increasingly strict censorship of Ukrainian publications in the Russian Empire. They included the fundamental works in which the leading Ukrainian scientists Barvinsky, Pachovsky, and Tsehelsky undermined the Russophile historiographical concept and proved the distinct differences in the historical development as well as the national-political and cultural paths of the Ukrainian and Russian nations. At this time, the need to ensure the Ukrainian educational system based on scientific literature was topical. All these authors would write textbooks in their native language as well as translate foreign textbooks into Ukrainian, thus contributing to the education and schooling of patriotic Ukrainian youth.

All of the authors that Abram referred to became important representatives of the fields of science, culture, and education as well as renowned personalities of the Austrian politics and the Ukrainian republican movement.

Dr Yulian Pelesh (1843–1896), the Greek Catholic priest and theologian, was also the Chancellor of the theological seminary in Vienna and the catechist of Crown Prince Archduke Rudolf of Habsburg, whom he taught Ukrainian. Oleksander Barvinsky (1847–1926) came from a high noble family. He was a deputy of Galicia and member of the House of Lords in the Austrian National Assembly, an advisor to the Austrian government and the Imperial Royal Court for Galician matters. Between 1918 and 1919, he got involved in the formation and work of the first Ukrainian Parliament, the Ukrainian National Council (ZUNR), as a deputy and Minister of Education and Religious Affairs. Mykhailo Pachovsky (1861–1933) was a renowned teacher, writer, ethnographer, and founder of reading clubs and grammar schools. In 1918 and 1919, he was a member of the Ukrainian National Council, ZUNR. In Austro-Hungary, Lonhyn Tsehelsky (1875–1950) was a diplomat, lawyer, journalist, and publisher, as well as a member of the Ukrainian National Democratic Party leadership. In 1918 and 1919, he was the Deputy Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic (UPR), and he represented Ukraine at the Paris Peace Conference. Later, during his exile in the United States of America, he oversaw the publishing activities for the Ukrainian diaspora there.

These people were dedicated to Ukrainian independence. Their lives confirmed the impression that the history of the Ukrainian nation had made on Abram, who stated that the Ukrainian nation felt capable of governing itself in accordance with its own will and wishes and thus refused to submit to foreigners. United in a state together with other nations, it at least wanted to remain equal.

The remark from Abram's correspondence with Evgen Lampe, the editor of the *Dom and svet* magazine at the time – that many readers “were definitely very interested” in Abram's writings – attests to the influence of the Ukrainophile writing on the Slovenian public.

It turned out that the works by prominent Ukrainian authors would also reach the Slovenian readership indirectly, either through Austrian (Viennese) libraries or through the overviews published by the Slovenian writers in the scientific and literary press. One of the quoted books, written by Pachovsky, ended up in Slovenia as well – in the private library of Abram's associate Grivec. Later, it has been preserved in the Seminary Library in Ljubljana. Thus we can assume that Slovenian private collections may also include other books. In light of the tumultuous history of Europe in the previous century, these modest remainders can nevertheless be seen as an indicator of how widespread the nationally focused historical and literary works were among the Habsburg Slavs.

Petra Kim Krasnic*

Ruska emigracija in jugoslovanska politika do Sovjetske zveze med obema svetovnjima vojnama

IZVLEČEK

Prispevek obravnava jugoslovansko politiko do Sovjetske zveze v obdobju med obema svetovnjima vojnama v zvezi z rusko emigracijo, ki je bivala na jugoslovanskem ozemlju. Med letoma 1918 in 1940 diplomatski odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo niso bili formalnopravno vzpostavljeni. Kljub temu so obstajali različni politični stiki, ki so temeljili na medsebojnem strahu pred rušenjem državne ureditve in so se izražali predvsem v dvojnosti, s katero so jugoslovanske oblasti obravnavale ruske emigrante: po eni strani so uživali vso podporo, po drugi pa so bili zaradi strahu pred sovjetskimi tajnimi agenti pod nenehnim nadzorom. Šele naraščanje nacistične grožnje je Jugoslavijo prisililo v omilitev protikomunistične politike in vzpostavitev diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo, kar je vplivalo tudi na njen odnos do ruskih emigrantov.

Ključne besede: bela emigracija, diplomatski odnosi, zunanja politika, monarhija, komunizem, tajni agenti, obveščevalna služba

ABSTRACT

RUSSIAN EMIGRATION AND THE YUGOSLAV POLICY TOWARDS THE SOVIET UNION IN THE INTERWAR PERIOD

The following contribution focuses on the Yugoslav policy towards the Soviet Union in the interwar period concerning the Russian emigrants living in the Yugoslav territory. Between 1918 and 1940, the diplomatic relations between Yugoslavia and the Soviet Union were not

* Mag. prof. zgodovine in ruščine, doktorandka na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Mucherjeva 6, SI-1000 Ljubljana; petra.krasnic2@gmail.com

formally and legally established. Nevertheless, various political contacts that were based on the mutual fear of undermining the system of government existed and expressed themselves mainly in the twofold way in which the Yugoslav authorities treated the Russian emigrants: on the one hand, they enjoyed unparalleled support; while on the other hand, they were under constant surveillance due to the fear of Soviet secret agents. Only the increasing Nazi threat forced Yugoslavia to relax its anti-communist policies and establish diplomatic relations with the Soviet Union, which influenced its attitude towards the Russian emigrants as well.

Keywords: the White emigration, diplomatic relations, foreign policy, monarchy, communism, secret agents, intelligence service

Osnovna izhodišča

Pričujoča razprava posega na polje jugoslovansko-sovjetskih odnosov med obema svetovnima vojnama, ki je v primerjavi z obdobjem med drugo svetovno vojno in po njej nekoliko manj raziskana tematika. Za njeno razumevanje je treba na kratko orisati odnose med Rusijo in Srbijo, saj je uradna jugoslovanska politika v odnosu do Sovjetske zveze izhajala iz njih. Srbija in Črna gora sta bili do leta 1914 v veliki meri povezani z ruskimi političnimi elitami, kulturo in cerkvijo. Vrhunec dolgoletnih vezi je bila odkrita vojaška podpora Rusije, ki jo je zagotovila Srbiji ob začetku prve svetovne vojne.¹ Obdobje po prvi svetovni vojni je Rusijo in Srbijo zaznamovalo s korenito spremembo oblike državnega obstoja. Po ruski revoluciji leta 1917 in državljanski vojni, ki ji je sledila, je razpadel Ruski imperij, namesto njega pa je nastala Sovjetska zveza (SZ). Srbija, ki jo je vodila dinastija Karađorđević, pa se je ob koncu prve svetovne vojne združila v novonastalo državo – Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS), ki je bila z vidovdansko ustavo opredeljena kot ustavna monarhija. Kot ugotavlja srbski zgodovinar Miroslav Jovanović, so »medsebojni odnosi v veliki meri izgubili prejšnji nacionalni značaj. Začela se je doba ideologije.«² Revolucionarni dogodki v Rusiji so opredelili odnose Kraljevine Srbije in nato Kraljevine SHS do sovjetske Rusije. Končali so tradicionalne povezave med obema državama, v katerih je imela glavno vlogo Rusija. Kljub temu, da so se odnosi spremenili, pa niso popolnoma izginili. Emigrantska skupnost več deset tisoč nasprotnikov komunizma, ki so pred represalijami pobegnili v Kraljevino SHS, je na jugoslovanskem ozemlju omogočila nadaljevanje tradicionalnih rusko-srbskih odnosov. K njihovi krepitvi so že med državljansko vojno pripomogli stiki voditeljev protirevolucionarne bele armade z jugoslovanskimi

1 Podrobneje o rusko-srbskih odnosih gl. Никола Поповић, *Srbija u carska Rusija* (Београд: Службени лист СРЈ, 1994). Сергей Романенко, *Югославия, Россия и «славянская идея»: Вторая половина XIX – начало XXI века* (Москва: Институт права и публичной политики, 2002).

2 Алексей Тимофеев, Горан Милорадовић in Александар Силиќин, *Москва-Сербия; Белград-Россия. Сборник документов и материалов* (Москва in Белград: Центральный государственный архив Москвы in Архив Србије 2017), 9.

vojaškimi in diplomatskimi predstavniki na ruskem ozemlju.³ Pomembno je omeniti, da je bila Kraljevina SHS edina izmed zaveznic carske Rusije, ki je aprila 1919 uradno priznala vlado ruskega kontrarevolucionarnega admirala Aleksandra Kolčaka v Omsku kot legitimno rusko oblast in z njo vzpostavila diplomatske odnose.⁴

Kraljevina SHS je bila zaradi svoje monarhistične ureditve in strahu pred širjenjem komunizma, hkrati pa tudi zaradi prej omenjene tradicionalne povezave vladajoče elite z Rusijo, ena izmed evropskih držav, ki je sprejela največje število ruskih beguncev, ki so v obdobju ruske državljanske vojne zapustili Rusijo. Politiko kralja in vlade Kraljevine SHS v zvezi z ruskim vprašanjem je v dvajsetih letih 20. stoletja določala tradicionalno izrazita prorуска politična usmeritev. Kralj Aleksander Karađorđević se je šolal v Rusiji na imperatorskem dvoru in v Požeškem korpusu v Peterburgu, vojaški akademiji, ki je bila namenjena le članom ruske carske družine in najvišjemu plemstvu, Srbija in Črna gora pa sta bili z zakonskimi zvezami tudi neposredno povezani z rusko carsko družino Romanovih.⁵ Uradna jugoslovanska vlada je zavzela protiboljševiško stališče, kralj Aleksander je bil tudi oster nasprotnik komunizma. Med rusko državljansko vojno je v vojski ruskega generala barona Petra Vrangla, enega izmed zadnjih poveljnikov bele armade, videl silo, ki naj bi odigrala pomembno vlogo pri rušenju komunizma v Rusiji in s tem odstranila nevarnost za monarhistične ureditve, kakršna je bila tudi Kraljevina SHS.⁶ Iz tega je izhajala tudi negativna drža proti komunistični revoluciji, ki se je izrazila v odločnem nasprotovanju sovjetski oblasti in sodelovanju pri rušenju sovjetskega režima.⁷ Poleg navedenega je pomembno vlogo igralo tudi vprašanje odnosa s prihodnjo Rusijo, ki naj bi nastala po zlomu sovjetske oblasti, za katerega se je v tem obdobju verjelo, da je neizogiben. To je vplivalo na odnos jugoslovanske oblasti do ruskih emigrantov, ki naj bi po vrnitvi v Rusijo znova prevzeli oblast. Na teh osnovnih izhodiščih se je na eni strani razvila celotna politika Kraljevine SHS do Sovjetske zveze, na drugi pa do ruskih emigrantov. Ker jugoslovanska vlada ni nikoli priznala sovjetske oblasti, diplomatski odnosi med njima niso uradno obstajali. Že julija 1918 je Srbija odpoklicala svojega veleposlanika v Rusiji Miroslava Spalajkovića, marca 1919 pa je v Rusiji nastal Jugoslovanski Sovjet delavskih in kmečkih namestnikov, ki je prevzel, nato pa zaprl jugoslovanska konzularna predstavništva.⁸ S tem se je končala jugoslovanska diplomatska prisotnost v Rusiji. Od tedaj je Jugoslavija kljub

3 Podrobneje o stikih med regentom Aleksandrom in voditelji belogardističnega gibanja ter vlogi srbskih enot v ruski državljanski vojni gl. SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 168–70. O vzpostavljanju odnosov s carsko vlado v Sibiriji gl. objavljene dokumente v Тимофеев et al., *Москва-Сербия; Белград-Россия*, 736–40.

4 Ibidem, 18.

5 Зоя Бочарова, *Российское зарубежье 1920–1930-х гг. как феномен отечественной истории. Учебное пособие* (Москва: АИРО-XXI, 2011), 69.

6 Obstoje Sovjetske zveze je sam po sebi predstavljal nevarnost monarhistični ureditvi, ker je dajal primer za nezadovoljne množice ljudi in predstavljal izvor revolucionarnih idej. Podrobneje gl. SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, Beograd, januar 1955, 167.

7 SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941, knjiga II, Beograd, januar 1955, 167.

8 Aleksej Timofejev, Goran Miloradović in Aleksandar Životić. *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa: katalog izložbe = Сербия-Россия, Югославия-СССР: к 180-летию дипломатических отношений: каталог выставки* (Beograd: Arhiv Srbije in Arhiv Jugoslavije = Архив Србије и Архив Југославије, 2018), 35.

sovjetskim poizkusom vzpostavitve diplomatskih odnosov dve desetletji vztrajala pri nepriznavanju boljševiške oblasti.

Za razbiranje nians v diplomatskih odnosih med državama in odnosu jugoslovanskih oblasti do ruskih emigrantov sem analizirala različne vire. Prvi sklop teh je arhivsko gradivo iz Arhiva Republike Slovenije in Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Pomembno dopolnitev arhivskemu gradivu so v pričujoči razpravi predstavljale tudi jugoslovanske, ruske in srbske zbirke objavljenih virov, prav tako pa sem pri raziskovanju – v iskanju jasnejšega pomena tega gradiva – uporabila jugoslovanske časopisne vire iz obdobja med obema svetovnima vojnoma. Pomemben del razprave predstavljajo tudi tuje, predvsem ruske študije. Razprava je osredotočena na jugoslovanski prostor ter politiko vlade in opozicije v odnosu do ruskih emigrantov in Sovjetske zveze. V določeni meri zajema tudi odnos sovjetskega vodstva do Jugoslavije in ruske emigracije ter oris nekaterih mednarodnih dogodkov, ki so ključni za razumevanje obravnavane tematike.

Ruski emigranti, »bratje v stiski« ali opora jugoslovanske monarhije? – Odnos jugoslovanskih oblasti do ruske emigracije

Po različnih podatkih je Kraljevina SHS sprejela med 40.000 in 70.000 ruskih beguncev, med njimi pripadnike bele armade in njihove družinske člane ter ostale nasprotnike komunizma. Največja skupina je bila vojska ruskega generala Vrangla, ki jo je Kraljevina SHS zaposlila v jugoslovanskih obmejnih enotah in pri gradbenih delih za obnovo države. Vsako skupino, ki je prišla v državo, so poleg osebja na železniških postajah pričakali predstavniki višjih državnih, vojaških in civilnih oblasti ter tudi številno prebivalstvo. V Srbiji so državne oblasti vršile močno propagando.⁹ Kult ruskega carja, ki so ga negovali in vzpodbujali dinastija in srbski monarhistični krogi, je v delu srbske javnosti oblikoval občutek hvaležnosti do carske Rusije, ki se je izrazil tudi v odnosu teh krogov do ruske emigracije. V arhivskih virih lahko zasledimo, da naj bi Srbi ruske emigrante v prvih letih po prihodu sprejeli kot »brate v stiski«.¹⁰ Nasprotno pa naj bi bil na Hrvaškem in v Sloveniji, kjer ni bilo uradne rusofilsko usmerjene tradicije, sprejem ruskih emigrantov bolj hladen. Močni kulturni vplivi bivše Avstro-Ogrske, ki so se zadrževali tudi po nastanku Kraljevine SHS, so vplivali na to, da so domačini ruske emigrante – v veliko večji meri kot v Srbiji – čutili kot tuje elemente. Pri tem naj bi veliko vlogo odigralo pravoslavlje, poleg tega pa tudi sam odnos emigrantov, ki so v nesporazumih med srbsko in hrvaško buržoazijo predstavljali oporo srbski strani.¹¹ Prihod emigrantov in reševanje njihovega položaja sta bili temi različnih časopisnih taborov, pogosto sta postali tudi predmet političnih razprav in obračunavanj. Obstoj

9 SIAS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji, 1918–1941, knjiga I, Beograd, januar 1955, 62.

10 Ibid., 110.

11 Ibid., 111.

ruske emigracije v Kraljevini SHS in njen vpliv v različnih družbenih, znanstvenih in kulturnih krogih sta močno sooblikovala jugoslovansko javno mnenje in tudi odnos oblasti do Sovjetske zveze.

Aprila 1919, po srečanju Nikole Pašića in Sergeja Sazonova, ministra za zunanje zadeve pod vlado admirala Aleksandra Kolčaka, v Parizu, na katerem je prišlo do prej omenjenega vzajemnega priznanja vlad, so ustanovili tudi uradna diplomatska predstavništva. Kot diplomatski predstavnik Kraljevine SHS v Omsku je bil imenovan Jovan Milanković, ki je bil tudi zadnji jugoslovanski diplomat v carski Rusiji, vodstvo admirala Kolčaka pa je kot veleposlanika kontrarevolucionarne vlade v Beogradu imenovalo Vasilija Strandmana.¹² Ta je tudi po porazu carske vojske ostal diplomatski predstavnik vse do druge svetovne vojne. Po oktobrski revoluciji je sovjetska oblast odredila vsem veleposlaništvom in konzularnim službam carske Rusije, naj sporočijo, ali so pripravljeni nadaljevati diplomacijo v službi sovjetske vlade, a ni dobila odgovora niti od enega od 28 ruskih predstavništev.¹³ Tuje vlade so carska diplomatska in konzularna predstavništva sprva še sprejemale kot uradne predstavnike Rusije, v 20. letih pa so postopoma začele priznavati Sovjetsko zvezo in z njo vzpostavljati diplomatske stike, s čimer je bilo povezano tudi zaprtje predstavništev carske Rusije.

Do leta 1921 je v Beogradu obstajalo rusko diplomatsko predstavništvo, saj je do tedaj zastopalo vlado ruskega carja, nato začasno vlado Aleksandra Kerenskega, kasneje pa oblast različnih generalov ruske carske armade (Aleksandra Kolčaka, Antona Denikina in Petra Vrangla). Po tem, ko teh različnih ruskih vlad ni bilo več, bi v Beogradu po mednarodnem pravu moralo biti odpravljeno tudi predstavništvo, vendar pa je jugoslovanska vlada še naprej priznavala carsko diplomatsko predstavništvo, ki je dobilo funkcijo predstavništva za zaščito interesov ruske emigracije v Jugoslaviji. Vodil ga je dotedanji veleposlanik Strandman, ki je še naprej ostal na seznamu akreditiranih diplomatov v Beogradu. Predstavništvo se je nahajalo v isti stavbi kot nekdanje carsko veleposlaništvo, na njej je bil ohranjen tudi grb Ruskega imperija in izobešena zastava carske Rusije.¹⁴ Poleg tega je jugoslovansko Ministrstvo za zunanje zadeve ruskim beguncem po novoustanovljenem organu, Državni komisiji za ruske begunce, med drugim nudilo materialno pomoč, država pa je dovolila tudi, da se na njenem ozemlju nastanijo ruske organizacijske strukture.¹⁵ V Sremskih Karlovcih se je od marca 1922 nahajal glavni sedež in Vrhovno poveljstvo oboroženih sil južne Rusije, ki ga je vodil general Vrangl.¹⁶ Ruska vojska je na jugoslovanskem ozemlju ohranjala vojaško formacijo in red, od jugoslovanske vlade pa je pridobila tudi pravico do nošenja svojih vojaških uniform. Ker so oficirji in vojaki sestavljali velik del ruske emigracije, so Vrangl in njegovi sodelavci želeli ohraniti politično moč in avtoriteto vojske, zato so leta 1924

12 Мирслав Йованович, *Русская эмиграция на Балканах, 1920–1940* (Москва: Библиотека – фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2005), 33.

13 Бочарова, *Российское зарубежье 1920–1930-х гг. как феномен отечественной истории*, 97.

14 Ярослав Вишняков, »Руска револуција 1917. и формирање Југославије,« *Крај великог рата – пут ка новој Европи. Зборник радова* (Београд: Институт за стратегијска истраживања, Министарство одбране, 2020), 229.

15 SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 173. *Uradni list Narodne vlade Kraljevine SHS, Pokrajinske uprave za Slovenijo IV*, št. 81, 4. 8. 1922.

16 Podrobneje gl. SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji, 1918–1941, knjiga I, 106.

v Sremskih Karlovcih ustanovili Rusko splošno vojaško zvezo (ROVS), ki je združila vse vojaške organizacije in društva v emigraciji v enotno organizacijo. S tem je v prvih letih po odhodu ruskih emigrantov v tujino Kraljevina SHS postala glavni vojaški center ruske emigracije, predvsem Beograd pa je predstavljal tudi politični center ruskih monarhistov – reakcionarjev, ki ga je jugoslovanska oblast podpirala vse do leta 1941.¹⁷ Poleg tega je leta 1921 Srbska pravoslavna cerkev pod svojo zaščito sprejela višjo cerkveno upravo Ruske pravoslavne cerkve v tujini, ki je pri tem ohranila svojo neodvisno pristojnost, kar je pomenilo, da se je v Kraljevino SHS prestavil tudi sedež ruskega pravoslavlja, ki je bil v carski Rusiji eden od stebrov oblasti.¹⁸ Ker je v Rusiji pred vzpostavitvijo komunističnega režima in tudi po njem živelo večinoma pravoslavno prebivalstvo, je tudi to predstavljalo pomemben vidik v odnosih med državama. Ruski emigranti so imeli v Kraljevini SHS močno podporo dvora, kralj Aleksander je sodeloval v ruskih (predvsem monarhističnih in vojaških) emigrantskih organizacijah, blagajna dvora pa je finančno podpirala tudi nekatere stare ruske državnike in generale, zato je bil med ruskimi emigranti zelo priljubljen.¹⁹ Kraljevina je na svojem ozemlju omogočila ustanovitev razvejanega ruskega izobraževalnega sistema, podpirala pa je tudi delovanje ruskih kadetskih korpusov ter različnih političnih, kulturnih, verskih in mladinskih organizacij. Položaj odkrite podpore jugoslovanskega vrha emigrantski skupnosti je med drugim služil tudi kot demonstracija nepriznavanja novega sovjetskega režima.²⁰

Ameriška raziskovalca Bruce Russett in Harvey Starr vidita diplomacijo kot metodo zunanje politike, ki pomeni medsebojno interakcijo med vladami, med drugim tudi z vplivanjem na prebivalstvo drugih držav.²¹ Vsa ta podpora, ki jo je jugoslovanska oblast namenjala ruskim emigrantom in njihovim organizacijam, je imela s tega vidika močan vpliv na odnos Sovjetske zveze do nje. Ta je v Kraljevini SHS videla odkrito podpornico protisocialističnih elementov. Dejstvo, da so imeli ruski emigranti možnost vplivanja na jugoslovansko oblast in so v državi uživali poseben položaj, je bilo v 20. letih tudi predmet različnih razprav med opozicijo in jugoslovansko javnostjo. Tudi na Slovenskem naj bi prebivalstvo nasprotovalo predvsem Vranglovim enotam, ki so delovale v obmejni straži. Kot navaja Jurij Perovšek: »Wranglovci, kot so jim rekli v jugoslovanskem in širšem prostoru, na Slovenskem niso bili na dobrem glasu. Edini tedanji množični medij – časopisje – je ne glede na medsebojne ideološke in politične razlike soglasno poročalo o njihovem surovem in v več primerih zločinskem ravnanju z obmejnimi prebivalstvom v Sloveniji in Jugoslaviji [...] Na Slovenskem so negodovali tudi zaradi gmotnih sredstev, ki jih je država izdajala za wranglovce. Ljudi in politiko je prav tako motilo, da so nosili ruske uniforme, vojaška znamenja in caristična odlikovanja ter da so bili v javnosti oboroženi. V slovenskem prostoru so se stopnjevano

17 SI AS 1931, t. e. 1053, 1315 – 5, Beloemigranti. SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, 107.

18 SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 98–108.

19 SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, januar 1955, 159, 160.

20 Мирослав Йованович, »Россия в изгнании. Границы, масштабы и основные проблемы исследования,« *Русская эмиграция в Югославию* (Москва: Издательство Индик, 1996), 41.

21 Bruce Russett in Starr Harvey, *Svetovna politika. Izbira možnosti* (Ljubljana: Založba Fakultete za družbene vede, Zbirka mednarodni odnosi, 1996), 245.

pojavnjali poudarki, da predstavljajo državo v državi, zato jih je treba odpustiti iz obmejne službe, razorožiti in izgnati iz države. To je bilo mnenje vseh političnih taborov.«²²

Časopis *Slovenec* je v tem obdobju objavil nekaj člankov, v katerih je obravnaval odnos jugoslovanske oblasti do Vranglove vojske. 25. marca 1922 je zapisal: »General Vrangel je, kakor poroča z največjim navdušenjem novosadska 'Zastava', v Novem Sadu priredil naravnost defile vseh ruskih emigrantov, držal velemonarhističen govor in dal nositi pred seboj rusko zastavo s carskim orlom. – Naša vlada pa taji, da bi Vrangel pri nas uganjal carsko propagando. Vrangel je tudi napravil oficijelne vizite pri velikem županu, poveljujočem generalu in episkopu. – Vse seveda samo kot 'odličen in korekten gost', kakor se je izrazil minister dr. Ninčič.«²³

O tem, da je oblast vojakom Vranglove vojske poleg tega, da jih je financirala, dovolila tudi to, da so v javnosti nosili ruske carske uniforme, vojaška znamenja in odlikovanja ter da so bili celo oboroženi, pričajo številni viri. Ruski emigranti so imeli v Jugoslaviji poseben položaj in velik vpliv v vladnih krogih, ki ni bil značilen za druge skupine beguncev. Na to kaže tudi zapisnik o zaslišanju ruskega emigranta, poročnika Ivana Glebova: »Jugoslovanske oblasti so nam dovoljevale, da smo ob praznikih, kot o veliki noči itd. nosili naše carske uniforme. Oficirji, ki so bili v službi na ministrstvu pa so v začetku sploh hodili v uniformah. Vsi tisti, ki so bili na takšnem položaju kot jaz pri graničnih trupah, v svojstvu inšpektorja ruskih edinic, so imeli pravo nositi svoje uniforme, orožje in čin.«²⁴

Razprave o odnosu oblasti do Vranglove vojske so se, kot je razvidno iz časopisov, pojavljale tudi v najvišjih državnih organih. *Slovenski narod* je 5. aprila 1922 zapisal, da je poslanec Miloš Moskovljevič vnovič vložil interpelacijo proti ministrskemu predsedniku zaradi propagande, ki jo izvršuje Vrangel v Vojvodini med tamkajšnjimi ruskimi begunci: »Interpelant zatrjuje, da je dobil zanesljive podatke, kako general Vrangel uradno kot nekak generalisimus ruske armade nastopa, kako ga sprejemajo naše oblasti, kako mu izkazuje naša vojska vojaške časti. General Vrangel vrši po Vojvodini uradne obiske. Poslanec dalje naglašja, da je dobil zanesljive informacije, kako namerava general Vrangel znova udariti na sovjetsko Rusijo.«²⁵

Tudi *Slovenec* je 27. maja 1922 objavil članek z naslovom »Vranglova akcija in tajna diplomacija«, v katerem je navedel, da se Vranglova vojska s pomočjo jugoslovanskih oblasti pripravlja na oboroženo akcijo proti Sovjetski zvezi, kar je ministrski predsednik Pašič odločno zanimal.²⁶ Da jugoslovanska oblast podpira oblikovanje močne Vranglove vojske za napad na Sovjetsko zvezo, je menila tudi sovjetska obveščevalna služba. V poročilu GPU št. 1271 z dne 31. marca 1922 je zapisano: »Koncentracija Vranglove vojske, kolikor je mogoče soditi od tu, poteka predvsem v Srbiji in ni dvoma, da bi se v primeru vojne med RSFSR z Romunijo ali s Poljsko ta vojska pridružila

22 Jurij Perovšek, »Odpoklic Wranglovcev iz obmejne službe in njegov odmev na Slovenskem leta 1922,« *Monitor ISH*, št. XVII/1 (2015): 10, 11.

23 »General Vrangel,« *Slovenec*, 25. 3. 1922.

24 SIAS 1931, Zapisnik o zaslišanju Glebov Ivana, Maribor, 28. 8. 1949.

25 »Interpelacija o propagandi generala Vrangla,« *Slovenski narod*, 5. 4. 1922.

26 »Vranglova akcija in tajna diplomacija,« *Slovenec*, 27. 5. 1922. Tega leta je omenjeni časopis izdal še več člankov na podobno temo, gl. npr. *Slovenec*, 19. 4. 1922.

eni izmed slednjih. Dovoljenje za oblikovanje emigrantske ruske vojske na svojem ozemlju Jugoslaviji koristi. Dopolnjuje vrzeli v moški populaciji, ki so nastale kot posledica vojne, in ji omogoča že pripravljeno vojsko, ki jo ne vzdržuje sama, za primer vojne s kakšnim sosedom. Posledično se zanjo ustvarja položaj, proti kateremu ji denimo italijanska vlada precej težko ugovarja, ker se ta prostovoljna vojska nahaja pod okriljem antante. Na morebitni protest iz Moskve bo verjetno odgovorjeno, da je ta vojska dodeljena za srbsko obrambo in za obmejne države.«²⁷

Minister za zunanje zadeve Kraljevine SHS Momčilo Ninčić je že marca tega leta na seji odgovarjal na poslansko vprašanje prej omenjenega poslanca Moskovljevića o delovanju ruskega generala Vrangla. Časopis *Slovenec* je ob tem zapisal: »Vlada je izjavila, da se bivanju generala Vrangla na ozemlju naše države ne more pripisati nikaka vojaško-politična važnost. General Vrangl je v naši državi samo begunec in sicer zelo vpliven ruski begunec. Toda on uživa gostoljubnost naše države pod istimi pogoji, kakor vsi drugi ruski begunci.«²⁸

Jugoslovanska vlada je vseskozi zavračala obtožbe, da podpira vojaško delovanje Vranglove vojske in intervencijo v Sovjetski zvezi. V Jugoslaviji so se večji del celega obdobja med obema vojnama emigranti šolali v vojaških šolah in kadetskih korpisih, njihovi diplomanti pa so pogosto prejemali nazive v jugoslovanski kraljevi vojski. S ciljem boljšega razumevanja pomena ruske vojske na jugoslovanskih tleh je treba omeniti tudi primer uporabe ruskih enot pri jugoslovanskem zunanjepolitičnem vojaškem posegu, ki je pomemben za ilustracijo odnosa jugoslovanske vlade do sovjetskega režima in tudi ruske emigracije. Leta 1924 je bil v Albaniji na oblasti Fan Noli (Teofan Stilijan), ki je začel navezovati tesne stike s Sovjetsko zvezo, kar je v jugoslovanski vladi izzvalo ogorčenje. Beograd je po prihodu sovjetskega diplomatskega predstavnika v Tirano z enotami Vranglove vojske izvedel vojaško intervencijo, s katero je zrušil vlado Fan Nolja in pomagal na oblast Ahmedu begu Zoguju, ki je bil naklonjen Kraljevini SHS.²⁹ Ta vojaški udar z uporabo Vranglovih enot in jugoslovansko podpiranje emigrantskih struktur na svojem ozemlju sta bila med glavnimi razlogi, da je Sovjetska zveza sumila, da se v Jugoslaviji enote carske vojske z jugoslovansko podporo pripravljajo na nadaljevanje boja proti boljševikom.

Begunci ali sovjetski tajni agenti? – Protikomunistična politika, tajni stiki in nadzor ruskih emigrantov

Večmilijonska množica ruskih emigrantov, ki se je razselila po svetu, je za Sovjetsko zvezo predstavljala pomemben politični element, usmerjen proti njej. V vseh državah, v katerih so bili ruski emigranti, je ta element predstavljal močno protisovjetsko

27 Dokument »Сводка Иностранного отдела ГПУ о вероятном использовании врангелевской армии славянскими странами и способах ее пополнения, 31. 3. 1922,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов. Документы и материалы. Том 1. Так начиналось изгнание. 1920–1922 гг. Книга вторая. на чужбине*, 597, 598.

28 »Dr. Ninčić o Vranglu,« *Slovenec*, 22. 3. 1922.

29 S IAS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, Beograd, januar 1955, 233–36.

propagando, hkrati pa tudi orožje v rokah držav, ki so bile protikomunistično usmerjene. Kontrarevolucija je bila sicer zlomljena, a še vedno je obstajala možnost ponovne intervencije kapitalističnih držav. Prav zato je Sovjetska zveza ruskim emigrantom posvečala veliko pozornosti in je bila usmerjena proti Kraljevini SHS kot centru ruske emigrantske vojaške moči. Vzpodbujala je podtalno delovanje jugoslovanske Komunistične partije in podpirala nekatere separatistične skupine. V poročilu jugoslovanskega veleposlaništva v Parizu iz leta 1926 je na primer navedeno, da je boljševiški odbor začel propagando med črnogorskimi emigranti v Franciji za ustanovitev neodvisne črnogorske države. V njem je zapisano tudi, da je sovjetsko veleposlaništvo v Parizu v ta namen dodelilo sredstva v višini 15.000 frankov. Iz depeše jugoslovanskega veleposlaništva na Dunaju z dne 26. avgusta 1926 je razvidno, da je III. internacionala financirala tudi dve makedonski revolucionarni društvi.³⁰ Poleg tega je, kot je znano iz arhivskih virov, sovjetska obveščevalna služba med skupine ruskih emigrantov vpeljala tajne agente, katerih cilji so bili razbitje emigrantskih vrst, večanje razdvojenosti med emigranti, pridobivanje posameznikov in skupin za vrnitev v Sovjetsko zvezo, teroristične akcije ter fizična odstranitev vodij ruske emigracije.³¹ Podobno so delovale tudi nekatere ruske emigrantske organizacije, ki so skušale pripeljati svoje agente v SZ, kjer so s propagando in distribucijo protiboljševistične literature poskušale izzvati spontani upor proti sovjetski oblasti znotraj same države.³²

Zaradi obstoja sovjetskih vohunskih elementov med rusko emigracijo so jugoslovanske oblasti organizirale svojo kontraobveščevalno službo med ruskimi emigranti in sprejele številne varnostne ukrepe, s katerimi so jih strogo nadzorovale, med drugim je veljala tudi prepoved gibanja brez dovoljenja oblasti. V arhivskih virih so ohranjeni številne objave in ukazi jugoslovanskih političnih ter policijskih oblasti, iz katerih je razvidno, da so bile nenehno zaposlene z nadzorovanjem ruskih emigrantov ter da so za številne ugotovile, da so delovali v sovjetski obveščevalni službi.³³ Predsedništvo Deželne vlade Slovenije je že 12. februarja 1921 vsem političnim in policijskim oblastem poslalo sporočilo, v katerem je zapisalo: »Dognalo se je, da je med ruskimi begunci mnogo elementov, o katerih je upravičen sum, da so pod krinko beguncev došli v našo Kraljevino kot tajni boljševiški agitatorji. Ti begunci, predvsem židi, skušajo med ljudstvo raztrositi boljševiške in komunistične ideje ter se posebno radi pridružujejo našim vojakom. Naročam vsem političnim in policijskim oblastem, da se ruskim beguncem in njihovem kretanju posveti največja pozornost, da se posebno opazujejo bližine vojašnic, potem gostilne, kamor zahajajo ruski vojaki in da se vsakega ruskega begunca, kateri je sumljiv agitacije za boljševizem ali sploh zoper našo vojno silo, nekvarno sodno kazenskemu postopanju, takoj iztira iz naše kraljevine.«³⁴

30 Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР): 1918–1929* (Београд: Институт за међународну политику и економију, 2018), 254, 257. Gl. tudi Stephen Clissold, *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973: a documentary survey* (London: Oxford University Press, 1975), 11.

31 SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 240–60. Gl. tudi SI AS 61, a. e. 69, Ruski begunci nadzorovanje, 1921.

32 Йованович, *Русская эмиграция на Балканах*, 73.

33 SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 261, 262, 298–310.

34 SI AS 61, a. e. 69, Ruski begunci nadzorovanje, 1921.

Kako temeljit je bil nadzor nad emigranti, nam dobro prikazuje dokument Žandarmerijske stanice Bled z dne 19. oktobra 1922, namenjen okrajnemu glavarstvu v Radovljici. Iz dokumenta je razvidno, da je to naročilo poizvedovanje za ruskim emigrantom Sergejem Pavlovičem Maksimovim, ki je prišel iz Beograda do znanke Marije Schlegel, prav tako Rusinje, ki je tedaj stanovala v vili Rikli na Bledu, in ostal pri njej en dan. Komandir postaje, ki je dokument napisal,³⁵ je v poročilu navedel, kje vse se je Pavlovič Maksimov nahajal od začetka poizvedovanja do oddaje poročila. Poleg tega je zapisal, da se bo Rusinjo, ki jo je nadzorovani ruski emigrant obiskal, »neopaženo in stalno nadzorovalo in vsak eventualni pismeni ali osebni stik z gorinavednim ruskim beguncem tamuradno poročalo.«³⁶ Iz omenjenega poročila je razvidno tudi, da je bilo nadzorovanje stalna praksa jugoslovanskih oblasti: »Od tukajšnje orožniške postaje uvedena nadzorovanja vseh ruskih beguncev, stanujočih v tukajšnjem postajnem okolišu, do sedaj niso ugotovila nikakih konkretnih slučajev nezanesljivosti.«³⁷ Nadzorovanje omenjenega ruskega emigranta, ki je v dokumentu, ki ga je Pokrajinska uprava za Slovenijo 4. decembra 1922 poslala vodji okrajnega glavarstva v Radovljici, naveden kot agent ruske boljševiške obveščevalne centrale na Dunaju, se je nadaljevalo do konca leta 1922, ko se je prej omenjena Marija Schlegel preselila z Bleda v Beograd.³⁸ Ministrstvo za notranje zadeve je oblastem redno pošiljalo tudi imena in fotografije oseb, ki naj bi bile boljševiški agitatorji ali sovjetski tajni agenti.

Protikomunistična politika v Kraljevini SHS se je prvič zaostila že po poskusu atentata na regenta Aleksandra 28. junija 1921, za katerega je Ivan Ribar v ustavodajni skupščini izjavil, da je razumljen kot poskus napada na integriteto države in tudi napad na državno in nacionalno enotnost.³⁹ Dodatno se je okrepila po uspelem atentatu na bivšega ministra za notranje zadeve Milorada Draškovića, ki ga je izpeljal Alija Alijagić, član Komunistične partije Jugoslavije. Drašković je med 29. in 30. decembrom 1920 podpisal obznanilo, zakon, s katerim je bila prepovedana vsaka komunistična propaganda, kar naj bi bil tudi povod za izvršeni atentat.⁴⁰ Po atentatu so oblasti 1. avgusta 1921 sprejele Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, s katerim je bilo politično delovanje Komunistične partije Jugoslavije prepovedano.⁴¹ Komuniste so večji del obstoja Kraljevine SHS ter kasneje Kraljevine Jugoslavije policijsko in sodno preganjali, nekateri pa so tudi emigrirali v Sovjetsko zvezo.⁴² Do dodatnega poslabšanja odnosov je prišlo leta 1924, ko je Komunistična internacionala (Kominterna), v kateri je bila najvplivnejša sovjetska komunistična partija, na V. kongresu poudarila, da je

35 Podpis komandirja je nečitljiv, zato se njegovega imena ne da razbrati.

36 SI AS 137, a. e. A/3713, Okrajno glavarstvo Radovljica, t. e. 677.

37 Ibid.

38 Iz dokumenta je razvidno tudi, da se Pavlovič Maksimov na Bledu ni več pojavil, SI AS 137, a. e. A/3713, Okrajno glavarstvo Radovljica, t. e. 677, Pov. št. 5777/IV.

39 *Politika*, 1. 7. 1921.

40 SI AS 61, a. e. 69, Ruski begunci nadzorovanje, 1921. Cel zakon je objavljen v: France Klopčič, »Komunistična stranka v Sloveniji po obznani,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, št. 3 (1960): 63–65.

41 Že pred tem so bili prepovedani tudi komunistični časopisi. Gl. Objava ministra za notranje zadeve, v: *Uradni list Narodne vlade Kraljevine SHS, Pokrajinske uprave za Slovenijo* III, št. 8, 26. 1. 1921.

42 Podr. gl. Žiga Koncilija, *Politično sodstvo. Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016).

Jugoslavijo kot tvorbo imperialističnih sil treba razkosati, namesto nje pa oblikovati neodvisne in v federacijo povezane sovjetske republike na Balkanu. Kot odgovor na to je Momčilo Ninčić 14. decembra 1924 v Rimu izjavil, da je nova Pašičeva vlada antiboljševiška in da je sicer bil pristaš priznanja Sovjetske zveze, a da je to treba do nadaljnjega odložiti, saj želi Kominternna v Jugoslaviji izzvati nered.⁴³ Kominternna je finančno podpirala komunistična gibanja v Evropi, med drugim tudi KPJ. Ob tem je treba poudariti, da je bila Kominternna finančno in v veliki meri tudi politično odvisna od sovjetske Rusije. Kominternna in sovjetska politika sta v 20. letih Kraljevino SHS obravnavali kot partnerico zahodnih sil in enega od stebrov pri ohranjanju versajskega sistema. Ker je bil njun odnos do tega negativen, je posledično tudi odnos do kraljevine v nasprotju s predhodnimi zgodovinskimi obdobji ruskega pokroviteljstva postal izrazito neprijateljski. V tem obdobju se je Kominternna začela vse bolj povezovati z nasprotniki kraljevine, še posebej z nasprotniki uradnega vodstva v Beogradu. Med drugim velja poudariti sovjetsko podporo vodji Hrvaške republikanske kmečke stranke (HRSS) Stjepanu Radiću, ki je nasprotoval centralistični in unitaristični politiki kralja Aleksandra in Nikole Pašića.⁴⁴ Radić je večkrat javno kritiziral vladajoče kroge in politiko Pašića do Sovjetske zveze. V intervjuju za časopis *Politika* je 7. julija 1924 navedel, da je velika škoda, da niso vzpostavljeni gospodarski odnosi z Rusijo in »da se po drugi strani vsako leto namenja 84 milijonov dinarjev za ruske begunce«. ⁴⁵ Leta 1924 je odpotoval v Moskvo in uradno vključil HRSS v Kmečko internaciano. Sovjetsko vmešavanje v jugoslovanske notranje razmere potrjuje tudi več depeš Ministrstva za zunanje zadeve Kraljevine SHS, med njimi na primer depeša z dne 13. avgusta 1927, v kateri je navedeno, da je sovjetska Rusija v državo poslala štiri agente Kominterne, da bi izvršili atentat na kralja Aleksandra.⁴⁶

Sovjetska zveza se je vse obdobje med obema vojnama zanimala za notranje razmere v Jugoslaviji, med drugim tudi za jugoslovansko vladno podpiranje Vranglove vojske. Tako je na primer časopis *Slovenec* pred volitvami 7. marca 1923 v članku »Boljševiki in državne volitve« zapisal, da se boljševiški tisk zelo zanima za izid državnih volitev v Jugoslaviji, od katerih sovjetska vlada pričakuje, da bodo rešile vsa pereča vprašanja, »povratek beguncev, prekinjenje monarhističnega delovanja Vranglovih krogov in tudi vzpostavitev diplomatskih vezi med Rusijo in Jugoslavijo«. ⁴⁷ Navedel je tudi, da se spremembe obetajo šele po padcu Pašičeve vlade, za katero je sovjetski časopis *Novaja Rossija* v 34. številki napisal, da »klečeplazi pred antanto in podpira rusko reakcijo, katera ji bode dobrodošla kakor oborožena moč v slučaju notranjih komplikacij«. ⁴⁸ Sovjetska vlada naj bi računala na zmago demokratov, ki so bolj federalistični in se manj »ogrevajo« za rusko emigracijo. »Sovj. vlada ima vzroke pričakovati, da se izjavijo demokrati za povrnitev

43 Vuk Vinaver, »Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (1919–1926)«, *Pregled* (1967).

44 Петровић, Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР): 1918–1929, 274.

45 »Усови г. Радића да одржи коалицију«, *Politika*, 7. 7. 1924.

46 Петровић, Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР): 1918–1929, 262.

47 »Boljševiki in državne volitve«, *Slovenec*, 7. 3. 1923.

48 Ibid.

vseh beguncev in dopustitev sovj. zastopnika v Beograd. Še boljša bode za sovjete koalicijska vlada, katera zedini demokrate in tudi bolj leve stranke.«⁴⁹

V odnosu Sovjetske zveze do Jugoslavije je v ohranjenih virih med drugim opazno tudi to, da se je vse obdobje, ki je predmet pričujoče razprave, poleg vprašanja vzpostavljanja medsebojnih diplomatskih odnosov, veliko pozornosti namenjalo vprašanju vrnitve ruskih beguncev v Rusijo. V politiki Sovjetske zveze do ruskih emigrantov sicer lahko opazimo nekaj tendenc: po eni strani so Sovjeti nasprotovali vsakemu morebitnemu zblíževanju z rusko emigracijo, ki bi lahko pripeljalo do njihove množične vrnitve v Sovjetsko zvezo, najverjetneje zaradi strahu pred možnostjo upora. Bela emigracija je bila za Sovjetsko zvezo glavni nasprotnik, proti kateremu so bila uporabljena vsa sredstva, po drugi strani pa so se v posameznih primerih, zlasti ko je šlo za pomembne osebnosti, sovjetski predstavniki trudili, da bi jih pridobili za vrnitev v državo.⁵⁰ V prvi polovici 20. let je Sovjetska zveza objavila amnestijo za privržence protiboljševističnega gibanja, zato so med emigranti, ki so se želeli vrniti v Rusijo, nastale organizacije, ki so organizirale njihovo vrnitev. Obljube sovjetskih oblasti, da bodo repatriate pomilostile in jih reintegrirale v sovjetsko družbo, so se izkazale kot lažne in številni oficirji bele armade so bili po vrnitvi preganjani ali ubiti. Zaradi lažne propagande sovjetskih obveščevalnih oblasti se je v okviru tega gibanja do začetka 30. let v Rusijo vrnilo več tisoč beguncev.⁵¹

Na to, da je bilo vse obdobje, ko uradni stiki med državama niso bili vzpostavljeni, obojestransko poizvedovanje ter vmešavanje v notranjo in zunanjo politiko zelo aktivno, nam kaže naslednji dokument: 23. junija 1922 je Ministrstvo za notranje zadeve Kraljevine SHS pokrajinskim upravam poslalo sporočilo, v katerem je navedlo, da je prejelo informacije, da želi obveščevalna služba ruske sovjetske misije na Dunaju ugotoviti, ali obstaja kakšen tajni sporazum med generalom Vranglom, Kraljevino SHS in Romunijo ter kakšen je vojni sporazum med Romunijo in Kraljevino SHS, če pride do sovjetsko-romunske vojne. Posebno naj bi sovjetsko obveščevalno službo zanimali stanje jugoslovanskih železnic (med drugim tudi, ali kje obstajajo ruski široki tiri), načrti mostov ipd. S tem namenom naj bi v kraljevino prišli posebni agenti, ki bi pridobili te podatke. V sporočilu je navedenih tudi nekaj imen, na katera naj bodo uprave še posebej pozorne.⁵² Dokument nam med drugim kaže na to, da je imela Kraljevina SHS močno razvejano obveščevalno službo, ki je nadzirala delovanje sovjetskih diplomatskih, ekonomskih in kulturnih predstavnikov v tujini, ter da je med državama ves čas potekala prikrita interakcija.

Čeprav diplomatski stiki niso bili uradno vzpostavljeni, pa je med državama nekajkrat prišlo tudi do odkritih političnih stikov, v katere je bilo vmešano vprašanje ruskih emigrantov. Zgovoren je primer, ki se je zgodil 4. maja 1922, ko je Sovjetski narodni komisar za zunanje zadeve Georgij Čičerin v svojem pismu italijanskemu zunanjemu ministru Carlu Schanzerju naglasil domnevne politične krivice, ki naj bi se v Jugoslaviji

49 Ibid.

50 SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 265.

51 Žal ni zanesljivih virov o natančnem številu ruskih emigrantov, ki so se vrnili v Rusijo.

52 SI AS 137, a. e. A/3713, Okrajno glavarstvo Radovljica, t. e. 677.

dogajale Hrvatom, Makedoncem in Črnogorcem. Ob tem je treba poudariti, da je sovjetska politika v odnosu do manjšinskih narodov in njihovih pravic do samoodločbe videla sredstvo boja proti starim imperialnim silam. Kominterneta je v okviru narodnega programa za KPJ Srbijo opredeljevala kot »velikosrbskega hegemon« in »tlačiteljico ostalih narodov v Kraljevini SHS«. ⁵³ V pismu je Čičerin omenjal tudi jugoslovansko podporo Vranglovi vojski. ⁵⁴ Kot odgovor na to je v imenu jugoslovanske delegacije minister Kosta Kumanudi sovjetskemu komisarju odpravil pismo, ki je bilo objavljeno tudi v *Slovenskem narodu*. V njem je zavrnil očitke in med drugim zapisal: »Gospod predsednik! Vi dvigate dalje obtožbo proti vladi kraljevine SHS radi tega, da je sklenila skupno z Romunsko pakt z generalom Vranglom, ki naj napade ukrajinsko republiko in izzove na ta način krvavo pustolovščino. Kategorično zavračam to trditev. Politična smernica, ki jo zasleduje kraljevina SHS v ruskem vprašanju je politika stroge nevtralnosti in jo ne bo nikdar opustila. Jugoslovanski narod je sprejel ruske brate. V zadevi generala Vrangla in ostalih beguncev jugoslovanski narod ni bil nikdar za to, da bi jim odrekal gostoljubje z enako ljubeznijo, ne ozirajoč se na njih politično mišljenje. Gospod predsednik! Blagovolite sprejeti izraz mojega iskrenega spoštovanja. Dr. Kosta Kumanudi.« ⁵⁵

»Z Vranglom proti Rusiji ali brez Vrangla na strani Rusije?« – Jugoslavija in Sovjetska zveza med zблиževanjem in oddaljevanjem

Kljub zgoraj prikazanemu ideološkemu nasprotovanju, ki je trajalo skozi vse preučevano obdobje, pa so imeli mednarodni odnosi med letoma 1920 in 1926 močan vpliv na Nikolo Pašića in tudi na Momčila Ninčića, ki je v določeni diplomatski izolaciji in z rastjo fašistične nevarnosti za Jugoslavijo naredil različne poteze, namenjene vzpostavljanju diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo. Že v obdobju državljanske vojne se je Velika Britanija zavzemala za vzpostavitev trgovinskih odnosov s sovjetsko vlado. Na njeno pobudo se je 18. avgusta 1920 jugoslovanski diplomat Ante Trumbić v Londonu sestal s člani sovjetske delegacije. Novonastala jugoslovanska vlada pod vodstvom Milenka Vesnića je nekaj dni kasneje naročila Trumbiću, naj prekine pogajanja s sovjetsko delegacijo in se vrne v Beograd. ⁵⁶ Kljub prekinitvi pogajanj je sovjetska stran, ki ni želela ostati v mednarodni izolaciji, poskušala vzpostaviti diplomatske odnose s Kraljevino SHS. 13. oktobra 1920 (ter ponovno v decembru) je Čičerin jugoslovanski vladi poslal predlog za vzpostavitev diplomatskih odnosov. Najpomembnejši element pri medsebojnih pogajanjih je predstavljalo vprašanje ruskih emigrantov. Sovjetska oblast je obsodila jugoslovansko politiko podpore ruskim emigrantom in

⁵³ Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР): 1918–1929*, 275.

⁵⁴ »Čičerin, hrvatski emigranti in Italijani,« *Slovenski narod*, 5. 5. 1922.

⁵⁵ »Odgovor naše delegacije na Čičerinovo pismo o narodnih manjšinah,« *Slovenski narod*, 6. 5. 1922.

⁵⁶ Timofejev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 36.

od Kraljevine SHS zahtevala ustanovitev začasnih predstavništev, ki bi imela diplomatske pravice in bi bila zadolžena za njihovo repatriacijo.⁵⁷ Jugoslovanska vlada se ni želela spuščati v pogajanja s predstavniki sovjetske Rusije in ni odgovorila na poslane predloge. Pogovori o repatriaciji so v prihodnje potekali po predstavnikih Društva narodov, pri čemer je jugoslovanska vlada zavzela stališče, da imajo ruski emigranti v Jugoslaviji značaj političnih emigrantov in bodo še naprej uživali jugoslovansko gostoljubje.⁵⁸

Da je bilo vprašanje jugoslovanskega podpiranja ruskih emigrantov ključno pri ohranjanju statusa quo v hladnih jugoslovansko-sovjetskih odnosih, nam kaže tudi dejstvo, da je Čičerin 10. aprila 1922 na konferenci za gospodarsko obnovo sveta v Ženevi znova podal predloge za vzpostavitev jugoslovansko-sovjetskih diplomatskih odnosov ter ponudil popolno nevmešavanje v notranje jugoslovanske zadeve pod pogojem, da Jugoslavija preneha podpirati ruske emigrante. Njegov govor je bil objavljen v časopisu *Jutro*: »Sedaj nas nikdo več ne napada in zato tudi mi nimamo nobenega povoda, da bi se vmešavali v notranje razmere drugih držav. Vsaka država naj dela kar hoče. Mi smo že hoteli obnoviti odnošaje z Jugoslavijo, a je beograjska vlada odbila našo prošnjo, češ da se noče pogajati s sedanjim režimom v Rusiji. Sovjetska vlada bo srečna, ako more stopiti zopet v stike z Jugoslavijo, ki nima nobenega povoda za to, da trpi caristično propagando proti Rusiji v svoji državi.«⁵⁹

Omenjena konferenca je bila prelomna v odnosu do Rusije, saj je na njej prišlo do pogajanj med malo antanto (zvezo med Kraljevino SHS, Romunijo in Češkoslovaško, nastalo neposredno po prvi svetovni vojni) in sovjetsko delegacijo za priznanje Sovjetske zveze.⁶⁰ Na konferenci je bilo znova izpostavljeno tudi vprašanje predvidene vojaške akcije ruske emigracije proti Sovjetski zvezi, ki naj bi jo podpirala Kraljevina SHS, kar je ta odločno zanimala. Ob tem so se v slovenskem tisku začele pojavljati razprave o vplivu ruske emigracije na jugoslovanske zunanje politične odnose in o tem, po kateri poti naj gre Kraljevina SHS. Časopis *Slovenec* je zapisal: »Jugoslavija se oborožuje, oziroma trpi oboroževanje tujih elementov na svoji zemlji [...] Angleški zastopniki v naši državi niso politični slepci in oni dobro vidijo, kaj pomeni Wrangel za Rusijo in našo državo. S tem vprašanjem se že dotikamo osnovnega vprašanja naše vnanje politike: Ali z Wranglom proti Rusiji ali pa brez Wrangla na strani Anglije in Rusije?«⁶¹

Tudi v prilogi k časopisu *Jutro* je bil 23. aprila 1922 ob podpisu rusko-nemškega sporazuma o gospodarskem in vojaškem sodelovanju objavljen članek, posvečen vprašanju jugoslovanskega zblíževanja z Rusijo, za katero bi bila po avtorjevem mnenju potrebna preorientacija jugoslovanske zunanje politike: »Kakor je pri nas navada, beremo v nekaterih listih o priliki senzacionalne rusko-nemške pogodbe urne sodbe,

57 Ibid, 37.

58 Александар Животич, »Покушай успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)«, *Русија/СССР и државност Србије/Југославије: = Россия/СССР и государственность Сербии* (Москва: Исторички институт, Институт славяноведения Российской академии наук, 2018), 303.

59 »Čičerin o razmerju med Rusijo in Jugoslavijo«, *Jutro*, 11. 4. 1922.

60 »Pogajanja med Rusijo in Malo Antanto«, *Jutro*, 12. 4. 1922.

61 »Anglija in Jugoslavija«, *Slovenec*, 12. 4. 1922.

po katerih je Jugoslavija najbolj nerodna in politično desorijentirana država, ker ni zeh koj na velikonočni ponedeljek pristopila k rusko-nemški zvezi. Stari Pašič je seveda zopet vsega kriv; njegova reakcionarna politika je vzrok, da niso Čičerinovi diplomatje sklenili pogodbe z našo kraljevino, namesto z Nemčijo... «⁶²

Jugoslovanska javnost se je na dogodke na ženevski konferenci odzvala s špekulacijami o mogoči hitri vzpostavitvi diplomatskih odnosov, na kar je vlada odgovorila z uradno izjavo, v kateri je navedla, da se bodo odločitve sprejemale v dogovoru z vladami zavezniških držav. Takšen položaj je dopuščal možnost prihodnjih pogajanj.⁶³ O možnosti, da bi Kraljevina SHS priznala Sovjetsko zvezo, in o s tem povezanem spreminjanju odnosa do ruskih emigrantov je poročala tudi sovjetska obveščevalna služba v poročilu št. 2077 maja 1922: »Pred kratkim sta v Beogradu pooblašteni Paleolog in vojaški agent Potocki prejela ukaz Srbskega ministra za zunanje zadeve, da naj prenehajo dejavnosti na ozemlju Srbije. Ta ukaz je v belogardističnih organizacijah povzročil veliko zaskrbljenost, saj se razume kot prvi pritisk sovjetske vlade, katere priznanje je vnaprej določeno. [...] V zvezi z ženevsko konferenco in pogovori o skorajšnjem priznanju sovjetske vlade so Srbi znova poslabšali svoj odnos do Rusov. Veliko srbskih voditeljev ima vedno večjo željo po čimprejšnjem miru s sovjetsko vlado, poleg tega pa bo v zadnjem času zelo spretno postavljena agitacija pospešila razrešitev tega vprašanja, kar dokazuje odnos poslancev skupščine do Vrangla. Poslanec Moskalevič, ki ni prejel zadovoljivega odgovora na svojo poizvedbo o Vranglovih dejavnostih, jo je po ministru za zunanje zadeve ponovno sprožil s kategorično zahtevo po predložitvi izčrpnih podatkov o vojaških pripravah proti Rusiji in po informacijah bodo to zahtevo zdaj podprli radikali in demokrati.«⁶⁴

Že konec aprila 1922 so v Narodni skupščini sprejeli sklep o odpoklicu vojske generala Vrangla iz jugoslovanskih obmejnih enot, njihove enote pa so po finančnem zakonu za proračunsko leto 1922 do 1. oktobra morali zamenjati s številčno precej manjšo finančno stražo.⁶⁵ Po podatkih policijskega elaborata naj bi približno 2.700 oseb iz teh enot sprejeli v službo finančne kontrole, ki je delovala na mejah, drugi del prej zaposlenih v obmejnih enotah pa naj bi zaposlili pri izgradnji mostov, železnic in cest.⁶⁶ Kot navaja poročilo generalpodpolkovnika Kusonskega o položaju ruskih

62 »Preorijentacija?«, *Jutro*, 23. 4. 1922.

63 Животич, »Покушай успоставляња дипломатских односа између Југославије и Советског Савеза (1923–1927)«, 306.

64 Dokument »Сводка Иностранного отдела ГПУ об отъезде русских беженцев в Советскую Россию, ухудшении отношения сербов к русским воинским контингентам, о встрече Главнокомандующего Русской армией генерал-лейтенанта П. Н. Врангеля с королем Королевства Сербов, Хорватов и Словенцев Александром Карагеоргиевичем, май 1922,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов. Документы и материалы. Том 1. Так начиналось иззнание. 1920–1922 гг. Книга вторая. на чужбине*, 614–15.

65 Perovšek, »Odpoklic Wranglovcev iz obmejne službe in njegov odmev na Slovenskem leta 1922,« 15–16. Leta 1923 so bile obmejne čete reformirane v finančno kontrolo, del njenih pripadnikov pa je bil odpuščen iz službe. – Gl. SI AS 1931, 1315 – 5, Beloemigranti.

66 SI AS 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji, 1918–1941, knjiga I, 103. Kmalu naj bi sicer ugotovili, da je obmejna straža vseeno potrebna, zato so od maja 1923 do januarja 1924 vanjo ponovno sprejeli 1000 ruskih vojakov. Dokument »Агентурное донесение в Иностранный отдел ГПУ с изложением распоряжения генерала В. В. Крейтера о назначении в пограничную стражу Юго-Славии частей генерала В. Н. Выграна и Краснопольского, 24. марта 1923,« *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Том 2. Несбывшиеся надежды... 1923 г., 199. Gl. tudi Perovšek, »Odpoklic Wranglovcev iz obmejne službe in njegov odmev na Slovenskem leta 1922,« 17.*

častnikov in vojakov v Kraljevini SHS z dne 15. marca 1923, naj bi bili ruski emigranti v finančni straži na precej slabšem položaju: »V nasprotju z obmejno stražo, kjer je bilo 75 odstotkov poveljnikov straže ruskih oficirjev, pa so v finančni kontroli vodje oddelkov izključno domačini. Tako so oficirji na delovnih mestih v službenih odnosih popolnoma izenačeni z vojaki in so prikrajšani za potrebno avtoriteto in vpliv.«⁶⁷

Do spreminjanja odnosa do ruskih emigrantov je prišlo tudi zaradi dogodkov v Bolgariji. Na osnovi dokumentov, ki jih je ponaredila sovjetska obveščevalna služba, je bolgarska vlada maja 1922 obtožila generala Vrangla, da pripravlja državni udar in prevzem oblasti v Bolgariji. Ob tem so bili v bolgarski javnosti obtoženi vidni emigrantski vojaški poveljniki, ki so se nahajali v državi. Številne izmed njih so izgnali iz države. Poleg tega je bolgarska vlada ukazala tudi razorožitev ruske vojske in prepovedala nekatere ruske emigrantske časopise.⁶⁸ Sovjetska obveščevalna služba je napovedala možnost kampanje proti ruski vojaški emigraciji tudi v jugoslovanskem tisku: »Po prejetih informacijah bo srbski tisk po koncu poročne proslave začel kampanjo proti ruski vojski po približno takem receptu, po katerem je bila izvedena v Bolgariji. Začela se bo s 'senzacionalnimi' razkritji o obstoju policijskih in političnih preiskovalnih organov, ki jih vodi senator Klimovič. V resnici ima general Klimovič edino nalogo varovati generala Vrangla. Nato bo postavljen zahteva po preimenovanju kadetskih korpusov, evakuiranih iz Rusije, v civilne izobraževalne ustanove in po zaprtju vojaških šol, evakuiranih iz Rusije. [...] Vložena bo zahteva za predčasno razrešitev ruskih vojaških vrst iz srbske obmejne straže. Zahtevali bodo uničenje uprave vojaškega agenta znotraj ruskega diplomatskega predstavništva in nazadnje bo vlada morala od generala Vrangla prejeti pisno zagotovilo, da ga na ozemlju Srbije ne bodo imenovali Vladar oz. Vrhovni poveljnik in ne bo podeljeval ukazov.«⁶⁹

Da je do tega res prišlo, navaja tudi poročilo generala Vrangla z dne 5. avgusta 1923: »V levem tisku so se pojavili članki, da je Rusija na poti oživitve gospodarstva, da tudi sama potrebuje delovno moč; pojavilo se je nerazumevanje, zakaj med rusko emigracijo obstaja tako majhna želja po vrnitvi domov. Skratka, odnosi s prebivalstvom, z delavskim razredom in celo s srednjo inteligenco so se začeli slabšati. Vlada sicer še vedno ohranja stare dobre odnose in še vedno pomaga. Srbska vlada je v odnosu do sovjetske Rusije do zdaj stala na poziciji absolutne nepomirljivosti. Zdaj pa pod vplivom levega tiska in skupin voditeljev, ki govorijo o nujnosti vzpostavitve trgovinskih odnosov s sovjetsko Rusijo, vlada spreminja svoje poglede. V zadnjih šestih mesecih sta Rusijo obiskali dve komisiji za pomoč stradalajočim. Izvedel sem, da je vlada od njih zahtevala podrobno poročilo o gospodarskih razmerah v Rusiji. In

67 Dokument »Донесение генерал-лейтенанта П. А. Кусонского о положении русских офицеров и солдат в Королевстве сербов, хорватов и словенцев, 15. марта 1923,« *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Том 2. Несбывшиеся надежды...* 1923 г., 195.

68 Dokument »Сообщение резидента Иностранного отдела ГПУ в Вене с изложением доклада генерала П. Н. Врангеля о реорганизации Русской армии, передислокации ее из Турции на Балканы и по другим вопросам, 5. август 1923,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов, Том 4. Истоков* »Русского общевоеинского союза,« 893, 894.

69 Dokument »Сводка Иностранного отдела ГПУ о возможной кампании в сербской прессе против Русской армии, 10/7. мес. 1922,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов. Документы и материалы. Том 1. Так начиналось изгнание. 1920–1922 гг. Книга вторая. на чужбине,* 653–55.

potem lahko v tisku, ki je blizu vladnih krogov, občasno preberete, da Srbija ne more obstati brez sodelovanja v veliki skupini slovanskih narodov, kot je sovjetska Rusija. Srbija se duši zaradi pomanjkanja denarja, poleg upanja, da bo s podporo Francozov izboljšala svoje finance, išče nove načine za doseg tega cilja. Iz tega razloga se je porodila ideja o vzpostavitvi trgovinskih odnosov s sovjetsko Rusijo. Emigracija jo poskuša z vsem svojim vplivom odvrniti od te misli. Na tej osnovi je med vlado in emigrantskimi organizacijami prišlo do določenega ohlajanja, kar lahko pri nadaljnjem razvoju dogodkov povzroči tudi prekinitve odnosov. In če pride do tega, potem bomo morali, da bi ohranili svoje organizacije, svojo ideologijo, oditi iz Srbije, saj brez podpore vlade iz povsem ekonomskih razlogov tam ne bo mogoče več živeti.«⁷⁰

Pogajanja med Kraljevino SHS in Sovjetsko zvezo so se nadaljevala konec leta 1922 v Berlinu in na konferenci v Lozani, na kateri se je Ninčić sestel s sovjetskimi predstavniki. Tam je bil sprejet tudi dogovor o izmenjavi delegatov in sprejemu sovjetskega predstavnika Rdečega križa v kraljevini, kar pa je ruska emigracija sprejela izrazito negativno. Vasilij Strandman je kot predstavnik ruske emigracije na jugoslovanskem dvoru dosegel, da je moral Pašić izdati navodila jugoslovanski diplomaciji, da se lahko s Sovjeti sestaja samo v tujini. Kljub temu je v državo prišla delegacija Rdečega križa na pogajanja o repatriaciji jugoslovanskih državljanov in dela ruskih emigrantov. V sovjetskem tisku so temu dogodku pridali velik pomen, med drugim se je pisalo tudi o tem, da je ruska emigracija zaskrbljena zaradi zблиževanja kraljevine s Sovjetsko zvezo in da predstavlja edino prepreko pri vzpostavljanju diplomatskih odnosov.⁷¹ Kljub doseženemu dogovoru o izmenjavi delegatov pa je Kraljevina SHS neprestano odlagala njegovo izvedbo. Leta 1923 sta se v različnih krogih vse bolj poudarjali regionalna izolacija Kraljevine SHS in potreba po vzpostavljanju odnosov z Rusijo.⁷² Tudi sovjetska obveščevalna služba je 23. maja 1923 poročala, da se med jugoslovanskimi strankami povečuje interes za približevanje k Sovjetski zvezi. V programu demokratske stranke pri volitvah v skupščino naj bi bilo, kot navaja, zapisano tudi »sporazum s RSFSR«. ⁷³ Med drugim v poročilu piše, da naj bi bil negativen odnos do Rusije le odraz odnosa radikalne stranke, v glavnem Pašića, ne pa celotne Kraljevine SHS, in da se bo s padcem radikalne stranke odnos vsekakor hitro spremenil.⁷⁴ Januarja 1924 je sovjetska obveščevalna služba napisala, da se odnos jugoslovanskega parlamenta in prebivalcev do carske vojske vsak dan slabša: »Iz obmejnih služb so odpustili okoli 2000 Rusov, ki so prešli na civilno stanje, t. j. na 240 dinarjev in brezposelnost. [...] General Vrangelj je kot ostali generali, slekel vojaško uniformo in hodi v civilu.«⁷⁵

70 Dokument »Сообщение резидента Иностранного отдела ГПУ в Вене с изложением доклада генерала П. Н. Врангеля о реорганизации Русской армии, передислокации ее из Турции на Балканы и по другим вопросам, 5. август 1923,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов. Документы и материалы. Том 2. Несбывшиеся надежды...* 1923 г., 112, 113.

71 Животич, »Покушай успоставлять дипломатских односа измежу Югославије и Советского Савеза (1923–1927),« 307.

72 Ibid., 308

73 Dokument »Агентурная сводка Иностранного отдела ГПУ о положении и настроении эмигрантов в Юго-Славии, 23. мая 1923,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов. Документы и материалы. Том 2. Несбывшиеся надежды...* 1923 г., 213.

74 Ibid., 214.

75 Dokument »Сводка сведений Иностранного отдела ОГПУ об отношении в Сербии к частям Русской армии генерала П. Н. Врангеля и по другим вопросам,« *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов. Документы и материалы. Том 4. У истоков »Русского общевоеинского союза«.* 1924 г., 62.

Sovjetska zveza je velik uspeh na področju zmanjševanja svoje mednarodne izolacije dosegla leta 1924, ko so jo uradno priznale Velika Britanija, Italija in Francija. Ob tem so del jugoslovanske javnosti, ugledni intelektualci in Demokratska stranka povečevali pritisk na jugoslovansko vlado, da naj tudi Kraljevina SHS prizna Sovjetsko zvezo.⁷⁶ V takšnem položaju se je jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve odločilo za nekaj potez, ki so bile v prid vzpostavljanju diplomatskih odnosov med državama. 6. marca 1924 je veleposlaniku kontrarevolucionarne vlade v Beogradu Vasiliju Strandmanu končalo njegovo diplomatsko predstavništvo in mu dodelilo le pristojnost delegata za vprašanje ruskih beguncev v kraljevini, kar je britanska diplomacija razumela kot sporočilo Sovjetom, da se jugoslovanska vlada zavzema za normalizacijo medsebojnih odnosov.⁷⁷ De facto je Strandman sicer ohranil svoj položaj in še naprej deloval v prostorih ruskega carskega veleposlaništva. Med letoma 1925 in 1926 so se po iniciativi jugoslovanske vlade nadaljevala pogajanja s Sovjetsko zvezo.⁷⁸ Ob podpisu italijansko-albanskega zaveznitva 27. novembra 1926 (t. i. tiranski pakt), ki je pomenil poraz Ninčičeve italo-filske politike, je ta poudaril potrebo po tesnejši zvezi s Francijo in približevanju Sovjetski zvezi.⁷⁹ Zbliževanje s sovjetsko vlado naj bi predstavljalo pomemben vidik pri odvratanju nadaljnjih italijanskih agresivnih posegov na Balkanu.⁸⁰ V časopisu *Politika* je bila 23. marca 1927 objavljena razprava iz Narodne skupščine, v kateri je vodja Kmečke stranke Jovan Jovanović odprl tudi vprašanje priznanja Sovjetske zveze, za katero je menil, da ne obstaja nobenih utemeljenih preprek.⁸¹

Proces zbliževanja med Kraljevino SHS in sovjetsko Rusijo v 20. letih je bil zaustavljen zaradi močne kampanje v beograjskem tisku proti Sovjetski zvezi, Ninčičevega odstopa in smrti Nikole Pašića. Sovjetsko-jugoslovanski dialog je dodatno zapletalo tudi to, da je sovjetska stran zagovarjala pravico jugoslovanskih narodnih regij do samoodločbe. Leta 1928 je Češkoslovaška poskušala začeti pogajanja, da bi države članice male antante kolektivno priznale Sovjetsko zvezo. Tedaj je sovjetska vlada sporočila jugoslovanski, da je pripravljena na pogajanja za vzpostavitev diplomatskih odnosov. Po Pašičevi smrti se je zmanjšala pomoč ruski emigraciji, kar je bil eden izmed pomembnih signalov jugoslovanske vlade vodstvu ruske emigracije, da ne more računati na podporo proti sovjetskemu režimu, in tudi signal za pripravljenost na normalizacijo odnosov s Sovjetsko zvezo.⁸²

Po uvedbi diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929 se je vnovič spremenil tudi odnos do vprašanja priznanja Sovjetske zveze.⁸³ V Jugoslaviji se je okrepila cenzura, med drugim je bilo prepovedano širjenje sovjetskega tiska in literature, na osnovi Zakona o tisku pa so bili preganjani tudi novinarji in javni delavci, ki so zagovarjali

76 Timofejev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 37. Животич, »Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)«, 312.

77 Животич, »Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)«, 307.

78 Timofejev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 37.

79 »Veliko razburjenje v Beogradu«, *Jutro*, 3. 12. 1926.

80 Животич, »Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)«, 318.

81 Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР): 1918–1929*, 291.

82 Животич, »Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)«, 319.

83 Timofeev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 38.

vzpostavitev diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo.⁸⁴ V nekaterih jugoslovanskih družbenih in kulturnih krogih ter tudi med opozicijo in KPJ se je v 30. letih, kljub različnim ideološkim in političnim pogledom, izražala težnja po vzpostavljanju diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo.⁸⁵ Po prihodu Hitlerja na oblast so se v mednarodni javnosti začela povečevati prizadevanja po zbliževanju z Rusijo, v kateri so nekatere države, predvsem manjše, videle morebitno zaščitnico pred agresivno politiko nacionalsocializma. Strah pred krepitvijo nacizma in fašizma ter nasprotovanje reviziji versajskega sistema sta pripeljala do zbliževanja Sovjetske zveze in male antante, kar pa je povzročilo vse večja razhajanja med njenimi članicami.⁸⁶ Romunija in Češkoslovaška sta se začeli približevati Franciji in Sovjetski zvezi, jugoslovanska zunanja politika pa je bila bolj orientirana na ohranjanje obstoječih odnosov z zahodnimi državami, med njimi tudi z Nemčijo, ter je vztrajala, da ne bo vstopala v zveze s Sovjetsko zvezo, prav tako tudi ne v zveze, uperjene proti njej.⁸⁷

Z rastjo nacizma in fašizma se je Sovjetska zveza začela dejavneje vključevati v evropsko politiko. 4. julija 1933 so države članice male antante na sovjetski predlog podpisale Konvencijo o statusu napadalca, prvi akt, ki so ga članice te zveze podpisale s sovjetsko Rusijo.⁸⁸ 18. septembra 1934 je bila Sovjetska zveza sprejeta v Društvo narodov, leta 1935 pa je Kominternna na kongresu v Moskvi pozvala v boj proti fašizmu in nacizmu. Osnova tega naj bi bila široka ljudska fronta, ki je postala temelj boja proti rastoči nevarnosti fašizma in nacizma.⁸⁹

Odstranitev ruskih carskih simbolov – kriza jugoslovanskega zunanjepolitičnega položaja in vzpostavitev diplomatskih odnosov

Kralj Aleksander in jugoslovanske vlade so v 20. in začetku 30. let kljub spremenjenemu evropskemu političnemu stanju vztrajale pri nepriznavanju sovjetske oblasti, s to pozicijo pa je Jugoslavija ostala osamljena na evropski celine. Njene zaveznice iz vrst velikih sil so sovjetsko oblast priznale že nekaj let po njenem nastanku. Jugoslavija se je tako v 30. letih soočala s stalnimi nevarnostmi na svojih mejah in tudi z močno gospodarsko krizo, ki je zajela ves svet, poleg tega pa je imela vrsto nerešenih notranjih težav. Jugoslovanski zunanjepolitični položaj je doživel novo krizo po atentatu na kralja Aleksandra leta 1934. V tem obdobju so se ohladili tudi tradicionalno dobri odnosi s Francijo, kralj Aleksander pa je bil ubit prav med obiskom, na katerem naj bi

84 Jovanović, *Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu*, 130.

85 Ibid., 129.

86 Ibid., 131, 132. Timofejev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 38.

87 Aleksandar Životić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939.–1941. godine* (Beograd: Filip Višnjić, 2016), 31.

88 Timofejev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 38.

89 Dušan Nećak in Božo Repe, *Oris sodobne obče zgodovine* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003), 55.

jih skušal ponovno izboljšati.⁹⁰ Nova jugoslovanska vlada, ki se je oblikovala leta 1935 in jo je vodil Milan Stojadinović, se je soočala s težko notranjepolitično in gospodarsko krizo pa tudi s številnimi zunanjepolitičnimi izzivi. V spremenjeni situaciji po Hitlerjevem prihodu na oblast se je med Jugoslavijo in njenimi zaveznicami oblikovala močna ovira, ki so jo predstavljale sile osi od Severnega morja do Sredozemlja. V teh okoliščinah je Jugoslavija ostala brez neposredne povezave s svojimi zaveznicami.⁹¹ Ker se ni več mogla zanašati na to, da bo s postulati in instrumenti, ustvarjenimi po prvi svetovni vojni, lahko zavarovala svojo ozemeljsko celovitost, je Stojadinovićeve vlada, ki je vztrajala pri antikomunistični politiki, začela iskati nove načine, da bi si zagotovila stabilen mednarodni položaj.⁹² Jugoslavija se je začela ekonomsko in politično povezovati z Nemčijo in Italijo.

Zahteve po vzpostavljanju diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo so se povečevale od sredine leta 1935 hkrati s kritiko zunanje politike Stojadinovićeve vlade na številnih zborovanjih opozicije po Jugoslaviji. Vzpostavljanje diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo so zahtevali tudi nekateri poslanci v Narodni skupščini. Eden izmed najaktivnejših pobudnikov vzpostavljanja odnosov s SZ je bil poslanec Dragoljub Jovanović. 15. julija 1935 je proti Stojadinoviću vložil interpelacijo, v kateri je vladi postavil vprašanja v zvezi z njeno politiko do Rusije in zahteval njeno priznanje.⁹³ Stojadinović je zavrnil vzpostavljanje diplomatskih odnosov, dokler se ne bi bila Sovjetska zveza pripravljena odreči vmešavanju v notranjo politiko Jugoslavije.⁹⁴

Med letoma 1937 in 1939 je jugoslovanska javnost zaskrbljeno opazovala razvoj mednarodnih dogodkov, povezanih z nemško agresijo v Srednji Evropi, Mussolinijevo vojno v Abesiniji, vpletanjem držav v državljansko vojno v Španiji, aneksijo Avstrije, Münchenskimi sporazumom, ki je pomenil poraz velikih evropskih sil proti Nemčiji, okupacijo Češkoslovaške in približevanjem neposredne nevarnosti na mejah Jugoslavije, prav tako pa tudi s pozicijo jugoslovanske vlade do popuščanja zahtevam Nemčije ter sklenitvijo neugodnega sporazuma z Bolgarijo. Vsi ti dogodki so ponovno postavili v ospredje vzpostavljanje diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo.⁹⁵ S tem je prišlo tudi do preorientacije jugoslovanske zunanje politike: jugoslovansko vodstvo je že leta 1939 načrtovalo vzpostavitev diplomatskih odnosov s Sovjetsko zvezo, naraščajoča grožnja Italije po italijanski aneksiji Albanije pa je še povečala njegovo aktivnost v tej smeri. Računalo je na to, da bo Rusija odvrnila Nemčijo in Italijo od agresivnih načrtov proti Jugoslaviji.⁹⁶

Prve prave spremembe v odnosu jugoslovanske oblasti do ruskih emigrantov in odločnejše približevanje Sovjetski zvezi je nakazala simbolna odstranitev ruskih carskih simbolov z zgradbe prej omenjenega ruskega carskega predstavništva v

90 Ibid., 81.

91 Životić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi*, 46.

92 Ibid., 45.

93 Jovanović, *Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu*, 136.

94 Ibid., 139.

95 Ibid., 140. Timofeev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 39.

96 Aleksandar Životić, »Jedno svedočanstvo o potpisivanju jugoslovensko-sovjetskog pakta 5./6. aprila 1941.« *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, št. 1-2 (2010): 122.

Beogradu.⁹⁷ 14. decembra 1939 se je Jugoslavija v Ligi narodov vzdržala pri glasovanju o izključitvi Sovjetske zveze iz organizacije zaradi sovjetskega napada na Finsko.⁹⁸ Pogajanja o vzpostavljanju odnosov so se začela kmalu za tem, februarja 1940. 11. maja tega leta pa je bil med državama podpisan Sporazum o trgovini in plovbi. Diplomatski odnosi na ravni predstavnih so bili uradno vzpostavljeni 24. junija 1940.⁹⁹ Ob tem je v Beograd prišel tudi prvi sovjetski veleposlanik Viktor Plotnikov.¹⁰⁰ Jugoslavija je bila tako ena zadnjih evropskih držav, ki so priznale Sovjetsko zvezo. To se je zgodilo šele po izbruhu druge svetovne vojne, ko so se politične razmere popolnoma spremenile. 5. aprila 1941, na dan nemškega napada na Jugoslavijo, je s Sovjetsko zvezo sklenila tudi pakt o prijateljstvu in nenapadanju.¹⁰¹

Kljub temu pa je bilo prvo obdobje jugoslovansko-sovjetskih diplomatskih odnosov zelo kratko. Sovjetska zveza je po nemškem napadu na Jugoslavijo 8. maja 1941 uradno prekinila diplomatske odnose,¹⁰² vendar so, kot navaja ruski zgodovinar Aleksej Timofejev, dejanske dejavnosti pooblaščenega predstavnika ZSSR v Jugoslaviji trajale veliko manj časa.¹⁰³ Diplomatski odnosi so bili znova obnovljeni po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. Na tedanje spremenjene odnose med državama kaže primer sovjetskega komisarja za zunanje zadeve Vjačeslava Molotova, ki je v svojem nagovoru sovjetskemu prebivalstvu kot eno izmed žrtev fašistične agresije poudaril tudi jugoslovanski narod, kar je bila hkrati tudi prva uradna obsodba agresije na Kraljevino Jugoslavijo.¹⁰⁴ O spremenjenem položaju Jugoslavije priča tudi pismo jugoslovanskega veleposlanika v Sovjetski zvezi Milana Gavrilovića Ninčiću, datirano s 4. avgustom 1941, v katerem je poudaril pomen ideje slovanske vzajemnosti in solidarnosti, ki mora prevladati nad ideološkimi razlikami med državama.¹⁰⁵

97 Юнгблюд et al., *Встречными курсами: политика СССР и США на Балканах, Ближнем и Среднем Востоке в 1939–1947 гг.* (Киров: Вятский государственный гуманитарный университет, 2014), 29.

98 Сергей Романенко, *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало 20 века – 1991 год)* (Москва: Новое литературное обозрение, 2011), 300.

99 Podrobneje o jugoslovansko-sovjetskih medvojnih odnosih gl. tudi Бранко Петрановић, *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945: документи и материјали* (Београд: Савезно министарство за иностране послове; Војноисторијски институт, Војна штампарија, 1996).

100 Тимофеев et al., *Москва-Сербия; Белград-Россия. Сборник документов и материалов*, 745. Алексей Тимофеев, »Сталинские эмиссары в Королевстве Югославии,« *Imagines mundi: Альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв.* Том 6, номер 1 (2008): 94.

101 Mihajlo Stevović, ur., *Dokumenti o spolnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1941–1945, I. Savezni sekretarijat za inostrane poslove* (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1988), 26, 27.

102 Dokument »Telegram kraljevskog jugoslovenskog poslanika u SSSR-u dr Milana Gavrilovića kraljevskoj jugoslovenskoj vladi o prekidu diplomatskih odnosa između Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Kraljevine Jugoslavije,« *Moskva*, 9. 5. 1941. *Dokumenti o spolnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1941 – 1945, I. Savezni sekretarijat za inostrane poslove* (Beograd : Jugoslovenski pregled, 1988), 47.

103 Тимофеев, Алексей. »Дипломатия по-русски, дипломатия по-сербски. Первые представители СССР в Белграде, первые представители Югославии в Москве.« *Международные отношения, Вестник МГИМО Университета*, № 2(5), 2009: 18. Тимофеев, *Сталинские эмиссары в Королевстве Югославии*, 94.

104 Timofejev et al., *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa*, 41.

105 Stevović, *Dokumenti o spolnoj politici*, 57.

Zaključek

Nedvomno je bilo antikomunistično stališče odločilno pri tem, da je jugoslovanska oblast dosledno, čeprav v nasprotju s spremenjenim zunanjepolitičnim položajem, vztrajala pri uradnem nepriznavanju Sovjetske zveze. Takšnemu delovanju političnega vodstva je mogoče pripisati več razlogov, med njimi je vsekakor izredno pomemben tudi močan politični vpliv ruskih emigrantov, ki so živeli v kraljevini. Med državama so, kot je razvidno iz pričujoče razprave, obstajali številni stiki, a pogajanja za vzpostavitev diplomatskih odnosov, ki so se večkrat začela z neposrednimi diplomatskimi predstavniki, pooblaščenimi v evropskih prestolnicah, sestanki zunanjih ministrov pa tudi s posebnimi oblikami meddržavne komunikacije, so naletela na nepremostljive ovire. Med njimi je bil tudi jugoslovanski strah, da bi vzajemno priznanje povečalo vpliv komunistov v jugoslovanski družbi in da bi boljševiska propaganda spodkopala obstoječi red v državi. Poseben sum je sprožila tudi tiha in pogosto neposredna podpora Sovjetske zveze različnim separatističnim političnim skupinam v Jugoslaviji.¹⁰⁶ Čeprav so večina javnega mnenja pa tudi številni pomembni mednarodni dejavniki močno podpirali zблиževanje s Sovjeti, so imeli vodilni radikali, zlasti Nikola Pašič, do tega odklonilno mnenje. Pri ohranjanju statusa quo je pomembno vlogo igrala tudi ruska emigracija, ki bi lahko politično vplivala na mogočo novo intervencijo proti Sovjetski zvezi in s tem ogrozila komunistični režim. Pričujoča analiza razkriva tudi, da je za celotno obravnavano obdobje značilna dvojnost jugoslovanskega odnosa do ruskih emigrantov, ki je doživela svoj vrh med drugo svetovno vojno in po uveljavitvi komunizma v Jugoslaviji. Že med nemško okupacijo so bile ruske emigrantske organizacije večinoma ukinjene, po drugi svetovni vojni pa so dokončno razpadle.¹⁰⁷ Ob začetku nemškega napada na Jugoslavijo leta 1941 so bili ruski emigranti, ki so bili vojaški obvezniki, vpoklicani v jugoslovansko vojsko. Jugoslovanskim oblastem so pomoč ponudile tudi nekatere ruske vojaške organizacije. Vendar pa odnos ruske emigracije do okupatorja kasneje med vojno ni bil enoten, saj je del emigracije v nemškem napadu na Sovjetsko zvezo videl nadaljevanje svojega boja proti komunizmu.¹⁰⁸ Poleg tega se je v Jugoslaviji, potem ko je priznala Sovjetsko zvezo, ublažila protikomunistična politika, s čimer se je položaj ruskih emigrantov močno poslabšal. Po vojni, ko je prišlo v Jugoslaviji do uveljavitve komunističnega režima, so bili številni predstavniki ruske emigracije podvrženi še strožjemu nadzoru jugoslovanske obveščevalne službe, nekateri so izgubili tudi svoja delovna mesta in dotedanje položaje. Po koncu vojne je zvezna vlada izdala ukaz, da morajo vsi ruski emigranti, ki so že pred vojno sprejeli jugoslovansko državljanstvo, ponovno zaprositi za njegovo potrditev. V posebej

106 Животић, »Покушай успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)«, 320.

107 Gl. SI_ZAL_LJU/0468, t. e. 132, a. e. 127/45, Kolonije ruskih beguncev. SI_ZAL_LJU/0468, t. e. 134, a. e. 209/45, Ruska matica.

108 To je razvidno tudi iz arhivskih dokumentov, v katerih je mogoče najti številne dopise in pisma podpore, ki so jih nekatere ruske organizacije, delujoče na jugoslovanskem ozemlju, pošiljale okupatorskim oblastem. Gl. SI AS 1931, Ruska društva in organizacije v Sloveniji od leta 1921 do 1945.

težkem položaju so se znašli tisti, ki se pred vojno niso odločili za sprejem jugoslovanskega državljanstva, saj se tudi po vojni številni niso mogli vpisati v državljansko knjigo, zaradi ostrih kriterijev pa so bile zavrnjene tudi številne prošnje emigrantov, ki so že imeli državljanstvo.¹⁰⁹ V arhivskih virih lahko zasledimo podatke o ,odvzemu gostoljubja', številni so se zato odločili ponovno emigrirati iz države.¹¹⁰

V pričujoči razpravi sem se posvetila predvsem odnosu jugoslovanskih oblasti do ruske emigracije, pri njeni umestitvi v širši zunanjepolitični prostor pa bi bilo smiselno podrobneje preučiti tudi sovjetske arhivske vire, ki bi nam razkrili, kakšen je bil njen pomen za Sovjetsko zvezo. V celoti tudi ni raziskano vprašanje vpliva ruske emigracije na jugoslovanske zunanjepolitične odločitve v odnosu do Sovjetske zveze. Te iztočnice presegajo predmet te razprave, ponujajo pa širok prostor za nadaljnje raziskovanje.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 61, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za notranje zadeve, 1919–1924.
 - SI AS 137, Okrajno glavarstvo Radovljica, 1819–1941.
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS.
- SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0468, Mestni ljudski odbor Ljubljana, premoženjske zadeve, 1880-1959.

Časopisni viri

- *Jutro*, 1921-24, 1926.
- *Politika*, 1921, 1923.
- *Slovenec*, 1922, 1924.
- *Slovenski narod*, 1922.

Literatura

- Clissold, Stephen. *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973: a documentary survey*. London: Oxford University Press, 1975.
- Jovanović, Nadežda. »Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934–1941. godine.« *Međunarodni naučni simpozijum 'Jugoslavija i Rusija'*, 129–49. Beograd, 1989.
- Klopčič, France. »Komunistična stranka v Sloveniji po obznani.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, št. 3 (1960): 63–65.
- Koncilija, Žiga. *Politično sodstvo. Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

109 Ibid.

110 SI AS 1931, Ruska društva in organizacije v Sloveniji od leta 1921 do 1945. Gl. tudi SI_ZAL_LJU/0468, t. e. 45, a. e. 245/45, Suldin, ruski emigrant.

- Nećak, Dušan in Božo Repe. *Oris sodobne obče zgodovine*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003.
- Perovšek, Jurij. »Odpoklic Wranglovcev iz obmejne službe in njegov odmev na Slovenskem leta 1922.« *Monitor ISH*, št. XVII/1 (2015): 7–20. <https://doi.org/10.33700/1580-7118.17.1> (2015).
- Russett, Bruce in Harvey Starr. *Svetovna politika. Izbira možnosti*. Ljubljana: Založba Fakultete za družbene vede, Zbirka mednarodni odnosi, 1996.
- Timofeev, Aleksej, Goran Miloradović in Aleksandar Životić. *Srbija-Rusija, Jugoslavija-SSSR: povodom 180 godina diplomatskih odnosa : katalog izložbe = Сербия-Россия, Югославия-СССР: к 180-летию дипломатических отношений: каталог выставки*. Beograd: Arhiv Srbije, Arhiv Jugoslavije = Архив Србији, Архив Югославији, 2018.
- Vinaver, Vuk. »Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (1919 – 1926).« *Pregled* (1967).
- Životić, Aleksandar. »Jedno svedočanstvo o potpisivanju jugoslovensko-sovjetskog pakta 5./6. aprila 1941.« *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, št. 1-2 (2010): 122–33.
- Životić, Aleksandar. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941. godine*. Beograd: Filip Višnjić, 2016.
- Бочарова, Зоя. *Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории. Учебное пособие*. Москва: АИРО-XXI, 2011.
- Вишняков, Ярослав. »Руска револуција 1917. и формирање Југославије.« *Крај великог рата - пут ка новој Европи. Зборник радова*, 225–34. Beograd: Институт за стратегијска истраживања, Министарство одбране, 2020.
- Животић, Александар. »Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927).« *Русија / СССР и државност Србије / Југославије: = Россия / СССР и государственность Србији*, 299–323. Beograd: Историјски институт, Москва: Институт славјановедения Российской академии наук, 2018.
- Животић, Александар. *Југославско-советские отношения. 1939–1941*. Москва: Политическая энциклопедия, 2019.
- Йованович, Мирослав. »Россия в изгнании. Границы, масштабы и основные проблемы исследования.« *Русская эмиграция в Югославии*, 27–45. Москва: Издательство Индик, 1996.
- Йованович, Мирослав. *Русская эмиграция на Балканах, 1920–1940*. Москва: Библиотека - фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2005.
- Лобачёва, Юлия. »Югославия в системе международных отношений в 1920–1930-е годы (Историографический обзор).« *Славяне и Россия* (2017): 389–409.
- Петровић, Драган. *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР): 1918–1929*. Beograd: Институт за међународну политику и економију, 2018.
- Поповић, Никола. *Србија и царска Русија*. Beograd: Службени лист СРЈ, 1994.
- Романенко, Сергей. *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало 20 века — 1991 год)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2011.
- Романенко, Сергей. *Югославия, Россия и „славянская идея“: Вторая половина XIX - начало XXI века*. Москва: Институт права и публичной политики, 2002.
- Тимофеев, Алексей. »Дипломатия по-русски, дипломатия по-сербски. Первые представители СССР в Белграде, первые представители Югославии в Москве.« *Международные отношения*, Вестник МГИМО Университета, № 2(5), 2009: 17–31.
- Тимофеев, Алексей. »Сталинские эмиссары в Королевстве Югославии.« *Imagines mundi: Альманах исследований всеобщей истории XVI – XX вв. Том 6, št. 1* (2008): 93–106.
- Юнгблуд, В. Т., Т. А. Воробьёва, А. В. Сбоев, А. А. Калинин, А. А. Костин, И. В. Смольняк in А. В. Чучкалов. *Встречными курсами: политика СССР и США на Балканах, Ближнем и Среднем Востоке в 1939—1947 гг.* Киров: Вятский государственный гуманитарный университет, 2014.

Objavljeni viri

- Stevović, Mihajlo, ur. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1941–1945, I*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1988.
- Stevović, Mihajlo, ur. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945*. Beograd : Jugoslovenski pregled, 1984.
- *Uradni list Narodne vlade Kraljevine SHS, Pokrajinske uprave za Slovenijo*, 26. 1. 1921, št. 8.
- *Uradni list Narodne vlade Kraljevine SHS, Pokrajinske uprave za Slovenijo*, 17. 5. 1922, št. 50.
- *Uradni list Narodne vlade Kraljevine SHS, Pokrajinske uprave za Slovenijo*, 4. 8. 1922, št. 81.
- Петрановић, Бранко, ur. *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945: документи и материјали*. Београд: Савезно министарство за иностране послове, Војноисторијски институт, Војна штампарија, 1996.
- *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Том 1. Так начиналось изгнание. 1920–1922 гг. Книга первая. Исход*. Москва: Гея, 1998.
- *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Том 2. Несбывшиеся надежды*. Москва: Триада-Х, 2001.
- *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы. Том 4. У истоков «Русского общевоеинского союза»*. 1924 г. Москва: Институт военной истории, Служба внешней разведки РФ: ФСБР РФ: Российский государственный гуманитарный университет, 2007.
- Тимофеев, Алексей, Горан Милорадович in Александар Сиакиќ. *Москва — Сербия; Белград — Россия. Сборник документов и материалов. Том 4. Русско-сербские отношения. 1917–1945 гг*. Москва in Белград: Центральный государственный архив Москвы in Архив Србије, 2017.

Petra Kim Krasnić

RUSSIAN EMIGRATION AND THE YUGOSLAV POLICY TOWARDS THE SOVIET UNION IN THE INTERWAR PERIOD

SUMMARY

Throughout the interwar period, Yugoslavia and the Soviet Union refrained from officially establishing diplomatic relations. King Alexander I Karadžević and later Prince Regent Paul Karadžević opposed any cooperation with the Bolshevik regime, which had brutally retaliated against the Russian imperial family, the Orthodox Church, and the Slavic tradition in the name of the Revolution. Apart from the negative attitude of the Yugoslav authorities towards the Soviet regime and the fear of the spreading of communism, the cold Yugoslav-Soviet relations were also strongly affected by the presence and influence of Russian emigrants in Yugoslavia. The archival documents and newspaper sources indicate that the Yugoslav authorities paid particular attention to these people: they assisted them with solving the refugee crisis and allowed for their unique position, which was unlike any other groups of migrants in the state. However, they also monitored them closely throughout the interwar period out of fear of Soviet secret agents that would occasionally blend in among the emigrants.

On the other hand, the cold attitude of Moscow towards Belgrade in the 1920s and 1930s could be ascribed to its outlook on the “imperialist” Versailles System and the political entities it had produced – especially those that Moscow saw as analogous to the Russian Empire and the ones where the members of the so-called White movement sought refuge. The Soviet attitude towards the Kingdom of SHS was governed by the fact that the latter was one of the European countries that had accepted the largest number of Russian refugees while also possessing a monarchic system much like the former Russian Empire. Furthermore, the centre of the Russian military emigration led by the Russian Imperial General Pyotr Wrangel, which represented a threat of military intervention for the Soviet Union, was located in the Kingdom of SHS, which also actively supported the Russian monarchists. The mutual hatred between the Soviet authorities and the Russian emigrants remained a permanent feature of the political life during the entire interwar period and contributed notably to the fact that the Yugoslav-Soviet relations remained cold. Due to all these factors, the official diplomatic relations between these two states were not established until as late as the summer of 1940, when the Yugoslav authorities were forced to change their policy because of the altered international situation that threatened its territorial integrity due to the Nazi and fascist aggression. The discussion at hand reveals that even though the states refrained from officially establishing diplomatic relations for more than twenty years, they nevertheless interacted constantly, and the Russian emigrants represented a crucial factor in these relations.

Irena Uršič*

Mrtvi in pogrešani Slovenci v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno: izpraševanja o virih, številu, imenih

IZVLEČEK

V prispevku avtorica analizira vire in obravnava podatkovne baze o mrtvih in pogrešanih Slovencih, ki so življenje izgubili kot pripadniki italijanskih oboroženih sil ali kot italijanski vojaki slovenske narodnosti v vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno in po njej. Avtoričini temeljni viri so slovenske in italijanske podatkovne baze, ki so plod dolgoletnega dela posameznih raziskovalcev. Kot temeljni podatkovni bazi poudarja slovensko nacionalno zbirko Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in zaradi nje oziroma Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, ki so jo ustvarili raziskovalci Inštituta za novejšo zgodovino (INZ), in italijansko bazo Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2^a guerra Mondiale, ki so jo ustvarili raziskovalci arhiva Generalnega komisariata za čast padlim, delujočega pri Ministrstvu za obrambo Republike Italije. Na pragu stotih let, odkar so bili primorski Slovenci v obdobju med obema svetovnimima vojnama prvič poklicani na služenje vojaškega roka v italijanske oborožene sile, in glede na to, da so bili prve vojne žrtve med obema svetovnimima vojnama (leta 1935) in tudi med drugo svetovno vojno (leta 1940) med vsemi Slovenci prav Slovenci v italijanskih oboroženih silah, je namen tega prispevka izpraševanje o današnji sliki temeljnih seznamov in virov o žrtvah, njihovem številu in imenih ter možnostih, da bi žrtvam med Slovenci, mobiliziranimi v italijanske oborožene sile, in njihovim svojcem pripomogli z natančnejšimi seznamami in spominom nanje.

Ključne besede: Slovenci v italijanskih oboroženih silah, vojni ujetniki, druga svetovna vojna, žrtve, seznamami

* Prof. zgodovine in geografije, višja kustosinja, Muzej novejše zgodovine Slovenije, Celovška 23, SI-1000 Ljubljana; ursic.irena@muzej-nz.si

ABSTRACT

DEAD AND MISSING SLOVENIANS IN THE ITALIAN ARMED FORCES AND WAR CAPTIVITY DURING WORLD WAR II: THE QUESTIONS OF SOURCES, NUMBERS, AND NAMES

In the following contribution, the author analyses the sources and databases of the dead and missing Slovenians who lost their lives as members of the Italian armed forces or as Italian soldiers of Slovenian nationality in war captivity during World War II and after it. The Slovenian and Italian databases, resulting from many years of research efforts, represented the primary sources for the author. She underlines the Slovenian national collection Casualties of World War II in Slovenia (titled Fatalities among the Population in the Territory of the Republic of Slovenia During and Immediately after World War II), created by the researchers from the Institute of Contemporary History; and the Italian database Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2a guerra Mondiale, created by the researchers of the Archive of the General Commissariat for War Graves Care (Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti) of the Italian Ministry of Defence. Almost a hundred years have passed since Slovenians from the Littoral Region were first drafted into the Italian armed forces between the world wars. As Slovenians in the Italian Army were among the first Slovenian casualties of war in the interwar period (in 1935) and during World War II (in 1940), this contribution analyses the current state of the basic lists and sources regarding the fatalities, their numbers and names, as well as examines the possibilities of assisting the victims among the Slovenians mobilised into the Italian armed forces and their families with more detailed lists and by honouring their memory.

Keywords: Slovenians in the Italian armed forces, prisoners of war, World War II, casualties, lists

Nekaj poudarkov o mobilizaciji Slovencev v italijanske oborožene sile v obdobju fašizma

Letos bo minilo sto let, odkar je v rimskem parlamentu potekala razprava o zakonu glede vojaške službe novih italijanskih državljanov, ki jih je Kraljevina Italija pridobila po Rapalski pogodbi, sklenjeni 12. novembra 1920 med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo. Svoji državi jih je uradno priključila 5. januarja 1921. Tržaški časopis *Edinost* je 6. avgusta 1921 o razpravi pisal sledeče: »Vojni minister [Luigi Gasparotto] je izjavil, da se ta zakon ni vpeljal doslej v novih pokrajinah vsled političnih vzrokov, ker se niso mogle onemu ljudstvu naložiti državljske dolžnosti, dokler niso imeli političnih pravic. Sedaj, ko so poslali v parlament svoje zastopnike, namerava vlada vpeljati omenjeni zakon tudi v nove pokrajine. Vojni minister je zaključil svoj odgovor z izjavo, da upa,

da se bodo novi italijanski državljani odzvali pozivu pod orožje ravno tako radi, kakor furlanski Slovenci leta 1860. Način udeležitve zakona o vojaški službi v novih pokrajinah se bo določil sporazumno s poslanci iz teh pokrajin.«¹ Način uvedbe vojaške obveznosti in njena uzakonitev nista tema prispevka, temveč le uvod v dejstvo, da se je že leto pozneje, leta 1922, italijanski vojaški potencial z zakonom povečal – v slovenskem primeru – za fante in može iz slovenske Istre, s Tržaškega, Krasa, iz Vipavske doline, z Goriškega, iz Posočja, z Idrijskega in Cerkljanskega, iz Brkinov, z Ilirskobistriškega, Postojnskega in Pivškega. Postali so del ekspanzionističnih, vojnih podvigov Italije med obema svetovnjima vojnama in med drugo svetovno vojno. Ne po svoji volji in ne za svoj narod so umirali za državo fašistične vladavine, ki je žrtve, tudi slovenske, povečevala kot žrtve za domovino. In v obeh primerih so bili Slovenci v italijanskih oboroženih silah prve vojne žrtve med Slovenci na celotnem slovenskem narodnostnem ozemlju. Bili so prve žrtve leta 1935 iz obdobja vojne v Etiopiji² in leta 1940, ko se je druga svetovna vojna in z njo mobilizacija za Slovence zahodno od rapalske meje začela, še preden se je z vojno soočil preostali del slovenskega ozemlja.

Primorski Slovenci so bili med obema svetovnjima vojnama prvič mobilizirani za vojno v Etiopiji, tedanji Abesiniji – za bodoči italijanski imperij *Africa Orientale Italiana*. Vpoklicani so bili možje, rojeni med letoma 1907 in 1912, glavnina mobiliziranih je bila rojena leta 1911.³ Vojna se je začela oktobra 1935 in se končala maja 1936 z italijansko osvojitvijo Adis Abebe. Abesinski vojni je sledila španska državljanska vojna, od julija 1936 do aprila 1939, v kateri so italijanske enote, tudi z vpoklicanimi vojaki slovenske narodnosti, sodelovale na Francovi strani. Po končani vojni v Španiji so slovenski mobiliziranci, tik pred veliko nočjo aprila 1939, sodelovali pri italijanski zasedbi Albanije. Dober mesec pozneje, 22. maja 1939, je Italija z Nemčijo sklenila jekleni pakt, a je zaradi nepripravljenosti odlagala vstop v vojno in – čakajoč na ugodnejši čas – v vojski zadrževala vojake in nabornike, rojene v letih 1917 in 1918. V drugo svetovno vojno je Italija vstopila 10. junija 1940 z vojno napovedjo Franciji in Združenemu kraljestvu. Začela se je množična mobilizacija, ki je v letih 1940–1943 zajela triindvajset letnikov, rojenih med letoma 1901 in 1923.⁴ Primorski Slovenci so bili mobilizirani na vsa italijanska bojišča. Leta 1940 so sodelovali pri vojaških napadih na Francijo in Grčijo. Številne mobilizirane so doletele vojaške operacije na severnoafriškem bojišču (1940–1943), na vzhodni fronti (1941–1943), v manjšini pa so bili mobilizirani celo v enote, ki so izvedle napad na Kraljevino Jugoslavijo in ki so do kapitulacije Italije delovale na ozemlju Ljubljanske pokrajine. Kot vojni ujetniki zavezniških sil in tudi sil osi so bili razpršeni v ujetniška taborišča po vsem svetu: po Afriki, Ameriki, Evropi, Aziji in Avstraliji. Življenja so izgubljali v spopadih, vojnem nasilju pa tudi zaradi nalezljivih, parazitskih in drugih boleznih ter razmer v ujetniških taboriščih.

1 »Italija, Vprašanje vojaške službe v novih pokrajinah,« *Edinost*, 6. 8. 1921, 1.

2 O žrtvah med mobiliziranimi Slovenci v vojno v Abesiniji gl. Milica Kacin Wohinz, »Ob ‚abesinski‘ vojni,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 123–39. Milica Kacin Wohinz in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu. 1920–1941* (Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008).

3 Virgilio Ilari, *Storia del servizio militare in Italia. Volume Terzo. »Nazione militare« e »Fronte del lavoro«* (1919–1943) (Roma: Centro militare di studi strategici, 1990), 186.

4 Virgilio Ilari, *Storia del servizio militare in Italia. Volume Quarto. Soldati e partigiani (1943–1945)* (Roma: Centro militare di studi strategici, 1991), 11.

Žrtve med Slovenci v italijanskih oboroženih silah v slovenskih virih

Med letoma 1997 in 2012 je Inštitut za novejšo zgodovino (v nadaljevanju INZ) opravljal znanstveno zasnovano raziskavo slovenskih smrtnih žrtev med drugo svetovno vojno, ki so življenje izgubile med aprilom 1941 in januarjem 1946 zaradi vojnega nasilja ter neposredno po omenjeni vojni zaradi revolucionarnega nasilja in posledic vojne.⁵ Z imenskim seznamom smrtnih žrtev z možnostjo iskanja po imenu in/ali priimku in/ali letnici rojstva, objavljenim na spletnem portalu *Sistory*⁶ je slovenska javnost prvič dobila možnost iskanja imen tudi mrtvih in pogrešanih Slovencev v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno. Prvič so svoji lahko svojega umrlega ali pogrešanega našli v spletni bazi s slovenskim imenom in slovenskim priimkom. Baza podatkov pa pravzaprav za Primorsko zajema žrtve že od 10. junija 1940 naprej,⁷ ko je Italija vstopila v vojno in ko so bile med Slovenci, mobiliziranimi v italijanske oborožene sile, že prve smrtne žrtve. Register vključuje podatke o žrtvah, ki so imele med vojno stalno prebivališče na območju današnje Republike Slovenije (tudi na primer sicer nepopolne podatke o žrtvah med prebivalci italijanske narodnosti na Primorskem), ne pa tudi o slovenskih žrtvah izven meja matičnega ozemlja.

Omenjena podatkovna baza že zaradi dolgotrajnega iskanja in pregledovanja virov ter natančnega izpisovanja podatkov, predvsem pa zaradi dejstva, da gre za prvo slovensko bazo žrtev, ki zajema vse žrtve vojne in žrtve iz obdobja neposredno po njej, nedvomno predstavlja izjemno delo Inštituta za novejšo zgodovino. Vendar pa spletna baza, enako kot italijanska, ki bo predstavljena v nadaljevanju, ne omogoča iskanja po kraju rojstva, kraju smrti ali kraju pokopa oziroma po drugih kategorijah, iz česar bi lahko dobili preglednejšo sliko o žrtvah med Slovenci v italijanskih oboroženih silah. Na prošnjo mi je Inštitut za novejšo zgodovino v namene študijske obravnave posredoval seznam žrtev med Slovenci, mobiliziranimi v italijanske oborožene sile, za kar sem hvaležna Andreju Pančurju in Marti Rendla.⁸ Posredovani seznam bo omogočil primerjave z drugimi (italijanskimi) poimenskimi seznammi, izpopolnjevanje in analitično obravnavo.

Tadeja Tominšek Čehulić, ena od soustvarjalk podatkovne baze žrtev in avtorica leta 2006 objavljene magistrske naloge z naslovom *Struktura žrtev na Primorskem med drugo svetovno vojno*, je opozorila, da je »glede na povojno nenaklonjenost oblasti do vseh Slovencev, mobiliziranih v tuje vojske, ta tema še vedno relativno neraziskana« in da »že samo število žrtev med Slovenci v italijanski vojski ostaja zgolj približek, poleg tega pa za okoli četrtno še danes ne vemo, kakšna je bila dejanska njihova usoda«. ⁹ Leta 2002 so raziskovalci predvidevali, da je bilo med Primorci,

5 »Žrtve II. SV,« *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 13. 2. 2021, <https://www.sistory.si/zrtve>.

6 Ibidem.

7 »Žrtve II. SV,« *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 13. 2. 2021, <https://www.sistory.si/zrtve/historiat>.

8 Študijska obravnava se navezuje na eno od poglavij doktorske disertacije, ki jo pripravljam na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pri mentorju dr. Mitji Ferencu.

9 Tadeja Tominšek Rihtar, »Struktura žrtev na Primorskem med drugo svetovno vojno« (magistrsko delo, Univerza

mobiliziranimi v italijansko vojsko, okoli 700 žrtev, brez umrlih v posebnih bataljonih na Sardiniji in Korziki.¹⁰ V nacionalni bazi je bilo 5. januarja 2006 evidentiranih 1.198 žrtev med Slovenci v italijanski kraljevi vojski,¹¹ 23. julija 2020 pa 1.316. Vse navedbe iz slovenskega registra žrtev se v nadaljevanju prispevka nanašajo na seznam žrtev med Slovenci v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu z dne 23. julija 2020.¹²

Nenaklonjenost povojne oblasti do Slovencev, mobiliziranih v tuje vojske, se odraža na primer na spomenikih z manjkajočimi imeni žrtev med Slovenci, mobiliziranimi v italijanske oborožene sile, v zavrjenih prošnjah prekomorcev za priznavanje posebne dobe¹³ ali pa v izhodiščni okrogli mizi z naslovom *Žrtve druge svetovne vojne pri nas*, ki jo je leta 1989, petdeset let po začetku druge svetovne vojne, organizirala Sekcija za sodobno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije. Namen okrogle mize je bil razpravljati o žrtvah s strokovnega stališča, vendar je bil eden od vidikov razprave politične narave: »Pri tem gre zlasti za vprašanje, kaj so vojne žrtve oziroma koga štejemo danes mednje. To vprašanje dobi dandanes že kar avtomatično politični prizvok. [...] Pri tem imam v mislih pobudo oziroma zahtevo Slovenske demokratične zveze, naslovljeno na Socialistično zvezo, da bi postavili spomenik žrtvam vojne, fašizma in stalinizma. Pri tem pa so, kaže, s političnega stališča sporne prav žrtve vojne, kot je pred dnevi pokazala razprava na razširjeni seji sekretariata Sveta za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij in spomeniško varstvo pri RK SZDL. Vprašanje je, koga šteti mednje, ali tudi idejne, politične in vojaške nasprotnike iz narodnoosvobodilnega boja.«¹⁴ Uvodna ugotovitev je bila, da so se slovenski zgodovinarji s problematiko vojnih žrtev malo ukvarjali in da je zgodovinopisce bolj zanimalo, kdo je žrtve povzročal.

V letih in desetletjih pred omenjeno okroglo mizo (pa tudi po njej) sta bila ključna arhivska vira za proučevanje žrtev druge svetovne vojne gradivo *Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev* (KUZOP), ki je bila ustanovljena že med vojno, in gradivo ZZB NOV Slovenije. Za edini resnejši poskus, da bi vojne žrtve, človeške in materialne, znanstveno ovrednotili, pa je veljalo kratko sklepno poglavje knjige *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*¹⁵ iz leta 1976.¹⁶

Toda od 1.316 evidentiranih žrtev med Slovenci v italijanskih oboroženih silah so raziskovalci INZ iz gradiva KUZOP evidentirali le 27 žrtev, iz popisov ZZB NOV

.....
v Ljubljani, 2006), 47.

10 Godeša et al., »Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 1 (2002): 121–30.

11 Tomišek Rihtar, »Struktura žrtev,« 4 in 39.

12 Mobilizirani Slovenci v italijansko vojsko (Excelov dokument) iz interne baze Inštituta za novejšo zgodovino (INZ): Tadeja Tomišek Čehulič, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej [Zbirka]. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997–] na dan 23. 7. 2020.

13 SI_PANG/1014, M 4, št. spisa M158/3/37, Zavrtnjena prošnja Izidorja Črneta leta 1979: »Prav tako predlagatelj je bil mobiliziran v redno italijansko vojsko v maju 1942, ko je bila NOG v Grgarju in okolici že razvita. Imel je možnost izogniti se mobilizaciji.« Gl. Irena Uršič, ur., *Prekomorci* (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije; Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 2014).

14 Zdenko Čepič, »Vojne žrtve kot predmet zgodovinarjeve raziskave – uvodne besede,« *Borec*, 5–6 (1989): 588.

15 Zdravko Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945* (Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1976), 1018.

16 Čepič, »Vojne žrtve,« 590.

pa le 13 žrtev. Slovence, mobilizirane v italijanske oborožene sile, kot kategorijo žrtev izpušča tudi že omenjena knjiga, ki v poglavju *Izgube slovenskega naroda v narodnoosvobodilni vojni* med drugim navaja oceno števila žrtev med Slovenci, mobiliziranimi v nemško vojsko, medtem ko žrtev med Slovenci, mobiliziranimi v italijansko vojsko, niti ne omenja. Kot oviro pri ugotavljanju te kategorije žrtev navaja dejstvo, da del narodnega ozemlja ni bil združen z matično Slovenijo.¹⁷

Po drugi strani pa v Sloveniji, tudi za zahodni del, ki je bil del Kraljevine Italije, vendarle obstajajo podatki o žrtvah med slovenskimi mobiliziranci v italijanske oborožene sile. Največje število žrtev med njimi, 913, je INZ evidentiral s pomočjo *Matičnih knjig umrlih*, pa tudi *Rojstnih matičnih knjig*, hranjenih v posameznih upravnih enotah. Približno polovico manj, 481 imen žrtev, je evidentiral v popisih vojne škode, ki jih hranijo predvsem v Pokrajinskem arhivu Koper, v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici in v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (v enoti Idrija). Vzrok, da se je določen delež imen umrlih in pogrešanih mobilizirancev v italijanske oborožene sile znašel v popisih vojne škode, gre iskati v *Pravilniku o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode*, ki ga je junija 1945 izdalo predsedstvo ministrskega sveta Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ), po katerem so bile vojne žrtve razumljene tudi kot del vojne škode – škode, povzročene na življenju, zdravju in telesu, svobodi, spolni integriteti in časti jugoslovanskih državljanov.¹⁸ Le nekoliko manjše število žrtev, 467, je bilo evidentirano iz Uradnih listov FLRJ. Več kot polovico manj žrtev, 223 med Slovenci v italijanskih oboroženih silah, je bilo evidentiranih v popisu žrtev iz druge svetovne vojne, izvedenem leta 1964, neobjavljenem in ohranjenem le v Beogradu.¹⁹

V že zbranih seznamih o žrtvah in objavljenih v več knjigah Furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja iz Vidma z naslovom *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale*, dostopnih tudi na spletu,²⁰ je INZ evidentiral 51 slovenskih žrtev z območja matične Slovenije. Omenjeni sezname se sicer nanašajo na padle, pogrešane in civilne žrtve v občinah dežele Furlanije - Julijske krajine med drugo svetovno vojno. Po leta 1987 objavljenih seznamih za Videmsko pokrajino in leta 1989 za pokrajino Pordenone sta v letih 1990 in 1991/1992 izšla tretji in četrti zvezek z evidenco žrtev iz Goriške in Tržaške pokrajine. Pri tem je evidentiranje žrtev iz Tržaške pokrajine geografsko obsegalo le Trst in pet zamejskih slovenskih občin, ne pa Tržaške pokrajine v obsegu iz obdobja fašizma.

17 Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 1018.

18 Čepič, »Vojne žrtve«, 591.

19 Gradivo ni bilo nikoli javno objavljeno, prav tako ni bilo predano Statističnemu zavodu Slovenije, temveč ohranjeno v Beogradu, od koder je bilo INZ-ju predano v raziskavo. Gl. Godeša, »Žrtve druge svetovne vojne«, 122.

20 *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. I, Provincia di Udine. Tomo I, (A-Pa) / Tomo II, (Po-Z)* (Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1987). *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. II, Provincia di Pordenone* (Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1989). *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. III, Provincia di Gorizia* (Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1990). *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. 4, Provincia di Trieste* (Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1991–1992). Vsa navedena dela so dostopna na: *Caduti, Dispersi e Vittime civili dei Comuni della Regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale – IFSML*, <https://www.ifsml.it/caduti-dispersi-e-vittime-civili-dei-comuni-della-regione-friuli-venezia-giulia-nella-seconda-guerra-mondiale>.

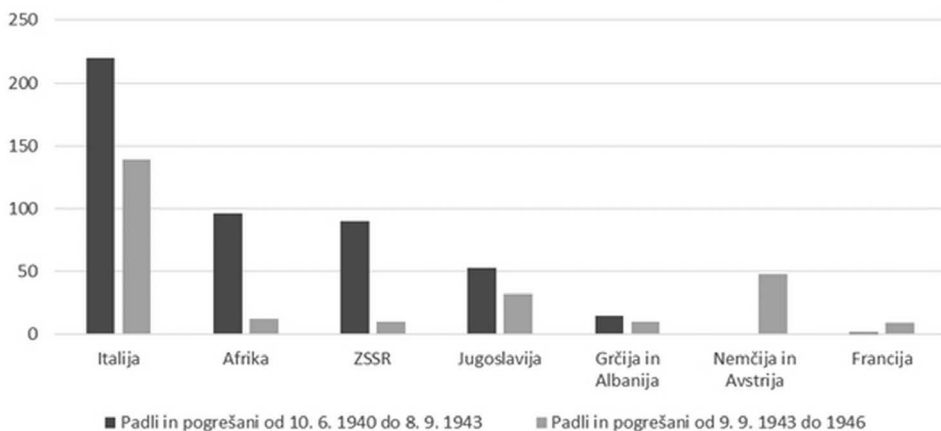
Med viri podatkov pri ugotavljanju žrtev druge svetovne vojne je bilo manjše število žrtev ugotovljeno tudi na osnovi gradiva Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst ter iz posebnega *Seznam padlih in pogrešanih v italijanski vojni* kot sestavnega dela gradiva Krajevnega ljudskega odbora v Renčah, ki ga hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici. Manjše število žrtev v ruskem vojnem ujetništvu umrlih mobiliziranih Slovencev je bilo evidentiranih s pomočjo podatkov iz Ruskega državnega vojaškega arhiva, manjše število žrtev, pokopanih na vojaškem pokopališču v Barletti, je bilo pridobljenih od italijanskega Generalnega komisariata za čast padlim, ena žrtev je bila evidentirana s pomočjo gradiva Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije (DZ RS) za raziskovanje povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti.

Nezanemarljiv vir, ki so ga raziskovalci INZ tudi upoštevali, so podatki o žrtvah zlasti v knjižnem gradivu o mobiliziranih Slovencih in nato vojnih ujetnikih na Sardiniji in Korziki, deloma pa tudi podatki v sodobnejši literaturi lokalne zgodovine in krajevnih kronikah.²¹

Register žrtev omogoča analizo podatkov po zelo različnih kategorijah. V Preglednici 1 je predstavljen grafični prikaz padlih in pogrešanih Slovencev v italijanski vojski ali v italijanskih oboroženih silah in v vojnem ujetništvu po krajih smrti ali izginotja od 10. junija 1940 do leta 1946, pred kapitulacijo Italije oziroma po njej. Po teh podatkih jih je do kapitulacije Italije največ izgubilo življenje na ozemlju Italije (upoštevajoč meje Italije po Londonskem memorandumu iz leta 1954), Afrike in Zveze sovjetskih socialističnih republik ter na ozemlju Jugoslavije (upoštevajoč meje Jugoslavije oziroma SFRJ po letu 1954, torej skupaj z ozemljem zahodno od nekdanje rapalske meje). Po kapitulaciji Italije je bilo največ umrlih in pogrešanih na ozemljih Italije, Nemčije in Avstrije ter Jugoslavije. Manjše število žrtev je bilo evidentiranih na ozemljih Grčije in Albanije ter Francije, posamezni primeri žrtev so evidentirani tudi na ozemljih ZDA, Indije, Združenega kraljestva in v Sredozemlju. Toda takšen prikaz ne more biti relevantna skica umrlih in pogrešanih, saj za velik delež žrtev, kar 512 od 1.316, kraj smrti ali izginotja ni znan.

21 Npr. Franc Černigoj, ur., *Mati Gora: zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanih: ob 400-letnici naselitve Gore* (Predmeja: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora, 2001). Franc Černigoj, *Znamenje na Gori* (Ajdovščina: samozaložba, 1999). France Filipič, *Slovenci v Mauthausnu* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998). Jože Kanalec, *Drežnica z okoliškimi vasi: od prve pisne omembe do konca dvajsetega stoletja* (Ljubljana: samozaložba, 2003). Jožko Kragelj, *Pobitim v spomin* (Gorica: samozaložba, 2003). Živa Kraigher, *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB: 1941–1945* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije; Postojna: Organizacijski odbor ZZB NOB, 2002). Nada Luzej et al., *Sveto – puntarska vas na Krasu* (Komen: Občina, 1997). Janko Maček, *Rovte v viharju vojne in revolucije* (Ljubljana: samozaložba, 2003). Jožko Martelanc, *Šempeter skozi čas* (Šempeter pri Gorici, Nova Gorica: Branko, 1997). Branko Marušič, ur., *Jako stara vas na Goriškem je Solkan: zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja* (Solkan: Krajevna skupnost, 2001). Alojzij Novak, *Črniška kronika* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba: Katoliško tiskovno društvo; Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1992). Franc Pavšič, *Ljudje ob Idrijci: ali Stopnik in okolica skozi čas in zgodovino* (S. l. : s. n., 199?). Jelka Peterka, *Kambreško – Srednje* (Nova Gorica: Branko, 2000). Srečko Vilhar in Albert Klun, *Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji* (Nova Gorica: Soča, 1969).

Preglednica 1: Mrtvi in pogrešani Slovenci v italijanski vojski in v vojnem ujetništvu po krajih smrti ali izginotja po podatkih iz registra Inštituta za novejšo zgodovino

V Preglednici 2 je število mrtvih in pogrešanih kategorizirano po letih smrti ali izginotja.

Leta 1940 je umrlo ali bilo pogrešanih 20 Slovencev, leta 1941 87, leta 1942 že 442 in leta 1943 še 525 mobilizirancev. Leta 1944 je umrlo ali bilo pogrešanih 119 Slovencev, leta 1945 pa 48. Eden je umrl leta 1946 v vojnem ujetništvu v Afriki. Za 74 Slovencev v italijanskih oboroženih silah leto smrti ali izginotja ni znano.

Preglednica 2: Število mrtvih in pogrešanih Slovencev v italijanski vojski in v vojnem ujetništvu po letih smrti ali izginotja po podatkih iz registra Inštituta za novejšo zgodovino

Natančnejša, vsebinsko obsežnejša in bolj relevantna analiza bo mogoča šele z dopolnitvijo podatkov iz italijanskih virov. Na nujnost raziskave v italijanskih arhivih je zaradi nepopolnih podatkov opozorila že Tadeja Tominšek Čehulić.²²

²² Tominšek Rihtar, »Struktura žrtev«, 47.

Aprila 2009 je bil v Muzeju novejše zgodovine Slovenije na razstavi *Fašizem in Slovenci* prvič poimensko objavljen seznam žrtev med slovenskimi mobiliziranci v italijanske oborožene sile. Po arhivskih raziskavah ga je pripravila Nataša Nemeč iz Goriškega muzeja. Poimenovala ga je *Osnutek popisa vojakov slovenskega rodu (z upoštevanjem morebitnih vojakov hrvaškega in furlanskega rodu), ki so izgubili življenje kot mobiliziranci v italijansko vojsko od 10. junija 1940 do 8. septembra 1943*.²³ Analiza seznama žrtev je objavljena v obrazstavnem zborniku *Fašizem in Slovenci – izbrane podobe*.²⁴

Število žrtev je izjemno visoko, 8.454. Temelji na kartotekah umrlih ali pogrešanih pripadnikov italijanskih oboroženih sil in vojnih ujetnikov iz nekdanjih provinc Videm, Gorica, Trst in Reka. Seznam je metodološko problematičen zaradi odsotnosti navajanja virov in navajanja italijanskih in/ali poitalijančenih imen in priimkov iz narodnostno mešanega ozemlja, zaradi česar je večkrat težko sklepati o narodni pripadnosti. Prav tako ga je zaradi različne kategorizacije, zlasti po krajih smrti ali izginotja, težje primerjati z registrom INZ. Po drugi strani pa je seznam izjemno pomemben, saj lajša preverjanje imen žrtev s podatki iz slovenskega in italijanskega registra. Nenazadnje pa je imela prva objava imen in priimkov umrlih, padlih in pogrešanih Slovencev v italijanskih oboroženih silah tudi in predvsem pietetno vrednost do več desetletij pozabljenih žrtev.

Žrtve med Slovenci v italijanskih oboroženih silah v italijanskih virih

Medtem ko je bil leta 1964 izveden poseben popis za celo Jugoslavijo, izrecno posvečen žrtvam druge svetovne vojne, a zaradi prenizkih števil za tedanje politične potrebe ni bil nikoli objavljen,²⁵ je bil v Italiji prvi statistični seznam vojaških in civilnih žrtev objavljen leta 1957 v knjigi *Morti e dispersi per cause belliche negli anni 1940–45*.²⁶ Statistični seznam je nastal »iz dolžnosti do države in v čast spominu na vse žrtve«.²⁷ Temeljni vir so bile kartoteke umrlih, ki so se popisovale od 10. junija 1940 naprej. Številčni podatki o umrlih in pogrešanih pripadnikih oboroženih sil so bili plod sodelovanja z ministrstvom za obrambo. Sezname so časovno razmejeni na obdobje ‚pred premirjem‘ oziroma *pre-armistizio* (od 10. junija 1940 do 8. septembra 1943) in na obdobje ‚po premirju‘ oziroma *post-armistizio* (od 9. septembra 1943 do 31. decembra 1945).

Številčni podatki o umrlih in pogrešanih pripadnikih oboroženih sil so razvrščeni po najrazličnejših kategorijah. V prvem delu so razvrščeni glede na čas smrti ali

23 MNZS, Nataša Nemeč, Sezname žrtev, slovenski mobiliziranci v italijansko vojsko, Excelovi dokumenti pridobljeni 3., 18. in 30. 3. 2009.

24 Jože Dežman, ur., *Fašizem in Slovenci – izbrane podobe* (Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2009), 191–95.

25 Godeša et al., »Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji,« 122.

26 *Morti e dispersi per cause belliche negli anni 1940–45* (Roma: Repubblica Italiana, Istituto Centrale di Statistica, 1957), pridobljeno 30. 5. 2020, https://ebiblio.istat.it/digibib/Cause%20di%20morte/IST3413mortiedispersiercausebellicheanni1940_45+OCRottimiz.pdf.

27 Ibid., Lanfranco Maroi, uvodnik.

izginotja po letih in posameznih mesecih, nato po krajih smrti ali izginotja. Kraji smrti ali izginotja pripadnikov oboroženih sil, ki so razvidni iz razvrstitev na italijanski nacionalni teritorij, Evropo, Afriko, Azijo, Ameriko (ZDA, Kanado in <druge> dežele), na Oceanijo, posebej na <morje> in posebej na neznano ali neugotovljeno lokacijo, kažejo na vso njihovo geografsko razsežnost. Statistični podatki o krajih smrti ali izginotja v Evropi so posebej razvrščeni na Francijo, skupaj Nemčijo in Avstrijo, skupaj Grčijo in Albanijo, skupaj Jugoslavijo in druge balkanske dežele, na ZSSR in na <druge> evropske dežele. Posebej so razvrščeni tudi kraji smrti ali izginotja v Afriki, in sicer na Severno Afriko, posebej na Egipt, na Vzhodno Afriko, posebej na Kenijo, in na <druge> afriške dežele.

V drugem delu so številčni podatki o žrtvah razvrščeni po položaju pripadnika oboroženih sil in na različne kategorije: kopensko vojsko, vojno mornarico, vojaško letalstvo, kolonialne enote, vojaško duhovščino in na druge oborožene enote (financo, policijo, gasilce, zaporniške paznike in MVSN). Kategorizirani so tudi glede na starost, vzrok smrti (zaradi vojnega nasilja in nesreč ter zaradi bolezni), poklic in glede na število otrok.

V tretjem delu so številčni podatki o žrtvah razvrščeni po posameznih regijah in provincah. Statistične preglednice, kjer je število umrlih in pogrešanih navedeno po pokrajinah, se v primeru oznake *territorio nazionale* nanašajo na ozemlje italijanske države z mejami po Pariški mirovni pogodbi iz leta 1947.²⁸ Žrtve med slovenskimi mobiliziranci v italijanske oborožene sile, čeprav to ni posebej omenjeno, so večinoma zajete v kategoriji *ex-territorio nazionale*, ki vključuje tudi slovensko ozemlje zahodno od nekdanje rapalske meje. Žrtve med mobiliziranimi Slovenci s Tržaškega in deloma iz slovenske Istre so zajete v kategoriji Svobodno tržaško ozemlje, slovenske žrtve iz pokrajin Videm in Gorica pa v kategoriji pokrajine Furlanija - Julijska krajina.

Število mrtvih in pogrešanih pripadnikov oboroženih sil glede na kraj rojstva na nekdanjem italijanskem ozemlju je 5.780, v tedanji Furlaniji - Julijski krajini z Vidmom in Gorico pa 10.551. Za Svobodno tržaško ozemlje so zaradi manjkajočih podatkov zabeležene le tri žrtve. Nekoliko drugačna je viktimološka slika mrtvih in pogrešanih pripadnikov oboroženih sil glede na kraj bivanja. Za nekdanje italijansko ozemlje je zabeleženih 637 žrtev, za Svobodno tržaško ozemlje 2.167 žrtev, za Furlanijo - Julijsko krajino pa 10.982 žrtev.

Tudi Italija ima spletno nacionalno zbirko podatkov o žrtvah druge svetovne vojne (1940–1945), ki je nastala pod okriljem Generalnega komisariata za čast padlim (Commissariato Generale per le onoranze ai Caduti) pri Ministrstvu za obrambo in je na spletu dostopna pod naslovom *Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2ª guerra Mondiale*.²⁹ Do oktobra 2019 so digitalizirali vseh 318.740 ohranjenih kartotek mrtvih in pogrešanih pripadnikov italijanskih oboroženih sil med drugo svetovno vojno.³⁰ Baza omogoča

28 »Morti e dispersi,« VIII.

29 »Ministero della Difesa, Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2ª guerra Mondiale,« *Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2ª guerra Mondiale - Difesa.it*, pridobljeno 5. 4. 2017, https://www.difesa.it/Il_Ministro/ONORCADUTI/pagine/amministrativo.aspx.

30 Clemente Pistilli, »Caduti della Seconda guerra Mondiale, 300 mila fascicoli digitalizzati,« *Caduti della Seconda guerra Mondiale, 300 mila fascicoli digitalizzati - la Repubblica*, pridobljeno 13. 2. 2021, https://roma.repubblica.it/cronaca/2019/10/02/news/caduti_della_seconda_guerra_mondiale_300_mila_fascicoli_digitalizzati-237514371/.

iskanje podatkov izključno po priimku žrtve in sočasno po imenu in/ali letnici rojstva in/ali kraju rojstva. Medtem ko se slovenska spletna zbirka podatkov o žrtvah geografsko omejuje na območje Republike Slovenije, pa so v italijanski spletni zbirki podatkov o žrtvah tudi mrtvi in pogrešani pripadniki italijanskih oboroženih sil slovenske narodnosti z ozemlja Republike Slovenije. Izpisani so s poitalijančenimi imeni, poitalijančenimi ali slovenskimi priimki, prav tako s poitalijančenimi imeni slovenskih krajev rojstva.

Tudi italijanski spletni register žrtev se, tako kot slovenski, dopolnjuje. V nadaljevanju navajam vzorčni primer. V katalogu in na razstavi *Pretrgane niti življenja – tkanje spomina*,³¹ postavljeni leta 2017 v Gorenjskem muzeju v Kranju, je bila objavljena tudi osebna zgodba pogrešanega italijanskega vojaka slovenske narodnosti Albina (Zora) Žvaba iz Krepelj na Krasu. Januarja 1942 je bil vpoklican v italijansko vojsko in oktobra odveden na vzhodno fronto. Družini je iz zaledja Stalingrada pisal pomirjujoča pisma v času, ko je sovjetska armada izvedla silovit protinapad in obkolila nemško-italijanske sile. Njegovo zadnje pismo je v domovino prispelo 12. decembra 1942. Družina je dolgo po vojni poizvedovala po njem in izvedela, da se je nahajal v ujetništvu v Astrahanu ob Kaspijskem jezeru. Njegov brat Emil Žvab je leta 2014 kot odziv na projekt Isto srce prinesite nazaj Muzeju novejše zgodovine Slovenije posredoval pisma med Albinom in družino ter izrekel željo: »Ko bi vsaj vedeli, kje je umrl in zakaj je umrl.«³² Družini so bili posredovani podatki iz slovenskega in italijanskega spletnega registra žrtev. Po italijanskih podatkih z dne 5. aprila 2017 je bil Giorgio Svab pogrešan od 31. januarja 1943, po slovenskih podatkih z istega dne pa je bil Zoran Žvab pogrešan od 12. decembra 1942. V slovenskem registru je bilo kot kraj izginotja navedeno še območje reke Don. 29. maja 2019 so bili pri ponovnem preverjanju v italijanskem spletnem registru podatki o smrti žrtve že popravljeni. Albin (Zoro) Žvab je bil na novo identificiran. Kot njegov datum smrti je bil na novo ugotovljen 28. junij 1945, kot kraj oziroma država smrti pa Kazahstan. Priimek Svab je bil popravljen v Žvab.³³

Poleg omenjene nacionalne baze žrtev obstajajo številni spletni poimenski sezname žrtev iz posameznih italijanskih pokrajin in po posameznih taboriščih.³⁴ Nekateri spletni sezname so natančnejši in vsebujejo več javno dostopnih podatkov. Na primer na spletnem portalu *Dimenticati di stato: I Caduti sepolti nei cimiteri militari italiani in Germania, Austria e Polonia* so navedeni »Italijani iz Istre, Julijske krajine, Reke in Dalmacije«,³⁵ ki so pokopani na vojaških pokopališčih v Avstriji, Nemčiji in na Poljskem. Podatki so obsežnejši od podatkov iz obravnavane italijanske in slovenske spletne baze žrtev, zanimivo pa je tudi to, da so poitalijančenim imenom slovenskih krajev dodana pravilno izpisana slovenska imena. Med »Italijani« so tudi Slovenci. Spletno stran spremlja misel: »Sezname so absolutno bogastvo, kajti za vsakim imenom

31 Jože Dežman, ur., *Pretrgane niti življenja – tkanje spomina* (Kranj: Gorenjski muzej, Trboje: Jagraf, 2017).

32 Irena Uršič, »Albin Žvab,« v: Dežman, ur., *Pretrgane niti*.

33 MNZS, Osebna zapuščina Albina Žvaba. Evidentirano gradivo.

34 Primer: seznam umrlih v britanskem taborišču Zonderwater v Južnoafriški republiki, ki je bilo med drugo svetovno vojno največje vojaško taborišče na svetu za zajete italijanske vojake. – *Cimitero di Zonderwater*, pridobljeno 6. 2. 2021, <http://www.zonderwater.com/it/prigionieri-di-guerra/elenco-dei-caduti/cimitero-di-zonderwater.html>.

35 *Dimenticati di Stato, I Caduti sepolti nei cimiteri militari italiani in Germania, Austria e Polonia*, pridobljeno 6. 2. 2021, <https://dimenticaticidistato.com/2017/02/05/italiani-distria-giulia-fiume-e-dalmazia-sepolti-nei-cimiteri-militari-italiani-in-austria-germania-e-polonia/>.

je obraz in za vsakim obrazom je življenje.« Za primer navajam Franca Likana, rojenega 1. avgusta 1922 v Ajdovščini, pripadnika italijanskih oboroženih sil in ujetnika, ki je umrl 24. oktobra 1943 v Ansfeldnu in je pokopan na italijanskem vojaškem pokopališču v Mauthausnu, v osmi vrsti, grobnica 929.³⁶ V slovenskem spletnem registru žrtev je naveden datum smrti 26. oktober 1943 in kot država pokopa Nemčija, v italijanskem registru pa Avstrija kot kraj smrti, medtem ko država pokopa ni navedena.

Tudi v seznamu žrtev med italijanskimi vojaki, ki so izgubili življenje na egejskih otokih Dodekanez, objavljenem na spletni strani *Per non dimenticare, elenco dei caduti italiani in Egeo*,³⁷ najdemo Slovence. Za primer navajam Alojzija Pirca, rojenega 25. aprila 1912 v Idriji, ki je umrl 3. novembra 1942. Naveden je kot *Luigi Pirci*, zdravnik s častniškim položajem, »*ten. med.*« (tenente medico). Poleg navedbe rojstnega kraja Idrije je pripisano »(Gorizia), (ora Jugoslavia)«. V slovenskem spletnem registru je kot kraj njegove smrti navedena bolnišnica v Atenah, v nacionalnem italijanskem pa Grčija. V istem seznamu je naveden Ivan Sušanj kot *Giovanni Strino* iz Dolenj pri Jelšanah, ki je pripadal letalskim enotam in je umrl 29. avgusta 1943. V italijanskem spletnem registru je naveden kot *Giovanni Susani*. V tem registru oziroma omenjenem seznamu je kot kraj smrti Ivana Sušanja navedena Grčija ali Dodekanez, v slovenskem registru pa kot kraj smrti in kraj pokopa otok Rodos.

Podatki bodo v prihodnje terjali sistematično in natančno preverjanje med slovenskim in italijanskim spletnim registrom ter drugimi javno dostopnimi seznammi. Naključno izbrani primeri kažejo, da imena nekaterih žrtev manjkajo bodisi v italijanskem bodisi v slovenskem registru žrtev. Na primer Vladislava Faturja (rojenega 26. junija 1921 na Baču; umrlega 30. aprila 1943 v Marethu, Tunizija) ni v italijanskem registru, prav tako ni Franca Fonde (rojenega 30. septembra 1919 v Lokvi; umrlega 5. oktobra 1944 v Firencah); Antona Ferfolje (rojenega 21. januarja 1917 v Tomaju; umrlega 27. decembra 1942 v Tuniziji) pa ni v slovenskem registru ali pa so podatki o datumu in kraju smrti ali izginotja o isti osebi različni oziroma obstajajo le v enem od obeh registrov. Preverjanje podatkov v italijanskih virih zahteva nekaj potrpežljivosti in iznajdljivosti zaradi istih priimkov, izpisanih v več različicah: na primer Novak se pojavlja kot Novak/Novacco/Novaco, Tomšič kot Tomsic/Tomsich in podobno.

Dopolnjevanje registra žrtev je povezano tudi z odkrivanjem in varstvom posmrtnih ostankov italijanskih vojakov. Zakon o varstvu posmrtnih ostankov iz leta 1931 je bil dopolnjen leta 1951 in je opredelil obveznosti o varstvu grobišč (obveznost popisa, začasnega in naknadnega dokončnega pokopa trupel). Nov zakon iz leta 2010 je opredelil varstvo vojnih grobišč (pokopališč, kostnic in spomenikov) italijanskih vojakov doma in v tujini.³⁸ Zanje, kot tudi za italijanske vojake slovenske narodnosti, skrbi Generalni komisariat za čast padlim. V Sloveniji je bil Zakon o vojnih grobiščih sprejet

36 Ibid.

37 *Dodecaneso, Per non dimenticare, Elenco dei Caduti italiani in Egeo*, pridobljeno 13. 1. 2021, <https://www.dodecaneso.org/content/elenco-dei-caduti-italiani-in-eg eo/>.

38 Mojca Pristavec Đogić, Marjana Križaj in Nina Zeilhofer, *Množična grobišča* (Ljubljana: Republika Slovenija, Državni zbor, Raziskovalno-dokumentacijski sektor, 2014), pridobljeno 13. 1. 2021, https://fotogalerija.dz-rs.si/datoteke/Publikacije/Zborniki_RN/2014/Mnozicna_grobisca.pdf.

leta 2003, ki v 6. členu definira vojna grobišča v tujini, med katera spadajo tudi grobišča prisilno mobiliziranih v tuje vojske. Zakon določa zagotavljanje varstva vojnih grobišč v skladu z meddržavnimi sporazumi ali po dogovoru z državami, s katerimi Republika Slovenija še ni sklenila sporazumov.³⁹

Sklep

Slovenski in italijanski viri, spletni registri in sezname o mrtvih in pogrešanih vsebujejo tudi podatke o Slovencih, ki so življenje izgubili kot vojaki italijanskih oboroženih sil ali kot italijanski vojaki slovenske narodnosti v vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno pa tudi po njej. S pomočjo primerjave in dopolnjevanja temeljnih podatkovnih baz, slovenske baze *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*, italijanske baze *Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2a guerra Mondiale* kot tudi drugih italijanskih seznamov in seznamata Nataše Nemec, bi se približali natančnejši viktimološki, imenski in številčni sliki umrlih Slovencev v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu. Ustvarjalci slovenskega registra žrtev so mrtvim in pogrešanim Slovincem v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu povrnili slovenska imena in priimke, svojcem pa odstrli datume in kraje smrti. Namenili pa so jim tudi moralno-etični pomen, ki je iz vprašanja pred osamosvojitvijo Slovenije, ali so »žrtve« tudi Slovenci v okupatorskih vojskah, prerasel v etični posluš do vseh vojnih žrtev, ki ga zmore civilizirana družba. Mrtvi in pogrešani slovenski mobiliziranci v italijanskih oboroženih silah so bili večkratne žrtve: mobilizirani so bili brez narodnostnih pravic iz raznarodovalnega okolja fašističnega režima, življenje so izgubili za vojaške interese tuje države, v povojnem okolju lastne države pa so bili kot žrtve iz vrst 'okupatorske' vojske odrinjeni iz javnega spomina. Spletne baze podatkov, ki vsebujejo podatke o žrtvah druge svetovne vojne, tako slovenske kot italijanske, ponujajo širok dostop do podatkov o žrtvah, obenem pa nam sporočajo tudi metodološke zadrege na obeh straneh. Italijanski nacionalni register žrtev vključuje tudi Slovence, medtem ko slovenski nacionalni register žrtev, predvsem zaradi zagat pri določanju narodnosti žrtev iz narodnostno mešanih zakonov, ne vključuje žrtev med Slovenci onkraj meja Republike Slovenije. Vzorčni primeri obeh nacionalnih registrov izkazujejo nujnost dopolnjevanja z manjkajočimi ali različnimi podatki o žrtvah. Še vedno obstajajo slovenske žrtve, ki jih v slovenskem nacionalnem registru žrtev ni in ki so osemdeset let po začetku druge svetovne vojne za Slovence zahodno od nekdanje rapalske meje in prav toliko let po prvih slovenskih smrtnih žrtvah med drugo svetovno vojno še vedno le v italijanskih seznamih s poitalijančenimi imeni in priimki. Po izpopolnitvi seznamov o žrtvah bodo bolj relevantne tudi kvantitativne in kvalitativne vsebinske analize in primerjave vzrokov smrti v kontekstu vojaških spopadov, bolezni in razmer v ujetniških taboriščih, geografskih razsežnosti krajev smrti, posebnosti in vidikov mobilizacije kot enega od raznarodovalnih procesov.

39 *Zakon o vojnih grobiščih (ZVG)*, pridobljeno 14. 1. 2021, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2040>.

Odpira pa se tudi vprašanje o enotnem seznamu žrtev med Slovenci v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu v vseh vojnah, tudi iz druge polovice tridesetih let 20. stoletja, o spominskem obeležju in možnostih za vzpostavitev javno dostopne topografije krajev in držav, v katerih so padli, umrli ali pa za vedno ostali kot pogrešani in brez groba.

Viri in literatura

Arhivski viri

- INZ – Inštitut za novejšo zgodovino:
 - Mobilizirani Slovenci v italijansko vojsko (Excelov dokument) iz Interne baze Inštituta za novejšo zgodovino: Tadeja Tominšek Čehulić, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej [Zbirka]. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-] na dan 23. 7. 2020.
- MNZS – Muzej novejše zgodovine Slovenije:
 - Nataša Nemeč, Sezname žrtev, slovenski mobiliziranci v italijansko vojsko, Excelovi dokumenti pridobljeni 3., 18. in 30. 3. 2009.
 - Osebna zapuščina Albina Žvaba. Evidentirano gradivo.
- SI_PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica:
 - SI_PANG/1014, Zbirka spominov in drugega dokumentarnega gradiva, M 4.

Časopisi

- *Edinost*, 1921.

Literatura

- *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. I, Provincia di Udine. Tomo I, (A-Pa) / Tomo II, (Po-Z)*. Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1987.
- *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. II, Provincia di Pordenone*. Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1989.
- *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. III, Provincia di Gorizia*. Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1990.
- *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. 4, Provincia di Trieste*. Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1991–1992.
- Čepič, Zdenko. »Vojne žrtve kot predmet zgodovinarjeve raziskave – uvodne besede.« *Borec*, 5–6 (1989): 588–91.
- Dežman, Jože, ur. *Fašizem in Slovenci – izbrane podobe*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2009.
- Dežman, Jože, ur. *Pretrgane niti življenja – tkanje spomina*. Kranj: Gorenjski muzej; Trboje: Jagraf, 2017.
- Godeša, Bojan, Boris Mlakar, Mojca Šorn in Tadeja Tominšek Rihtar. »Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 1 (2002): 121–30.

- Ilari, Virgilio. *Storia del servizio militare in Italia. Volume Terzo. »Nazione militare« e »Fronte del lavoro« (1919–1943)*. Roma: Centro militare di studi strategici, 1990.
- Ilari, Virgilio. *Storia del servizio militare in Italia. Volume Quarto. Soldati e partigiani (1943–1945)*. Roma: Centro militare di studi strategici, 1991.
- Kacin Wohinz, Milica. »Ob ‚abesinski‘ vojni.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 123–39.
- Kacin Wohinz, Milica in Marta Verginella. *Primorski upor fašizmu. 1920–1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Klanjšček, Zdravko, ur. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1976.
- *Morti e dispersi per cause belliche negli anni 1940–45*. Roma: Repubblica Italiana, Istituto Centrale di Statistica, 1957. Pridobljeno 30. 5. 2020. https://ebiblio.istat.it/digibib/Cause%20di%20morte/IST3413mortiedispersipercausebellicheanni1940_45+OCRottimiz.pdf.
- Tomišek Rihtar, Tadeja. »Struktura žrtev na Primorskem med drugo svetovno vojno.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2006.
- Uršič, Irena, ur. *Prekomorci*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 2014.
- Uršič, Irena. »Albin Žvab.« V: *Pretrgane niti življenja – tkanje spomina*, ur. Jože Dežman. Kranj: Gorenjski muzej, Trboje: Jagraf, 2017.

Spletni viri

- »Ministero della Difesa, Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2ª guerra Mondiale.« *Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2ª guerra Mondiale - Difesa.it*. Pridobljeno 5. 4. 2017, https://www.difesa.it/Il_Ministro/ONORCADUTI/pagine/amministrativo.aspx.
- »Žrtve II. sv.« *Zgodovina Slovenije – Sistory*. Pridobljeno 13. 02. 2021. <https://www.sistory.si/zrtve>.
- »Žrtve II. sv.« *Zgodovina Slovenije – Sistory*. Pridobljeno 13. 02. 2021. <https://www.sistory.si/zrtve/historiat>.
- *Cimitero di Zonderwater*. Pridobljeno 6. 2. 2021, <http://www.zonderwater.com/it/prigionieri-di-guerra/elenco-dei-caduti/cimitero-di-zonderwater.html>.
- *Dimenticati di Stato, I Caduti sepolti nei cimiteri militari italiani in Germania, Austria e Polonia*. Pridobljeno 6. 2. 2021. <https://dimenticatidistato.com/2017/02/05/italiani-distria-giulia-fiume-e-dalmazia-sepolti-nei-cimiteri-militari-italiani-in-austria-germania-e-polonia/>.
- *Dodecaneso, Per non dimenticare, Elenco dei Caduti italiani in Egeo*. Pridobljeno 13. 1. 2021. <https://www.dodecaneso.org/content/elenco-dei-caduti-italiani-in-egeo/>.
- Pistilli, Clemente. »Caduti della Seconda guerra Mondiale, 300 mila fascicoli digitalizzati.« *Caduti della Seconda guerra Mondiale, 300 mila fascicoli digitalizzati – la Repubblica*. Pridobljeno 13. 2. 2021. https://roma.repubblica.it/cronaca/2019/10/02/news/caduti_della_seconda_guerra_mondiale_300_mila_fascicoli_digitalizzati-237514371/.
- Pristavec Đogić, Mojca, Marjana Križaj in Nina Zeilhofer. *Množična grobišča*. Republika Slovenija, Državni zbor, Raziskovalno-dokumentacijski sektor, 2014. Pridobljeno 13. 1. 2021, https://fotogalerija.dz-rs.si/datoteka/Publikacije/Zborniki_RN/2014/Mnozicna_grobisca.pdf.
- *Zakon o vojnih grobiščih (ZVG)*. Pridobljeno 14. 1. 2021, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2040>.

Irena Uršič

DEAD AND MISSING SLOVENIANS IN THE ITALIAN ARMED FORCES AND WAR CAPTIVITY DURING WORLD WAR II: THE QUESTIONS OF SOURCES, NUMBERS, AND NAMES

SUMMARY

In 1922, after it had annexed the majority of the western Slovenian territory in accordance with the Treaty of Rapallo, the Kingdom of Italy started drafting Slovenians into the Italian Armed Forces and mobilising them for wars as of 1935. Slovenians from the Littoral Region took part in the wars in Ethiopia and Spain as well as participated in the occupation of Albania. As of the Italian entry into the war on 10 June 1940, they were deployed to all Italian battlefields in France, Greece, North Africa, and the Eastern Front. A few of them were even members of the units that carried out the attack against the Kingdom of Yugoslavia. As prisoners of wars, captured by the Allied and Axis forces, they would end up in POW camps all over the world: in Africa, America, Europe, Asia, and Australia. Slovenian lives were lost during conflicts, wartime violence, as well as due to infectious, parasitic, and other diseases and adverse POW camp conditions. In the wars during the 1930s and World War II, Slovenians in the Italian Army were among the first Slovenian casualties of war in the entire territory inhabited by this nation. The online database titled *Fatalities among the Population in the Territory of the Republic of Slovenia During and Immediately after World War II*, which included 1,316 casualties among Slovenians in the Italian armed forces and war captivity on 23 July 2020, was created by the Institute of Contemporary History's researchers between 1997 and 2012. It finally restored the Slovenian names and surnames of the fatalities and revealed the dates and places of their deaths to their families. The data indicates that the Slovenians drafted into the Italian Army were dying on the battlefields all over the world.

While the Slovenian registry does not include the fatalities beyond the borders of the Republic of Slovenia, the casualties among the Slovenians in the Italian armed forces are also listed in the Italian online registry of victims titled *Banca Dati dei Caduti e Dispersi 2a guerra Mondiale*, created by the researchers of the Archive of the General Commissariat for War Graves Care (*Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti*) of the Italian Ministry of Defence. Aside from the two national registries of casualties, other sources and lists exist as well. The comparisons between the two national registers and other sources indicate that the Slovenian registry must be supplemented with the missing or different information about the casualties. After the lists of casualties are completed, the quantitative and qualitative analyses and comparisons of their contents will be more relevant as well.

Maja Lukanc*

Partijski kongresi kot legitimacijsko orodje jugoslovanske komunistične oblasti (1958–1978)**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava legitimacijsko vlogo petih kongresov Zveze komunistov Jugoslavije med letoma 1958 in 1978. Izhaja iz predpostavke, da so partijski kongresi več kot o smernicah jugoslovanske politike povedali o tem, kako so komunistične elite legitimirale svojo oblast in tako ponudi svež pristop k preučevanju pomena komunističnih kongresov. Konceptualni okvir legitimnosti oblasti si prispevek izposodi iz družbene teorije. Na podlagi analize kongresnih referatov vodilnih jugoslovanskih komunistov se osredotoči na vprašanje, kakšno vlogo so pri upravičevanju komunistične oblasti zavzemali trije legitimacijski viri: ideologija, ljudska suverenost in učinkovitost. Prispevek ugotavlja, da je v obravnavanem obdobju osrednji vir legitimnosti jugoslovanske oblasti predstavljal samoupravni socializem, ki se je učinkovito prepletal tudi z drugima dvema legitimacijskima viroma. Marksistični elementi so bili v ospredju zlasti konec petdesetih in v sedemdesetih letih, medtem ko se je pomen kolektivne volje ljudstva precej enakomerno poudarjal na vseh obravnavanih kongresih. Element gospodarske učinkovitosti režima z življenjskim standardom na čelu je pomembno vlogo pridobil v šestdesetih, njegov pomen pa je nenehno rasel vse do konca obravnavanega obdobja.

Ključne besede: kongresi ZKJ, legitimacija oblasti, samoupravni socializem, ljudska suverenost, gospodarska učinkovitost

* Dr., asist., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; maja.lukanc@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Za pomoč pri pretresanju teme in nastajanju prispevka se iskreno zahvaljujem dr. Zdenku Čepiču in dr. Alešu Gabriču.

ABSTRACT**PARTY CONGRESSES AS A LEGITIMISING TOOL
OF COMMUNIST POWER IN YUGOSLAVIA (1958–1978)**

The article offers a fresh approach to assessing the significance of the Communist Party congresses in Yugoslavia by highlighting their legitimising role rather than their presumed political importance. Focusing on the five congresses of the League of Communists of Yugoslavia between 1958 and 1978, the article draws its conceptual framework of the legitimisation of power from social theory. Based on the analysis of the congress papers of the leading Yugoslav communists, it questions the role of three sources of legitimacy in justifying communist power: ideology, popular sovereignty, and performance. The article argues that the central source of Yugoslav authorities' legitimacy was socialist self-management, which was effectively intertwined with the other two sources of legitimacy. Marxist elements were particularly prominent in the late 1950s and in the 1970s, while the importance of the collective will of the people was emphasised fairly uniformly at all the congresses considered. In the 1960s, the element of the regime's economic efficiency – with the standard of living as the most important component – acquired an important role, which steadily increased until the end of the period under consideration.

Keywords: congresses of the League of Communists of Yugoslavia, legitimisation of power, socialist self-management, popular sovereignty, economic performance

»Kongresi naše partije so imeli v njeni zgodovini vedno velik pomen za boj delavskega razreda in delovnih ljudi Jugoslavije pri uresničevanju njihovih hotenj, ciljev in idealov. Vedno so dajali pečat posameznim etapam v razvoju naše socialistične revolucije.«¹

Josip Broz Tito, 20. junij 1978

S temi besedami je Tito junija 1978 v Beogradu otvoril enajsti kongres Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) in tako že sedmič, a hkrati zadnjič, nagovoril množico zbranih delegatov v vlogi doživljenjskega voditelja jugoslovanskih komunistov. Partijski kongresi so na ravni federacije in posameznih republik vse od leta 1948, ko je bil pod pritiskom spora z Informbirojem najvišji organ stranke sklican po dobrih dveh desetletjih, potekali bolj ali manj vsakih pet let. Na eni strani so bili namenjeni pregledu minulega dogajanja in utemeljevanju preteklih odločitev, na drugi strani pa predstavitvi in potrjevanju prihodnjih smernic, ki so jih odločevalci že pred tem sprejeli v ožjem krogu. A na kongresih sprejete smernice so se v pokongresnem času pod pritiski notranjih in zunanjih dejavnikov pogosto spreminjale in prilagajale. Tako so

¹ Referat predsednika Tita; resoluciji; statut ZKJ (Ljubljana: Komunist, 1978), 7.

vodilni komunisti, razdvojeni med zasledovanjem svoje ideološke agende in prizadevanjem, da bi na oblasti ostali dovolj dolgo, da jo uresničijo, pogosto skrenili z začrtane poti. Posledično so na kongresih izgovorjene besede in v resolucijah zapisani sklepi neredko ostali zgolj mrtva črka na papirju.

Partijski kongresi so več kot o prihodnjih političnih potezah jugoslovanskih voditeljev povedali o tem, kako so komunistične elite videle same sebe in kakšno podobo so želele zavzemati v očeh jugoslovanske družbe. Vladajočim so ponudili priložnost, da pred članstvom in širšo javnostjo upravičijo prevlado komunistične partije v političnem prostoru ter opozorijo na njeno družbeno vlogo in prispevek. Hkrati so predstavljali nekakšen komunistični ritual, ki je med partijskim članstvom krepil občutek enotnosti, povezanosti in skupne identitete ter v skladu z marksistično agendo spodbujal preseganje etničnih in kulturnih omejitev ter oblikovanje idejne nadnacionalne skupnosti. Člani komunistične partije in jugoslovanskega delavskega razreda nasploh so na kongresih našli tudi potrditev svojega posebnega položaja v jugoslovanski družbi. S tem so komunistične elite skušale okrečiti mobilizacijo za režim ključnih skupin prebivalstva in posledično svojo oblast na vseh področjih javnega življenja. Velik pomen za boj delavskega gibanja, ki ga je partijskim kongresom v uvodnem citatu pripisal Tito, torej ni bil toliko politične kot legitimacijske narave.²

Legitimacijska vloga partijskih kongresov je v središču zanimanja pričujočega prispevka. Legitimnost je namreč sestavni del vsakega razmerja moči, saj upravičuje oblast močnejšega nad šibkejšim oziroma manjšine nad večino.³ V enostrankarskih režimih, kjer je vsa moč zgoščena v rokah ene same politične opcije, je legitimacija njene oblasti še toliko pomembnejša – velika koncentracija moči zahteva primerno upravičenje. Politična oblast je legitimna tedaj, ko ključni družbeni akterji verjamejo, da je moralno upravičena, in v skladu s tem prepričanem tudi delujejo.⁴ Zato lahko legitimni oblastniki svojo državo vodijo mnogo lažje, učinkoviteje ter z manj stroškov in prisile kot tisti, ki ne uživajo zaupanja in podpore državljanov.⁵ Jugoslovanski voditelji so imeli torej vrsto razlogov za vzpostavitev in ohranitev legitimnosti svojega režima, partijski kongresi pa so jim zaradi svojega pomena in odmevnosti predstavljali priročno orodje za legitimacijo oblasti.

Prispevek se kronološko omeji na pet kongresov ZKJ, ki so potekali med letoma 1958 in 1978. Kot je Tito poudaril v citatu na začetku prispevka, je vsak izmed njih dajal pečat posameznim etapam v razvoju socialistične Jugoslavije. Za izhodiščno točko je izbran sedmi kongres leta 1958, ki je sprejel tretji in hkrati zadnji program

2 Pred pripisovanjem prevelikega političnega pomena partijskim kongresom svari tudi Martin Gainsborough, ki preučuje kongresno dogajanje vietnamske komunistične partije. Največji pomen kongresov vidi v tem, da kot množični dogodek članstvu ponudijo številne priložnosti za dostop do političnega pokroviteljstva in zaščite, ustvarjene povezave pa nato pomembno vplivajo na prihodnje politično dogajanje. – Martin Gainsborough, »From Patronage to 'Outcomes': Vietnam's Communist Party Congresses Reconsidered,« *Journal of Vietnamese Studies*, 2/1 (2007): 3–26.

3 David Beetham, *The Legitimation of Power* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International, 1991), 42–63.

4 Muthiah Alagappa, ur., *Political Legitimacy in Southeast Asia: The Quest for Moral Authority* (Stanford University: Stanford University Press, 1996), 2. Ivan Bernik, »(Ne)legitimnost oblasti v socialističnih družbah: Kaj bi Max Weber resnično rekel?,« *Družboslovne razprave*, 7/9 (1990): 56–67, 58.

5 Marcin Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* (Warszawa: Wydawn. Trio, 2001), 16, 82, 93. Alagappa, *Political Legitimacy*, 4.

ZKJ ter s tem dokončno potrdil samoupravni značaj jugoslovanskega socializma, ki je v preučevanem obdobju predstavljal osrednji legitimacijski vir jugoslovanskih komunističnih elit. Osmi kongres leta 1964 je načel vprašanje mednacionalnih odnosov in utrl pot reformam v prid tržnega gospodarstva, medtem ko je deveti kongres leta 1969 odprl vrata ustavnim spremembam, ki so v naslednjih letih preoblikovale federativno zasnovo države. Deseti kongres leta 1974 je na partijski ravni sklenil obdobje liberalizma in potrdil, da se je jugoslovansko politično življenje zopet pomaknilo v ideološko in razredno obarvane vode. Enajsti kongres leta 1978 je nekoliko zmehčal zastavljeno ideološko linijo, hkrati pa je bil zadnji, ki ga je še zaznamovala Titova prisotnost, in tako predstavlja zaključek neke dobe.⁶

Na kongresih se je legitimacija odvijala na ravni diskurza, zato se prispevek osredotoča na analizo referatov vodilnih jugoslovanskih komunistov, saj so ti imeli največjo politično in legitimacijsko težo, z objavo v vseh pomembnejših jugoslovanskih medijih pa so imeli možnosti vplivati tudi na širšo javnost. Ob tem si prispevek zastavlja naslednja vprašanja: kako so vodilni komunisti upravičevali svojo oblast; na katere legitimacijske vire so se ob tem sklicevali in kolikšno legitimacijsko vlogo so posamezni viri zavzemali v obravnavanem obdobju.

Pri obravnavi legitimacijskih virov prispevek upošteva izhodišča družbenih teoretikov Davida Beethama in Muthiaha Alagappe, ki politično oblast prepoznavata kot legitimno takrat, ko je zasidrana v normah in vrednotah, uveljavljenih v določeni družbi; ko je pridobljena in izvajana v skladu z obstoječimi zakoni; ko v okviru predpisanih meja zasleduje kolektivne interese posamezne skupnosti in ko je med ključnimi družbenimi skupinami prisoten konsenz o danem razmerju moči.⁷ V okviru teh štirih komponent lahko legitimna oblast črpa iz različnih normativnih virov, kot so religija, tradicija, ideologija (npr. marksizem, nacionalizem) ali ljudska suverenost; kot pomožni legitimacijski viri pa lahko nastopajo tudi karizma voditelja, politično temeljni trenutek (npr. vojna, revolucija), učinkovitost režima (na gospodarskem in varnostnem področju) ali uspešna zunanja politika. Omenjeni legitimacijski viri se med seboj pogosto prikrivajo in

6 Mateja Režek, »Program ZKJ,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 992. Mateja Režek, »Na pragu reform,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 999. Zdenko Čepič, »'Federalizacija' federacije 1967–1971,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1054. Zdenko Čepič, »Oživiljanje politične revolucionarnosti,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1120, 1122. Gojko Stanič, »Vprašanja zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge Zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945–1976,« *Zgodovinski časopis* 31, št. 1-2 (1977): 199–208.

7 Beetham, *The Legitimation*, 15–25. David Beetham, »Max Weber and the Legitimacy of the Modern State,« *Analyse & Kritik* 13 (1991): 34–45, 42–43. Alagappa, *Political Legitimacy*, 15, 24.

dopolnjujejo, tudi izključujejo, le redko pa za uspešno legitimacijo oblasti zadostuje en sam. Katera kombinacija virov je v določenem trenutku najbolj učinkovita, je odvisno zlasti od vrste režima in družbenopolitičnega konteksta posamezne države.⁸ Stopnja legitimnosti politične oblasti se zato nenehno spreminja – medtem ko določeni deli prebivalstva oblastne strukture priznavajo kot legitimne, so vedno prisotne družbene skupine, ki se z njimi ne morejo identificirati. Bolj ko je posamezna družba homogena, večja je možnost vladajočih elit, da dosežejo legitimnost svoje oblasti.⁹

Jugoslovanski komunisti so pri legitimaciji svoje oblasti črpali iz skoraj vseh zgoraj naštetih virov. Začetno legitimnost jim je zagotavljal politično temeljni trenutek – narodno-osvobodilni boj (NOB), ki so ga sčasoma razmeroma uspešno povezali z ideološkim virom oblasti – marksizmom. Ob tem sta pomembno vlogo igrali Titova karizmatična osebnost in ritualizacija NOB z uvedbo številnih novih in prilagoditvijo nekaterih v družbi že obstoječih tradicij.¹⁰ Viden prostor je zavzemal tudi element ljudske suverenosti, zlasti v obliki množične mobilizacije prebivalstva, po jugoslovanskih ideoloških inovacijah pa je dobil poseben pomen v okviru sistema delavskega samoupravljanja. Od konca petdesetih let sta pri legitimaciji komunistične oblasti čedalje pomembnejšo vlogo igrali tudi gospodarska učinkovitost režima in uspešna zunanja politika v okviru gibanja neuvrčenih.¹¹

Prispevek se v sledečih treh poglavjih osredotoči na legitimacijske vire, ki so v diskurzu partijskih kongresov zavzemali najvidnejšo vlogo – ideologijo, ljudsko suverenost in učinkovitost. Pomemben položaj, zlasti v Titovih referatih, je imela tudi jugoslovanska zunanja politika, katere legitimacijski pomen je v svoji monografiji temeljito obdelal Robert Niebuhr, zato pričujoči prispevek ostaja zgolj pri »notranjih« legitimacijskih virih.¹² Prav tako ne obravnava vprašanja mednarodnih odnosov, čeprav so na kongresih zavzemali nezanemarljivo vlogo. Nacionalizem nosi izjemno (de)legitimacijsko moč in smiselno bi bilo raziskati, v katerih kontekstih so ga jugoslovanski voditelji kot legitimacijski vir mobilizirali in v katerih brzdali, vendar kompleksnost problematike presega okvire te razprave. Opazovanje spreminjajoče se vloge posameznih legitimacijskih virov skozi čas namreč ponudi zanimiv vpogled v naravo komunistične oblasti. Ker pa je legitimacija proces, ki poteka kot interakcija med vladajočimi in podrejenimi, njeno preučevanje pomembno prispeva tudi k boljšemu razumevanju dinamike odnosov med državo in družbo.

8 Sabrina Ramet je v svoji knjigi o treh Jugoslavijah legitimacijo vsakega od jugoslovanskih režimov analizirala z vidika liberalnih vrednot in prišla do zaključka, da nobeni jugoslovanski oblastni garnituri ni uspelo oblikovati legitimnega in učinkovitega sistema. – Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918–2005* (Bloomington: Indiana University Press, 2006). Teoretiki opozarjajo pred takšnim pristopom, ki legitimacije oblasti ne umešča v družbenopolitični in gospodarski kontekst določene družbe v določenem času, ampak jo preučuje v okviru t. i. univerzalnih idealov, saj pogosto pripelje do napačnih zaključkov, običajno pa vključuje tudi močan element etnocentrizma in kulturne pristranskosti. – Alagappa, *Political Legitimacy*, 13.

9 Beetham, *The Legitimation*, 70–76. Alagappa, *Political Legitimacy*, 11, 25, 50.

10 Carol S. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953* (Boulder, Colo.: Westview Press, 2001).

11 Carol S. Lilly, »Introduction. Regime Consolidation and Strategies of Legitimation,« v: *State-society Relations in Yugoslavia, 1945–1992*, ur. Melissa K. Bokovoy, Jill A. Irvine in Carol S. Lilly (Basingstoke: Macmillan, 1997), 7–8. Tvrtko Jakovina, *Treća strana hladnog rata* (Zaprešić: Fraktura, 2011).

12 Robert Edward Niebuhr, *The Search for a Cold War Legitimacy: Foreign Policy and Tito's Yugoslavia* (Boston: BRILL, 2018).

Na krilih Marxa in samoupravljanja: ideologija kot legitimacijski vir

Komunistični režimi svojo legitimnost v največji meri črpajo iz dveh normativnih virov. Prvega predstavlja marksistična doktrina, ki naj bi s svojim znanstvenim razumevanjem zgodovinskih procesov družbo usmerjala v boljšo, komunistično prihodnost. Drugi vir predstavlja ljudska suverenost, ki jo konceptualno omejuje ideološki vir – marksizem ljudstvo opredeli na točno določen način, kot delavski razred, ki ga zastopa komunistična partija kot njegova avantgarda.¹³ V očeh jugoslovanskih voditeljev sta bili torej delavstvo in partijsko članstvo tisti ključni družbeni skupini, ki sta potrjevali konsenz o danem razmerju moči. Zato je bilo za Tita in tovariše ključno, da njihove ideološke cilje prepoznata kot relevantne in veljavne ter prispevata k temu, da jih sprejme jugoslovanska družba kot celota.¹⁴ Ideološki argumenti so zato zavzemali ključno mesto na partijskih kongresih, vendar so se vseskozi – enkrat v večji, drugič v manjši meri – prepletali z drugimi legitimacijskimi viri. Vodilni komunisti so se namreč zavedali, da je številne Jugoslovane, tudi tiste v partiji in tovarnah, bolj kot marksizem mobilizirala dediščina NOB, uspešna zunanja politika ali učinkovitost z rastočim življenjskim standardom na čelu. V želji, da bi nagovorili čim širši krog ljudi, so svoje ideološke cilje zato poskušali predstaviti kot univerzalne vrednote, poudarjali so znanstvenost marksistične doktrine, avtentičnost jugoslovanskega socializma, obstoječe družbene odnose pa prikazovali kot zgodovinsko nujne, nespremenljive in zato naravne.

Na sedmem kongresu leta 1958 so Tito, Kardelj in Ranković zbrane delegate opozarjali, da je bila »revolucija v Jugoslaviji neizogibna, kakor tudi njen značaj in značaj oblasti, ki je zrasla iz revolucije«. Kot »nujni zgodovinski akt v procesu odmiranja države« so predstavljali tudi spremembe, ki so jugoslovansko družbo zajele v desetletju po prelomu s Sovjetsko zvezo in so se kazale v decentralizaciji države ter uveljavitvi samoupravnega sistema.¹⁵ Na podoben način so v sedemdesetih argumentirali »poglabljanje« samoupravnih odnosov v obliki združenega dela – prikazovali so ga kot »objektivno nujen proces« in »temelj zgodovinske neizogibnosti nastajanja komunistične družbe«. ¹⁶ Argument o zgodovinski nujni je dopolnjevalo poudarjanje znanstvene narave marksistične doktrine. Tako je Kardelj na sedmem kongresu ob predstavitvi novega programa ZKJ podčrtal, da program svojo dejavnost v največji mogoči meri snuje na znanosti, ne zgolj na praktičizmu in empirizmu, kot naj bi to počele stranke v zahodnih demokratičnih sistemih.¹⁷ Prav tako je zbrane opomnil, da komunizem »ni končni smoter akcije komunistov samo zato, ker oni tako želijo, temveč zato, ker predstavlja neogibno smer družbenih gibanj«. ¹⁸

13 Beetham, *The Legitimation*, 74, 75, 181, 182.

14 Alagappa, *Political Legitimacy*, 30, 34, 36.

15 *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958), 175, 203, 265.

16 *Deseti kongres Zveze komunistov Jugoslavije: dokumenti* (Ljubljana: Komunist, 1974), 41.

17 *Sedmi kongres ZKJ*, 252.

18 *Ibidem*, 250.

Izjemno pomembno vlogo pri ideološki legitimaciji jugoslovanskih komunistov je igral argument o avtentičnosti jugoslovanskega socializma in njegovi prilagojenosti obstoječim družbenim razmeram. Razvoj delavskega samoupravljanja, ki je nastal kot kritika sovjetskega centralno vodenega sistema, so jugoslovanski voditelji razumeli kot kontinuiteto NOB in domače revolucije. Zato je postal poglavitni del identitete jugoslovanske različice socializma, ki se mu elite niso mogle odreči, ne da bi se s tem hkrati odrekle ideološkemu viru svoje legitimnosti in posledično oblasti.¹⁹ Ko so se leta 1962 v senci rastoče politične in gospodarske krize na razširjeni seji Izvršnega komiteja Centralnega komiteja ZKJ med zagovorniki centralizma pojavili pomisleki o smiselnosti samoupravnega sistema, jim je Tito, ki se tedaj sicer ni opredelil za nobeno od strani, odgovoril z začudenjem, kako lahko pod vprašaj postavljajo delavsko samoupravljanje, saj je, »za božjo voljo, to [...] vendar največja pridobitev naše revolucije«. ²⁰ Odločen zagovor jugoslovanske inovacije je sledil na osmem kongresu leta 1964, ko je Tito priznal, da je samoupravljanje pokazalo različne pomanjkljivosti, a v isti sapi poudaril, da predstavlja edini temelj, na katerem je jugoslovansko socialistično skupnost še naprej mogoče pravilno in uspešno razvijati.²¹ Še ostrejši je bil Kardelj z besedami, da je samoupravljanje kot osnova političnega sistema postalo neločljiv sestavni del življenja delovnih ljudi, in opozorilom, da »ni več sile, ki bi ga mogla odpraviti«. ²²

V reformnih šestdesetih je na partijskih kongresih ideološki aspekt na trenutke zasenčila problematika gospodarske učinkovitosti, po obračunu z liberalizmom v začetku sedemdesetih pa se je v kongresnih razpravah ideološki diskurz ponovno okrepil. Nova ustava, sprejeta februarja 1974, je Zvezo komunistov Jugoslavije uradno imenovala kot vodilno družbenopolitično silo v državi, v javnem življenju pa se je bolj kot prej začelo poudarjati marksistično-leninistične temelje jugoslovanske revolucije, čeprav je v ospredju ostajal tudi element avtentičnosti. Na desetem kongresu, ki je potekal le nekaj mesecev po sprejetju nove ustave, je Tito poudaril, da mora biti oblika politične oblasti prilagojena posamezni družbi, in kot najprimernejšo za jugoslovanske razmere opredelil »specifično obliko diktature proletariata, zasnovano na samoupravni obliki socialističnih proizvodnih odnosov«. ²³ Za jugoslovanske komuniste je bilo velikega pomena tudi prepričanje, da so na podlagi samoupravne prakse tudi sami prispevali k razvoju marksistične teorije in posledično povečali ugled in vpliv Jugoslavije v družbenih gibanjih po svetu.²⁴ Poleg tega so poudarjali, da jim je ravno pravilna teoretična ocena svetovnega dogajanja omogočila, da so pravočasno spoznali »bistvene značilnosti sodobnega sveta« in z njim »ves idejnopolični in teoretični pomen neuvrščenosti in aktivnega miroljubnega sožitja«. ²⁵ Takšni dosežki so po mnenju jugoslovanskih voditeljev ponazarjali uporabno vrednost ideologije, zato

19 Lilly, »Introduction. Regime Consolidation«, 7, 8.

20 Mateja Režek, »Spopad dveh usmeritev«, v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 995.

21 *Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Komunist, 1964), 29.

22 *Ibid.*, 69.

23 *Deseti kongres ZKJ*, 39, 47, 72.

24 *Ibid.*, 72. Referat predsednika Tita, 57.

25 *Deseti kongres ZKJ*, 72.

so na desetem kongresu sprejeli smernice, da mora seznanjanje z marksistično teorijo v prihodnosti zavzemati pomembnejši položaj med komunisti in v družbi nasploh.²⁶

Partijski kongresi niso bili zgolj priložnost za potrjevanje pomena in pravilnosti marksistične ideologije, ampak tudi za utrjevanje občutka upravičenosti, da člani komunistične partije v jugoslovanski družbi opravljajo pomembno delo in si posledično v njej zaslužijo poseben položaj. Ranković je tako na sedmem kongresu leta 1958 poudaril, koliko truda so morali komunisti vložiti v pravilno usmerjanje tako zaostale države, kot je bila Jugoslavija, in podčrtal, da so bili »uspehi tega prizadevanja zares impresivni«. ²⁷ Poleg tega je poudaril, da je v samoupravni družbi nenavadno zrasla tudi vloga komunista posameznika, ki je lahko bolj kot prej vplival na stališča okolja, v katerem je živel in deloval. ²⁸ Na devetem in desetem kongresu jugoslovansko vodstvo ni opozarjalo le na družbeno, ampak tudi na idejno vlogo komunistov, ki naj bi jugoslovansko družbo na sleherni etapi usmerjali v pravilno, socialistično smer in jo tako popeljali na višjo razvojno raven. ²⁹ Leta 1978 pa je Tito še zadnjič v okviru kongresnega dogajanja partijsko članstvo spodbudil z besedami, da se mora komunist čutiti »svobodnega, enakopravnega in potrebnega delavskemu razredu«. ³⁰

Poudarjanje posebne vloge komunistov v jugoslovanski družbi opozarja, da je oblast do prebivalstva gojila paternalistični odnos, ki je temeljil na ideološki predpostavki. V očeh partije je bilo ljudstvo nezmožno prepoznati in zagovarjati lastne interese, zato jih je v njihovem imenu morala opredeliti in zasledovati komunistična elita, ki naj bi na podlagi marksistične doktrine posedovala potrebno znanje. ³¹ Paternalistični odnos je bil izrazit zlasti na sedmem kongresu leta 1958, a kot je poudaril Tito, je s prehodom s centralizma na samoupravljanje na tem področju že prišlo do določenih sprememb: »Komunisti so morali opustiti metode ukazovanja ter preiti k reševanju vzgojnih nalog in k praktičnemu vodenju na terenu.« ³² Jugoslovanski vrh je bil prepričan, da se je samoupravljanje izkazalo kot »najboljša šola za množično vzgajanje državljanov naše socialistične države k temu, da se navadijo sami odločati, ko gre za njihov vsestranski razvoj in življenje«. Vzgojna vloga partije naj bi torej pripomogla k vzpostavitvi »resnično demokratičnih socialističnih odnosov«, delavskemu razredu pa omogočala, da lažje odigra svojo vlogo in uresniči svoje zgodovinsko poslanstvo. ³³

Že na osmem kongresu leta 1964 se je paternalistični diskurz preoblikoval in namesto poudarjanja vzgojne vloge partije je v ospredje stopilo spodbujanje prebivalstva k samostojnejši akciji in krepitvi osebne ter družbene odgovornosti – vendar v zamejenih okvirih samoupravljanja. ³⁴ Ranković je poudaril, da bi vsak član ZKJ moral čedalje samostojneje sprejemati stališča na področju svojega dela in hkrati

26 Ibid., 73.

27 *Sedmi kongres ZKJ*, 199.

28 Ibid., 226.

29 *Deveti kongres Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Komunist, 1969), 36. *Deseti kongres ZKJ*, 29.

30 *Referat predsednika Tita*, 75.

31 Beetham, *The Legitimation*, 88.

32 *Sedmi kongres ZKJ*, 161.

33 Ibid., 177, 234.

34 *Osmi kongres ZKJ*, 116.

prevzemati odgovornost za njihovo pravilnost ter dosledno izvajanje. Partija pa naj bi mu ob tem »zgolj« pomagala, da se dokoplje do tistih stališč, ki so v skladu s partijskimi smernicami.³⁵ Na devetem kongresu je bil paternalistični diskurz komaj zaznaven, medtem ko se je v »svinčenih« sedemdesetih ponovno nekoliko okrepil, a še zdaleč ni dosegel ravni s konca petdesetih let. Na desetem in enajstem kongresu je jugoslovanski komunistični vrh opozarjal predvsem na dolžnost komunistov, da delavce stalno spremljajo in seznanjajo z dejstvi, ki so pomembna za njihovo odločanje.³⁶ Vloga komunistične partije v družbi se je tako vsaj na ravni kongresnega paternalističnega diskurza skozi desetletja iz vzgojne spremenila v nekoliko bolj svetovalno.

S podpora ljudstva: Ljudska suverenost kot vir legitimne oblasti

Jugoslovanskim komunistom za upravičenje njihovega posebnega položaja v političnem in družbenem življenju ni zadostovala zgolj ideologija – za legitimno vladanje so potrebovali tudi soglasje ljudstva oziroma delavstva kot njegove ključne skupine. Zato so na partijskih kongresih del svojega diskurza dosledno namenjali zagotavljanju, da državo upravljajo v skladu s kolektivno voljo delavskega razreda, da izpolnjujejo njihove zahteve in potrebe ter da v največji mogoči meri oblast tudi predajajo nazaj v roke ljudstva. Kardelj je na sedmem kongresu leta 1958 poudaril, da se v samoupravnem sistemu oblast iz tiste v interesu delovnih množic vedno bolj spreminja v neposredno oblast samih delovnih množic. Zagotovil je, da bo nov partijski program državljane še močneje pritegnil k odločanju, in hkrati opozoril, da so se »naši delovni ljudje [...] v svoji dosedanji praksi izjavili prav za ta in takšen program«.³⁷ Podobni argumenti so odmevali na osmem kongresu leta 1964, ko je Ranković poudarjal, da je partija vselej črpala moč iz boja delavskega razreda, in opozarjal, da mora biti ZKJ »ne samo do kraja dosledni tolmač koristi in teženj delovnega človeka, marveč tudi najaktivnejša in najzvestejša sila v boju za njihovo uresničenje«.³⁸ Diskurz, ki je ponazarjal trdno vez med partijo in ljudstvom, je svoj pomen ohranil tudi v sedemdesetih. Tako je Tito na desetem kongresu leta 1974 poudarjal, da so delavci samoupravljanje sprejeli kot svojo neodtujljivo revolucionarno pridobitev, saj se zavedajo, da si lahko le v takšnem sistemu z lastnim delom ustvarijo boljše življenjske razmere.³⁹

Jugoslovanski komunisti so tudi reforme, ki so se vrstile čez celo preučevano obdobje, prikazovali kot posledico ljudske volje oziroma posredovanja partije v korist delavskega razreda. Prehod z državnega centralizma v delavsko samoupravljanje so upravičevali z argumentom, da se je bilo treba prilagoditi potrebam množic in jim omogočiti večjo iniciativnost, medtem ko je Kardelj nasprotnikom gospodarskih

35 Ibid., 119, 123, 124.

36 *Deseti kongres ZKJ*, 46. Referat predsednika Tita, 87.

37 *Sedmi kongres ZKJ*, 230, 274.

38 *Osmi kongres ZKJ*, 114.

39 *Deseti kongres ZKJ*, 38.

reform v šestdesetih očital, da delavcem odrekajo pravico, da bi tudi oni sodelovali pri odločanju o delitvi in uporabi akumuliranih sredstev.⁴⁰ Na podoben način je na desetem kongresu potekal obračun z liberalizmom. Ta naj bi bil po Titovih besedah naperjen zlasti proti sistemu družbenogospodarskih odnosov, ki je delavcem zagotavljal oblast nad pogoji in rezultati njihovega dela. Jugoslovanski vrh naj bi torej z zadržanjem liberalizma in sprejetjem nove ustave preprečil nevarnost in delavskemu razredu tudi v prihodnje zagotovil odločilno vlogo v vseh družbenih zadevah.⁴¹

Pomemben del diskurza na partijskih kongresih ni zavzemalo le zagotavljanje Tita in tovarišev, da vladajo v imenu ljudstva in v njegovo korist, ampak tudi dokazovanje, da ljudstvo z oblastjo partije soglaša. V parlamentarnih demokracijah zahodnega tipa se ljudska suverenost izrazi v obliki volitev, medtem ko imajo te v komunističnih režimih zaradi odsotnosti volilne izbire predvsem propaganden in mobilizacijski značaj. Vendar odsotnost volilne izbire sama po sebi še ne pomeni odsotnosti legitimnosti oblasti. V komunizmu je mobilizacija ljudskih množic tisti element, ki nadomešča volitve in zagotavlja nenehen dokaz podpore prebivalstva skupnim ciljem pod vodstvom komunistične partije.⁴² Mobilizacija mora biti nenehna, saj lahko le tako potrjuje prisotnost revolucionarnega procesa in ga hkrati upravičuje. Zavzema lahko različne oblike – od sodelovanja v množičnih organizacijah, delovnih akcijah, spominskih pohodih, na državnih proslavah in podobno. Poleg tega ima lahko za legitimnost oblasti različne pozitivne učinke: spodbuja splošno identifikacijo z režimom, pomaga zatirati nasprotna stališča, krepi samopodobo vladajočih, nevtralizira mednarodne pritiske in na splošno utrjuje položaj tistih na oblasti.⁴³

Partijski kongresi so bili sami po sebi oblika mobilizacije članstva ZKJ, a komunistični voditelji so v svojih govorih na široko podporo ljudskih množic opozarjali tudi s pomočjo diskurza. Poudarjali so množičnost družbenih organizacij, govorili o milijonih članov Socialistične zveze, o milijonih državljanov, mladine, žensk in moških iz vseh družbenih slojev, ki se udejstvujejo v raznih družbenih dejavnostih.⁴⁴ Na sedmem kongresu leta 1958 se je Tito vprašal: »Mar bi lahko zbrali okoli enajst milijonov volivcev, naših državljanov, k skupnemu delu za graditev nove Jugoslavije, če Zveza komunistov ne bi razumela teženj naših narodov, če ne bi upoštevala zgodovinskih elementov v razvoju naše države in specifičnih razmer, ki so nastale v tem zgodovinskem razvoju? Jasno je, da ne bi mogli!«⁴⁵

Jugoslovanski vrh je zbrane opozarjal tudi na vnemo, navdušenje in zaupanje ljudskih množic. Tako je Ranković leta 1958 poudaril, da je jugoslovanska mladina navdušeno sprejela gradnjo avtoceste Ljubljana–Zagreb, uspeh raznih množičnih akcij pa naj bi bil posledica zaupanja prebivalstva v ZKJ in avtoriteto, ki jo je uživala.⁴⁶

40 *Sedmi kongres ZKJ*, 161, 164. *Osmi kongres ZKJ*, 29.

41 *Deseti kongres ZKJ*, 39, 40, 47.

42 Beetham, *The Legitimation*, 155, 181, 182.

43 Alagappa, *Political Legitimacy*, 38.

44 *Sedmi kongres ZKJ*, 178–81.

45 *Ibid.*, 159.

46 *Ibid.*, 209.

Jugoslovanski voditelji so prav tako poudarjali, da morajo komunisti delovati med množicami in jih mobilizirati, pomanjkljivosti v delovanju družbenih organizacij pa so bolj pripisovali malomarnosti posameznih vodij kot nezanimanju članstva.⁴⁷

Na kongresih v šestdesetih je bilo takšnega »mobilizacijskega« diskurza bistveno manj, a v sedemdesetih se je ponovno vrnil. Na desetem kongresu leta 1974 je Tito poudaril »odločnost milijonov naših ljudi, da vztrajajo v boju za nadaljnji vsestranski napredek« in naglasil »veliko zaupanje delovnih ljudi in podporo vsega ljudstva,« ki naj bi jo uživala ZKJ.⁴⁸ Opozoril je tudi na razširitev podporne baze, ki se ji je zaradi vedno večje izobraženosti prebivalstva pridružilo veliko strokovnih profilov, ki naj bi se bili »kot del delavskega razreda pripravljene bojevati za gospodarski in kulturni napredek ter za socialistično družbeno preobrazbo na temeljih samoupravljanja.«⁴⁹ Kot pomemben mobilizacijski dejavnik »v boju delavnih ljudi za nadaljevanje socialistične revolucije« je poudaril uspešen obračun z liberalnimi silami.⁵⁰ Na enajstem kongresu leta 1978 je jugoslovanski komunistični vrh naglaševal predvsem ogromen mobilizacijski potencial delegatskega sistema in velik porast partijskega članstva med obema kongresoma.⁵¹ Porast je bil posledica monopolizacije družbene vloge ZKJ, saj je bilo članstvo pogosto pogoj za uspešno kariero, zato so tedaj v partijo vstopali številni mladi.⁵² Vendar dejstva Titu niso preprečila, da ne bi hitrega povečanja članstva predstavil kot »izraz[a] interesov in hotenj mladih rodov, ki svojo bodočnost vidijo v socialističnem samoupravljanju in ki pripravljene prevzamejo odgovornost za njegov nadaljnji razvoj.«⁵³

Jugoslovanska komunistična oblast je konec sedemdesetih, če sodimo po raziskavah javnega mnenja, zares uživala solidno javno podporo. Polovica anketiranih prebivalcev Slovenije je menila, da partija in njena politika zastopata interese večine prebivalstva – leta 1968 je bilo takšnega mnenja zgolj 18,7 odstotka vprašanih.⁵⁴ Po besedah dolgoletnega vodje Slovenskega javnega mnenja Nika Toša se partijsko vodstvo po nekaj začetnih poskusih v raziskave ni več vpletalo, element pritiska oziroma strahu torej ni mogel vplivati na porast ugodnih rezultatov.⁵⁵ Zato se zdi, da so jugoslovanski komunisti s krepitvijo ideološkega v javnem življenju razmeroma prepričljivo predstavili svojo skrb za kolektivne družbene interese. Še pomembneje pa je bilo, da je prebivalstvo lahko rezultate družbenega in gospodarskega napredka občutilo na lastni koži. Sedemdeseta so bila z vidika življenjske ravni najboljše obdobje v zgodovini socialistične Jugoslavije – osebni dohodki so bili nekoliko višji kot življenjski stroški, kar je ljudem omogočalo potrošnjo, z odprtostjo državnih meja za zasebna potovanja pa

47 Ibid., 161, 181, 185, 209, 223.

48 *Deseti kongres ZKJ*, 11, 29.

49 Ibid., 34. Na enajstem kongresu je Tito jasno razširil opredelitev delavskega razreda tudi na tehnično in drugo inteligenco. – *Referat predsednika Tita*, 73.

50 *Deseti kongres ZKJ*, 63.

51 Ibid., 41.

52 Čepič, »Oživljanje politične revolucionarnosti,« 1121.

53 *Referat predsednika Tita*, 73.

54 Čepič, »Oživljanje politične revolucionarnosti,« 1122.

55 Jure Gašparič, »Slovensko dojemanje druge Jugoslavije,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 91.

se je med prebivalstvom večal občutek svobode.⁵⁶ Dober življenjski standard je tako krepil prepričanje družbe v (navidezno) učinkovitost jugoslovanskega režima in s tem pomembno prispeval k legitimnosti komunistične oblasti.⁵⁷

Za skupno dobro: legitimacija na osnovi učinkovitosti režima

Učinkovito delovanje sodobne države zajema zadovoljevanje družbenih in materialnih potreb prebivalcev ter zagotavljanje njihove varnosti. Učinkovitost sama po sebi ne more predstavljati legitimacijskega temelja režima, lahko pa dolgoročno okrepi ali oslabi njegovo upravičenost in je zato pomembna komponenta legitimne oblasti. Velika koncentracija gospodarske moči v rokah države prinaša odločevalcem veliko odgovornost, ki jo lahko upravičijo le z doslednim zasledovanjem kolektivnih družbenih ciljev.⁵⁸ Zato so krize v centralno vodenih gospodarstvih za vladajoče elite nevarnejše kot v tržnih gospodarstvih, saj državljani oblastem pripisujejo neposredno odgovornost za gospodarske neuspehe, kar neizogibno vpliva na njihovo legitimnost.⁵⁹ Ideološki cilji v komunističnih režimih zahtevajo stalno potrjevanje, zato morajo oblasti nenehno izboljševati svojo učinkovitost, da bi izpolnile naraščajoča pričakovanja prebivalstva in hkrati dokazale moralno ter intelektualno premoč partije.⁶⁰ Stephen White je opazil, da so vzhodnoevropske komunistične vlade v desetletjih gospodarski učinkovitosti kot legitimacijskemu sredstvu namenjale vedno večjo pozornost, jugoslovanska oblast pa pri tem ni bila nobena izjema.⁶¹

V prvem povojnem desetletju je bilo težišče prizadevanj jugoslovanskih komunistov usmerjeno predvsem v zagotavljanje družbenih potreb prebivalstva, kot so zdravstvo, sociala, izobraževanje, medtem ko je življenjski standard ostajal v ozadju. Sredi petdesetih se je vedno več Jugoslovancev začelo spraševati, kdaj bo po desetletju odrekanja vendarle nastopila obljubljena boljša prihodnost, zato so jugoslovanske oblasti počasi začele spreminjati gospodarske smernice.⁶² Tito je na sedmem partijskem kongresu leta 1958 priznal, da so na račun težke industrije v preteklih letih zanemarili določene druge panoge, in poudaril, da so nova načela gospodarske politike namenjena zlasti temu, da »zmanjšamo breme, ki je vse predolgo in vse preveč

56 Marta Rendla, »Kam ploveš standard?«: *živiljska raven in socializem* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 340.

57 Sredi sedemdesetih je legitimacijo komunistične oblasti v Jugoslaviji raziskoval ameriško-srbski sociolog Bogdan Denitch, ki je ocenil, da prebivalstvo bolj ali manj sprejema novo socialistično politično kulturo in temeljne norme ter vrednote režima, zato mu je pripisal sorazmerno visoko stopnjo legitimnosti. – Denis Denitch, *The Legitimation of a Revolution* (London: Yale University Press, 1976), 12.

58 Alagappa, *Political Legitimacy*, 22. Beetham, *The Legitimation*, 137.

59 Beetham, *The Legitimation*, 141, 169.

60 Alagappa, *Political Legitimacy*, 36, 41, 316.

61 Stephen White, »Economic Performance and Communist Legitimacy,« *World Politics*, 38/3 (1986): 462–82, 463.

62 Rendla, *Kam ploveš standard?*, 322. Jože Prinčič, »Nova gospodarska politika in druga petletka 1956–1960,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1000.

pritisvalo na življenjski standard naših delovnih ljudi in državljanov«. ⁶³ S koncem petdesetih je torej skrb za življenjski standard prebivalstva postala opazen legitimacijski argument jugoslovanske komunistične oblasti, njegova moč in prisotnost pa sta se v naslednjih desetletjih zgolj krepila in pridobivala pomen.

Osmi kongres leta 1964 je potekal v znamenju prihajajočih gospodarskih reform in vodilni jugoslovanski komunisti so ob tem posebej poudarjali, da bodo reforme »namenjene odpravljanju vsega tistega, kar ovira hitrejšo izboljšanje življenjskih razmer naših delovnih ljudi in hitrejši razvoj socialističnih družbenih odnosov v naši državi«. ⁶⁴ Poleg tega so poudarjali, da so pretekle spremembe v gospodarski politiki, kljub določenim nihanjem, že omogočile porast osebne potrošnje, a ob primerjavi jugoslovanskega življenjskega standarda s tistim v zahodnih državah so prišli do zaključka, da se z doseženim še zdaleč ni mogoče zadovoljiti. ⁶⁵ Vendar lahko gospodarske reforme, ki stremijo k prilagajanju zakonitostim trga, za legitimnost komunističnih režimov predstavljajo tudi nevarnost. Strokovno in tehnično znanje, ki je potrebno za upravljanje tržnega gospodarstva, lahko namreč oslabi podobo intelektualne superiornosti marksizma in s tem hkrati spodkoplje ideološki vir legitimnosti komunistične oblasti. ⁶⁶ Kardelj je zato na osmem kongresu tako »desno-revizionističnim« kot »levičarsko-anarhističnim« elementom v partiji in družbi nedvoumno pojasnil, zakaj je prevlada komunistov bistvena tudi ob upoštevanju novih gospodarskih smernic: »Vsi vemo, da niso nujno potrebni komunisti, da bi se v danih okoliščinah določila optimalna tehnologija za proizvodnjo nekega proizvoda. Za to potrebujemo dobre strokovnjake. Da bi pa uvedli in razvijali take proizvodne odnose, v katerih bo vsak delovni človek hotel, iskal in znal uporabiti takšno, najnaprednejšo tehnologijo – ne pod pritiskom privatno-kapitalističnega lastnika ali državnega kontrolorja, marveč zaradi lastnih ekonomskih in moralnopolitičnih interesov in potreb – je potreben vztrajen boj najnaprednejših socialističnih sil, zlasti komunistov.« ⁶⁷

Komunistična oblast naj bi torej v skladu z ideologijo zagotovila enakomerno porazdelitev potrošnih in drugih dobrin, s tem pa zmanjšala tudi neenakost na razredni, etnični in regionalni ravni. Bolj ko je družba enakopravna in homogena, večja je možnost elit, da dosežejo legitimnost svoje oblasti, zato ne preseneča, da so jugoslovanski komunisti vseskozi poudarjali potrebo po razvoju slabše razvitih območij Jugoslavije. Učinkovit režim lahko svojo legitimnost dolgoročno namreč ohrani, le če je distribucija presežkov enakomerno porazdeljena. ⁶⁸

Na devetem kongresu, ki je leta 1969 odseval vrhunec jugoslovanskega liberalizma, so se vprašanja gospodarske in varnostne učinkovitosti režima prerinila povsem v ospredje. Celo zunanja politika, s katero je Tito navadno začel svoje govore, je bila tedaj prvič in zadnjič potisnjena na konec njegovega kongresnega referata.

63 Sedmi kongres ZKJ, 167, 169, 170.

64 Osmi kongres ZKJ, 54.

65 Ibid., 49–51, 59.

66 Alagappa, *Political Legitimacy*, 321.

67 Osmi kongres ZKJ, 69.

68 Alagappa, *Political Legitimacy*, 42, 315.

Jugoslovanski vrh je poudaril, da se je Jugoslavija s pomočjo reform uspešno vključila na svetovni trg in s sprejemanjem mednarodnih proizvodnih standardov postala globalni igravec. Počasnejšo gospodarsko rast, ki je zaznamovala šestdeseta, je pojasnjeval s temeljito spremembo v strukturi gospodarstva, hkrati pa je podčrtal, da reform niso izvajali na račun življenjskega standarda, ki je od prejšnjega kongresa vseskozi rasel.⁶⁹ Tito je podjetja spodbudil, naj iščejo rešitve v skladu z zahtevami tržišča, in poudaril, naj gospodarske organizacije s svojim osamosvajanjem prevzemajo glavno vlogo za uspešno gospodarjenje.⁷⁰

Po zatrtju praške pomladi leta 1968 je vidno vlogo pri legitimaciji jugoslovanske komunistične oblasti zavzel tudi drugi element učinkovitosti režima – varnost. Po češkoslovaških dogodkih so jugoslovanski voditelji v strahu pred intervencijo Sovjetske zveze začeli uvajati sistem splošne ljudske obrambe in ga na devetem kongresu leta 1969 prikazali kot izraz ljudske suverenosti državljanov, da obranijo svoje revolucionarne pridobitve in nacionalne interese. Varnostni element je viden položaj ohranil tudi na prihodnjih partijskih kongresih, na katerih novega obrambnega sistema niso predstavljali le kot sredstva za odvratanje napadov sovražnikov, temveč zlasti kot orodje za ohranitev miru.⁷¹

Porast ideoloških tem, ki jih je prinesel deseti kongres leta 1974, ni zmanjšal legitimacijskega pomena argumentov o učinkovitosti režima. Nasprotno, poudarjanje gospodarskih uspehov in napredka v življenjski ravni prebivalstva je postalo še nekoliko bolj izrazito kot na preteklih kongresih.⁷² Tito je poudaril, da se je v preteklih letih osebna poraba kljub gospodarskim nihanjem nenehno dvigala, in naglasil, da se je zaradi boljših delovnih in življenjskih razmer podaljšala življenjska doba prebivalstva.⁷³ Ob tem ni pozabil omeniti, da je takšen razvoj omogočila socialistična revolucija, edinstvenost jugoslovanske poti pa je podčrtal z besedami, da upravljanje delavcev s proizvodjalnimi sredstvi omogoča »večjo učinkovitost sistema samoupravljanja v primerjavi s katerimkoli drugim sistemom«. ⁷⁴ A če je Tito na devetem kongresu jugoslovanska podjetja spodbujal k samostojnejšemu gospodarjenju, je na desetem zagovarjal planske posege države v gospodarsko življenje, z nižjo gospodarsko rastjo preteklih let pa je utemeljeval vnovične spremembe v gospodarski politiki, ki se je usmerila v proizvodnjo živil in surovin ter razvoj energetike in prometa.⁷⁵ Na koncu je poudaril, da je namen vseh gospodarskih prizadevanj kljub preobratom še vedno isti – izboljšanje življenjskih razmer ljudi po vsej državi.⁷⁶

Na enajstem kongresu je jugoslovanski komunistični vrh učinkovitost režima umeščal zlasti v kontekst tedanje svetovne gospodarske krize. Tito je poudaril, da je

69 *Deveti kongres ZKJ*, 8, 9, 50.

70 *Ibid.*, 10, 17.

71 *Ibid.*, 48, 49. *Deseti kongres ZKJ*, 54. *Referat predsednika Tita*, 52.

72 *Deseti kongres ZKJ*, 15, 26, 28, 29, 31, 33.

73 *Ibid.*, 28.

74 *Ibid.*, 33, 40, 41.

75 *Ibid.*, 30, 45. Jože Prinčič in Neven Borak, *Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970–1991* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006), 296.

76 *Deseti kongres ZKJ*, 31, 32.

Jugoslavija zmanjšala razvojno razdaljo, ki jo je ločevala od zahodnih držav, naglasil je majhno stopnjo brezposelnosti, večjo kupno moč prebivalstva in boljšo založenost jugoslovanskega tržišča.⁷⁷ Opozoril je tudi na težave z naraščajočo inflacijo, a ob tem poudaril, da je jugoslovanskim oblastem kljub številnim pritiskom po zaslugi samoupravnih sil in premišljenih ukrepov gospodarske politike uspelo zadržati cene v določenih mejah.⁷⁸ Tako je Tito na svojem zadnjem kongresu skušal pomirjujoče nagovoriti partijsko članstvo in širšo javnost, vzbuditi zaupanje v učinkovitost, premišljenost in usposobljenost vladajoče garniture, ki naj bi kljub vedno težji gospodarski situaciji venomer ohranjala skrb za skupno dobro.

Jugoslovanski komunisti so med letoma 1958 in 1978 legitimnost svoje oblasti v okviru kongresnega diskurza vseskozi črpali iz vseh treh obravnavanih virov – ideologije, ljudske suverenosti in učinkovitosti režima, a njihova vloga se je skozi desetletja spreminjala. Samoupravni socializem, ki se je dokončno uveljavil s tretjim programom ZKJ, sprejetim na sedmem kongresu leta 1958, je skozi vse obdobje predstavljal osrednji legitimacijski vir komunistične oblasti. Ostali ideološki elementi – prisotnost paternalističnega in »mobilizacijskega« diskurza, poudarjanje znanstvenosti marksizma, naglaševanje zgodovinske nuje revolucionarnega razvoja – so v šestdesetih letih na osmem in devetem kongresu oslabei. Okrepili sta se poudarjanje demokratizacije družbe v okviru samoupravljanja in spodbujanje posameznika k večji iniciativnosti in odgovornosti. Z gospodarskimi reformami se je začel naglaševati tudi pomen učinkovitosti režima z rastočim življenjskim standardom na čelu. Jugoslovanski komunisti so bili torej v svojih legitimacijskih prizadevanjih gibki in pragmatični. Svoj ideološki vir oblasti so spretno podrejali potrebi po tem, da ohranijo in upravičijo svojo oblast. Ob tem so se večje prilagajali številnim notranje- in zunanjepolitičnim dejavnikom in hkrati vseskozi skrbeli, da je postopna liberalizacija življenja vendarle potekala v okvirih, ki jih je načrtala partija.

A v jugoslovansko družbo so z liberalizacijo in odpiranjem svetu vstopale številne konkurenčne norme in vrednote – med drugim zahodno razumevanje demokratičnosti in potrošniške blaginje – ter kot take predstavljale izziv marksizmu kot legitimacijskemu viru jugoslovanskih komunistov. Da bi obdržali monopol nad oblastjo, so Tito in tovariši po obračunu z liberalizmom okrepili ideološko legitimacijo režima. V sedemdesetih se je na partijskih kongresih povečalo poudarjanje samoupravnih rešitev na podlagi izvirnega marksističnega izročila in načela ljudske suverenosti v okviru delegatskega sistema. Na desetem in enajstem kongresu je izjemno pomembno vlogo obdržala legitimacija na osnovi učinkovitosti režima, katere vloga se je v primerjavi s prejšnjim desetletjem celo nekoliko okrepila. To se je izkazalo za izjemno problematično, saj

⁷⁷ Referat predsednika Tita, 7, 8, 30.

⁷⁸ Ibid., 37–39.

se je gospodarska situacija v Jugoslaviji konec sedemdesetih let nezadržno slabšala. Gospodarski neuspahi, ki so sledili, so pod vprašaj postavili legitimnost socialističnih ciljev, moralno in intelektualno premoč partije, s tem pa tudi njen monopol nad oblastjo. Neučinkovitost režima je v sledečem desetletju delovala kot katalizator, ki je poudaril šibkost ideološkega vira oblasti, katerega so vedno bolj nadomeščali prej pritajeni nacionalizmi in konkurenčne vrednote zahodnih demokracij. Posamezni jugoslovanski narodi so tako sčasoma ponotranjili idejo o drugačnem modelu legitimize družbenopolitične ureditve in jo nazadnje tudi uresničili.

Viri in literatura

Literatura

- Alagappa, Muthiah, ur. *Political Legitimacy in Southeast Asia: The Quest for Moral Authority*. Stanford University: Stanford University Press, 1996.
- Beetham, David. »Max Weber and the Legitimacy of the Modern State.« *Analyse & Kritik* 13 (1991): 34–45. <https://doi.org/10.1515/auk-1991-0102>.
- Beetham, David. *The Legitimation of Power*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International, 1991.
- Bernik, Ivan. »(Ne)legitimnost oblasti v socialističnih družbah: Kaj bi Max Weber resnično rekel?.« *Družboslovne razprave*, 7/9 (1990): 56–67.
- Čepič, Zdenko. »»Federalizacija» federacije 1967–1971.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al., 1052–54. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Čepič, Zdenko. »Oživljanje politične revolucionarnosti.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al., 1117–25. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Denitch, Denis. *The Legitimation of a Revolution*. London: Yale University Press, 1976.
- Gainsborough, Martin. »From Patronage to „Outcomes“: Vietnam's Communist Party Congresses Reconsidered.« *Journal of Vietnamese Studies*, 2/1 (2007): 3–26. <https://doi.org/10.1525/vs.2007.2.1.3>.
- Gašparič, Jure. »Slovensko dojemanje druge Jugoslavije.« V: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, 87–104. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Jakovina, Tvrtko. *Treća strana hladnog rata*. Zaporešić: Fraktura, 2011.
- Lilly, Carol S. »Introduction. Regime Consolidation and Strategies of Legitimation.« V: *State-society Relations in Yugoslavia, 1945–1992*, ur. Melissa K. Bokovoy, Jill A. Irvine in Carol S. Lilly, 27–34. Basingstoke: Macmillan, 1997.
- Lilly, Carol S. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*. Boulder, Colo.: Westview Press, 2001.
- Niebuhr, Robert Edward. *The Search for a Cold War Legitimacy: Foreign Policy and Tito's Yugoslavia*. Boston: BRILL, 2018.
- Prinčič, Jože. »Nova gospodarska politika in druga petletka 1956–1960.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al., 1000–02. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

- Ramet, Sabrina P. *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918–2005*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Rendla, Marta. »Kam ploveš standard?«: življenjska raven in socializem. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Režek, Mateja. »Na pragu reform.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al., 998–1000. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Režek, Mateja. »Program ZKJ.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al., 990–93. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Režek, Mateja. »Spopad dveh usmeritev.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič et al., 993–98. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Stanić, Gojko. »Vprašanja zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge Zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945–1976.« *Zgodovinski časopis* 31, št. 1-2 (1977): 199–208.
- White, Stephen. »Economic Performance and Communist Legitimacy.« *World Politics*, 38/3 (1986): 462–82.
- Zaremba, Marcin. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Wydawn. Trio, 2001.

Objavljeni viri

- *Deseti kongres Zveze komunistov Jugoslavije: dokumenti*. Ljubljana: Komunist, 1974.
- *Deveti kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist, 1969.
- *Enajsti kongres Zveze komunistov Jugoslavije: dokumenti*. Ljubljana: Komunist, 1979.
- *Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist, 1964.
- *Referat predsednika Tita; resoluciji; statut ZKJ*. Ljubljana: Komunist, 1978.
- *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.

Maja Lukanc

PARTY CONGRESSES AS A LEGITIMISING TOOL OF COMMUNIST POWER IN YUGOSLAVIA (1958–1978)

SUMMARY

The article examines the legitimising role of the five congresses of the League of Communists of Yugoslavia between 1958 and 1978. It is based on the assumption that the Party congresses revealed more about how the communist elites legitimised their power than about the orientations of the Yugoslav politics. Hence, it offers a fresh approach to the study of the significance of communist congresses. Legitimacy is an integral part of any balance of power, as it justifies the authority that the minority exerts over the majority. In one-party regimes such as Yugoslav socialism, legitimisation of authority is even more important, as all power is concentrated in the hands of

a single political option. To understand the legitimization of political power, the article draws on the work of David Beetham and Muthiah Alagappa, who claim that legitimate authority can be based on various sources. The article focuses on the three most prominent sources of legitimacy in the period under consideration: ideology, popular sovereignty, and performance. By analysing the congressional papers of the leading Yugoslav communists, the article examines the role that these sources played in justifying the communist authority. By observing the changing importance of the sources of legitimacy, the article provides additional insights into the nature of the Yugoslav communist authority while contributing to a better understanding of the dynamics of the state-society relations in socialist Yugoslavia.

The communist system derived most of its authority from two sources. Firstly, it relied on the people, who were defined as the working class. Such a definition was justified by the second source of authority, the doctrine of Marxism-Leninism. Party congresses offered the Yugoslav communist leaders a convenient opportunity to justify their power and communicate their ideological goals to the general public and, more importantly, to the social groups crucial to the given power relation: the working class and the Communist Party members as its vanguard. In the congressional rhetoric between 1958 and 1978, socialist self-management prevailed as the central source of legitimacy. For the Yugoslav communists, it represented an element of authenticity and continuity of the Yugoslav revolution, which is why self-management became a key component of the Yugoslav socialist identity. For the Yugoslav communists, to abandon such a crucial source of legitimate power would mean to abandon power itself. Socialist self-management also provided the Yugoslav leaders with a context for emphasising the second source of their legitimacy: popular sovereignty. At the Party congresses, the Yugoslav elites would consistently ensure that the country was governed in accordance with the collective will of the working class and, most importantly, that self-management allowed power to be handed back to the people. Other ideological elements were also present in the congressional rhetoric of the late 1950s, such as emphasising the scientific nature of Marxism-Leninism, the historical necessity of the revolution, and the paternalistic attitude of the authorities towards the population. In the 1960s, however, these elements diminished as the emphasis on the democratisation of society within self-management intensified. To some extent, they reappeared in the 1970s, after the showdown with Yugoslav liberalism, when underlining self-management solutions based on the original Marxist-Leninist tradition came to the forefront again.

With the economic reforms of the 1960s, the economic efficiency of the Yugoslav regime emerged as a significant source of legitimacy. The increased attention to the living standard of the Yugoslav population was partly the result of pressure from below. The Yugoslav communist leadership thus demonstrated its ability to adapt to various domestic and foreign factors, skilfully subordinating its ideological source of legitimacy to the quest to stay in power. However, the growing living standard also provided a necessary confirmation of the validity of the organising principles of socialist

self-management and the historical scheme that formed the core of Marxism-Leninism. Thus, the importance of economic efficiency continued to increase throughout the 1970s, which proved problematic as the economic situation steadily deteriorated toward the end of the decade. The continuous economic failures challenged the legitimacy of socialist goals, the moral and intellectual superiority of the Party, and thus its power monopoly. By the 1980s, the regime's ineffectiveness highlighted the weakness of the communist ideological source of legitimacy, which became increasingly replaced by previously latent nationalisms and competitive values of Western democracies. All of this gradually encouraged the Yugoslav nations to internalise and eventually realise the idea of a different model of legitimate power.

Jelka Piškurić*

Na »začasnem« delu v Nemčiji: odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev

IZVLEČEK

Prispevek oriše odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev v obdobju socializma in njegove spremembe skozi desetletja. Ekonomsko izseljevanje se je vztrajno povečevalo od sredine petdesetih let 20. stoletja in vrhunec doseglo v začetku sedemdesetih let, Zvezna republika Nemčija pa je bila za izseljence najbolj priljubljena destinacija. Po eni strani je bilo ekonomsko izseljevanje znak odpiranja socialistične Jugoslavije, po drugi pa je kazalo na strukturne pomanjkljivosti njenega gospodarstva. Odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev je bil drugačen kot do drugih kategorij izseljencev. Čeprav jih ni imela za sovražne socialistični ureditvi, jih je budno spremljala, saj je videla možnost, da zapadejo pod vpliv politične emigracije ali v tujini spremenijo politični nazor. Začetno odklonilno mnenje do ekonomskega izseljevanja se je v šestdesetih letih z naraščanjem števila izseljencev spremenilo. Država je začela poudarjati skrb za delavce v tujini, hkrati pa je želela čim bolj nadzorovati migracijske tokove, a se je pri tem soočala z organizacijskimi težavami. Ekonomske silnitve je vedno imela le začasne, čeprav se mnogi niso vračali.

Ključne besede: socializem, ekonomski izseljenci, Jugoslavija, Slovenija, Zvezna republika Nemčija

* Dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana; jelka.piskuric@scnr.si

ABSTRACT

“TEMPORARY” WORK IN GERMANY: YUGOSLAVIA’S ATTITUDE TOWARDS ECONOMIC MIGRANTS

The following contribution outlines Yugoslavia’s attitude towards economic migrants during socialism and its changes over the years. As of the mid-1950s, economic migrations started increasing persistently, only to culminate at the beginning of the 1970s. The Federal Republic of Germany was the most popular destination for these emigrants. On the one hand, economic migrations were a sign that the socialist Yugoslavia was opening its borders, while on the other hand, they pointed at the structural shortcomings of its economy. Yugoslavia’s attitude towards economic migrants was different from the other categories of emigrants. Even though these people were not seen as hostile to the socialist regime, the state monitored them carefully, as it was concerned that they might come under the influence of the political emigration or change their political views abroad. During the 1960s, as the numbers of emigrants kept increasing, the initially unfavourable opinion about economic migrations gradually changed. The state started underlining the welfare of its workers abroad while it simultaneously wished to supervise the migration flows. In this regard, however, it soon encountered organisational difficulties. Yugoslavia always thought of the economic migrations as merely temporary, although many emigrants would never return.

Keywords: socialism, economic migrants, Yugoslavia, Slovenia, Federal Republic of Germany

Uvod

V prispevku se bomo posvetili ekonomskim izseljencem, zlasti tistim, ki so se odselili v Zvezno republiko Nemčijo, in si ogledali odnos Jugoslavije do njih. Za povojne ekonomske izseljence se je v domovini kmalu uveljavilo poimenovanje zdomci ali delavci na začasnem delu v tujini, saj je bilo mišljeno, da se bodo po nekaj letih vrnil. V pogovornem jeziku se jih je prijela tudi izpeljanka iz nemškega jezika, gastarbajterji ali gostujoči delavci. V obeh državah se je o teh delavcih oblikovala javna podoba, ki pa se je skozi čas vendarle spreminjala.

Jugoslavija je do različnih kategorij izseljencev gojila različne odnose, kar je bilo povezano z obdobjem njihove selitve, vzroki za selitev in načinom prestopa meje. Različnost v obravnavi izseljencev se je ohranjala skozi celo obdobje socializma. V dokumentih Službe državne varnosti iz sedemdesetih let tako najdemo terminološko pojasnilo, da se za posamezne kategorije rojakov, živeče v tujini, uporabljajo izrazi »izseljenci«, »zamejci«, »zdomci« (le v SR Sloveniji) in »emigranti«. / ... / Tako na primer termin »izseljenec« opredeljuje osebo, ki se je iz ekonomskih vzrokov trajno naselila v tujini; »zdomci« so iz ekonomskih vzrokov začasno bivajoča skupina rojakov v tujini;

,zamejci' so skupina rojakov, ki jih je razvoj meddržavnih odnosov ločil od matične dežele in so v sosednjih državah relativno avtohtone nacionalne skupine; pod izrazom ,emigracija' pa pojmuemo ,politično emigracijo', tedaj osebe, ki so zaradi politične neprilagodljivosti družbeni stvarnosti pogojno in začasno zapustile domovino, da bi si iz tujine prizadevale odpraviti vzroke svojega emigriranja.«¹ Glede izraza sovražna emigracija, ki je bil prav tako v uporabi, pa so menili, da naj bi bil pravzaprav nepotreben, saj naj bi že definicija izraza emigracija določala, da je sovražna jugoslovanskemu družbenemu redu.²

»Izseljenske pošiljke so naša zakladnica deviz«

Takoj po koncu druge svetovne vojne so bili migracijski tokovi bolj ali manj zastavljeni, saj je Jugoslavija zaprla meje. A to ljudem ni preprečilo, da bi iskali boljše življenje izven domovine. Izseljevanje se je okrepiło sredi petdesetih let, zlasti pa od šestdesetih let, ko so bili odpravljeni restriktivni pogoji za prehod meje.

Skrb za izseljensko problematiko se je v Jugoslaviji pojavila še pred tem valom. Na sestanku izseljenskih matic februarja 1954 so jugoslovanske izseljence delili v tri kategorije: (1) starejši ekonomski izseljenci, ki so sprejeli tuje državljanstvo in name-ravajo ostati v tujini; (2) mlajši ekonomski izseljenci, ki še niso postali tuji državljani ali pa so poleg novega zadržali tudi jugoslovansko državljanstvo, kar je oblast razumela, kot da se še niso odrekli vrnitvi v domovino; ter (3) novi, povojni politični izseljenci, ki čakajo ugodno priložnost, da se vrnejo v domovino. V memorandumu so zapisali, da težišče jugoslovanske izseljenske politike ni vračanje izseljencev, pač pa so njihove prihranke in pošiljke svojcem v domovini videli kot zakladnico deviz, s katero bi lahko uravnali domačo trgovinsko bilanco. Kljub temu so menili, da se je treba še vedno truditi, da bi izseljencem omogočili ali olajšali povratek v domovino.³ »Navsezadnje bi bilo smešno misliti, da lahko propaganda v smeri popularizacije naše države med izseljenci uspe, dokler se odvrčajo od vrnitve – posredno ali neposredno – ali ko bi se oni odrekli upanju, da bi vsaj še enkrat videli ,stare kraje' (oziroma da bi njihovi otroci vsaj spoznali zibelko svojih očetov). In to bi se res zgodilo, če bi v našem delovanju začutili, da se mi sami odpovedujemo njihovi vrnitvi v domovino.«⁴ Zavedali so se, da je uspeh propagande med izseljenci odvisen od razmer v državi, ne samo političnih, ampak tudi gospodarskih, ter od odnosa oblasti in cele družbe do izseljencev.⁵ »Dovolj je le, da izseljenec pretvori našo povprečno dinarsko plačo v dolarje po dnevnem tečaju in da ga le primerjava z njegovimi ameriškimi dohodki odvrne od vrnitve v domovino.«⁶ Seveda so se pri tem bali tudi delovanja politične emigracije. Ocenjevali

1 SI AS 1931, t. e. 387, Pripombe na »Teze za dugoročni program aktivnosti službi bezbednosti i drugih društvenih faktora u odnosu na neprijateljsku emigraciju«, 24. 3. 1972, 1.

2 Ibidem. Dejansko je v slovenskem jeziku termin emigracija politično obremenjen. Gl. Saška Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi v Nemčijo in spreminjanje vloge slovenščine«, *Dve domovini*, št. 22 (2005): 96.

3 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Memorandum o izseljeničkoj problematici, 20. 2. 1954, 2, 3.

4 Ibid., 4.

5 Ibid., 3.

6 Ibid., 5.

so, da je več kot 80 odstotkov izseljenskega tiska nenaklonjenega povojni Jugoslaviji.⁷ »Zato bi bil vreden našega truda sam poskus, da si povrnemo naklonjenost vsaj ekonomskih emigrantov – ali le tistih, ki še vedno hrepenijo po vrnitvi ali ki vsaj še niso popolnoma pozabili svoje stare domovine. Tako bi bilo uspešneje zatrto (če ne povsem ohromljeno) uničujoče delo izseljenih ustašev in četnikov.«⁸

Tudi naslednje leto so menili, da je interes Jugoslavije do ekonomskih izseljencev dvojen. Uporabljala jih je kot možnost za politično delovanje v tujini v korist Jugoslavije in populariziranje njene ureditve. Še vedno pa jih je videla tudi kot znaten izvor priliva deviz v državo.⁹ »To je tudi danes, čeprav v nekaj manjšem obsegu, vendar je dovolj pomemben, da se mu posveti potrebna pozornost.«¹⁰

Po koncu druge svetovne vojne so se z izseljensko problematiko ukvarjali različni organi, pristojnosti so se selile z ministrstva na ministrstvo in na Zvezni izvršni svet. Poleg zveznega organa so delovale tudi službe po republikah.¹¹ V njihovo pristojnost je sodilo tudi delovanje izseljenskih matic, ki so bile ustanovljene v začetku petdesetih let. Med njihove naloge so sodili vzdrževanje povezav z izseljenci, izdajanje glasil, organiziranje obiskov domovine, izdelava kratkih filmov o Jugoslaviji in kulturno gostovanje v tujini. Že leta 1954 so poudarjali, da je največje uspehe, predvsem pri organiziranju skupinskih obiskov, dosegala Slovenska izseljenska matica.¹² Izseljenske matice so pri stikih z izseljenci na kulturnem in družabnem področju seveda delovale v imenu države, predvsem z vidika utrjevanja socialistične zavesti in pripadnosti Jugoslaviji.¹³ S problematiko izseljencev pa so se ukvarjali še Zveza komunistov, Socialistična zveza delovnega ljudstva in drugi organi.¹⁴

Začetki povojnega ekonomskega izseljevanja

Po vojni so bili odhodi v tujino zaradi restriktivnih pogojev za prehod meje sprva večinoma ilegalni. Pri motivih so prevladovali politični, ki pa so se kmalu začeli prepletati z ekonomskimi in socialnimi.¹⁵ V Zvezno republiko Nemčijo so jugoslovanski in s tem slovenski izseljenci začeli kapljati sredi petdesetih let, nato pa so njihove številke vztrajno naraščale.¹⁶ Država je postala priljubljena destinacija zaradi hitre gospodarske rasti, tako imenovanega gospodarskega čudeža. Njeno od druge svetovne vojne

7 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Pregled izseljeničke štampe, 1, 2.

8 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Memorandum o izseljenički problematiki, 20. 2. 1954, 13.

9 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Naši izseljenci, 3.

10 Ibid.

11 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Informacija o izseljeničkim pitanjima, 11. 12. 1959, 1, 2; RS AJ 837, a. e. II-9-a, O radu komisije za pitanje izseljenika, 30. 3. 1954, 1–3.

12 RS AJ 837, a. e. II-9-a, O radu komisije za pitanje izseljenika, 30. 3. 1954, 1–3.

13 Marjan Drnovšek, ur., »Odnos Slovencev do izseljencev, nekoč in danes: Okrogla miza, Ljubljana, 4. junij 2002,« *Dve domovini*, št. 16 (2002): 120.

14 Marjan Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Ljubljana: Založba Nova revija, 2010), 309–27. Lidija Franjič, »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije do zdomstva,« *Dve domovini*, št. 21 (2005): 187–203.

15 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 279–83.

16 Christopher A. Molnar, »Imagining Yugoslavs: Migration and the Cold War in Postwar West Germany,« *Central European History* 47, št. 1 (2014): 147.

uničeno gospodarstvo se je kmalu začelo postavljati na noge, v petdesetih in šestdesetih letih je doživela veliko gospodarsko rast ter začela privabljati tujo delovno silo.¹⁷ Odtok delovne sile v Zvezno republiko Nemčijo se je z leti še krepil, kljub temu da sta državi leta 1957 prekinili diplomatske odnose.¹⁸

Jugoslavija je sama beležila, da je bilo ekonomsko izseljevanje v porastu od leta 1954.¹⁹ Kljub temu da so nekateri izseljenci odšli po uradni poti, so bile številke ilegalnih prehodov razmeroma velike.²⁰ Jugoslavija ekonomskih izseljencev sicer ni dojemala kot sovražnih socialistični ureditvi, je pa videla možnost, da postanejo vir informacij za tujo policijo in obveščevalne službe, da zapadejo pod vpliv ekstremne politične emigracije ali pod pritiskom tujine postanejo politično indoktrinirani.²¹

Najlažje je bilo odpotovati z veljavnim potnim listom, se zglasiti pri sorodnikih ali se zaposliti.²² Za vizum so potrebovali garantno pismo nemškega delodajalca. Ponavadi so jim delo preskrbeli sorodniki ali znanci, ki so že delali pri istem delodajalcu. Ko so jim podaljšali delovne pogodbe in dovoljenja za delo, so dobili podaljšano tudi dovoljenje za bivanje.²³ Gospa, ki se je leta 1959 v Zvezno republiko Nemčijo odpravila za fantom, je o svojem odhodu zapisala: »Začela sem s pridobivanjem dokumentov, potrebnih za potovanje v Nemčijo. Takrat še ni bilo tako enostavno. V Sloveniji je bil komunistični režim, zelo hitro si bil osumljen vohunstva. Na notranji upravi sem zaprosila za potni list. / ... / Po nekaj mesecih sem dobila vse potrebne papirje. Izdali so mi potni list, h kateremu je bil priložen kartonček, da moram v roku dveh tednov odpotovati. S seboj sem lahko imela 50 mark in obleke za 14 dni, saj sem v Nemčiji smela ostati le dva tedna.«²⁴ Od družine, pri kateri je v začetku bivala, je morala dobiti garantno pismo. Toda že ob odhodu je vedela, da se ne bo vrnila. Po preteku jugoslovskega potnega lista je zaprosila za tako imenovani potni list za tujce, »Fremdenpass«.²⁵

17 Hitra gospodarska rast je povzročila tudi primanjkljaj delavcev, ki ga je Zvezna republika Nemčija v začetku lahko pokrila z Nemci, izgnanimi iz nekdanj nemških pokrajin, ter z begunci iz Nemške demokratične republike in drugih vzhodnoevropskih dežel. Toda zahteve po delovni sili so bile čedalje večje. Leta 1955 je sklenila prvi bilateralni sporazum o zaposlovanju delovne sile z Italijo. Temu so sledili novi sporazumi: z Grčijo in Španijo leta 1960, Turčijo leta 1961, Marokom leta 1963, Portugalsko leta 1964, Tunizijo leta 1965. Jugoslavija se je tem državam pridružila šele po ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov leta 1968. Gl. Ingrid Slavec, *Slovinci v Mannheimu* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982), 44, 45. Gregor Steklačič, »Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2009), 27. Steven Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner,« *Northwestern Journal of International Law and Business* 8, št. 1 (1987): 181, 184.

18 Do takrat dobri odnosi so se ohladili zaradi jugoslovskega približevanja vzhodnemu bloku in priznanja Nemške demokratične republike. Gl. Dušan Nečak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), 55–134.

19 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Zapošljanje jugoslovskega radnika u inostranstvu, 23. 11. 1973, 1. SI AS 1931, t. e. 1355, Begunsko taborišče Zirndorf pri Nürnbergu v ZR Nemčiji, 12. 3. 1965, 2. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 281.

20 Skupno naj bi od leta 1945 do konca leta 1959 z ozemlja Slovenije pobegnilo 34.256 oseb, 26.710 pa so jih pri poskusu pobega ulovili. Gl. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 284.

21 Ibid. SI AS 1931, t. e. 3135, a. e. S-521, Ilegalni kanali čez državno mejo v SR Sloveniji, september 1985, 6, 7.

22 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 10, 11.

23 Slavec, *Slovinci v Mannheimu*, 64.

24 Zvone Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva v Nemčiji: Socialna delavka Doroteja Oblak v pogovoru z dr. Zvonetom Štrubljem* (Stuttgart: Slovenska župnija sv. Cirila in Metoda, 2012), 11.

25 Ibid., 15–17.

Tisti, ki so se odločili za ilegalno pot, so odhajali sami, v skupinah, z vodiči ali s pomočjo raznih zvez. Največ jih je odšlo čez Avstrijo, nekateri tudi čez Italijo, način potovanja pa je bil povezan tudi s finančno zmogljivostjo. Manj premožni so potovali peš ali z avtostopom. Prve so avstrijske oblasti tudi največkrat ujele in vrnile v Jugoslavijo.²⁶ Do leta 1958 je Avstrija vrnila kar 60 odstotkov zajetih beguncev, medtem ko se je leta 1960 ta številka spustila na 13 odstotkov.²⁷ Bolj premožni so se do Zvezne republike Nemčije odpravili s taksijem, vlakom, skriti v tovornih avtomobilih ali pa so jih čez Avstrijo prepeljali njihovi vodiči. Nemško mejo so ilegalno ponavadi prestopili na področju Salzburga.²⁸ Tudi na nemški strani so nekatere čakali vodiči in jih odpeljali v azilsko taborišče Zirndorf²⁹ ali pa tja, »kjer prevoznik – vodič v Nemčiji biva in dela, pa je že poprej sposloval za begunca, dovoljenje za bivanje (od policije) v Nemčiji, delo in stanovanje.«³⁰ Kot najbolj nenavaden prebeg so obveščevalne službe navedle primer dveh turističnih avtobusov iz Beograda, ki sta leta 1962 pripeljala naravnost v Zirndorf, kjer so potniki in oba šoferja zaprosili za politični azil.³¹ Vendar jugoslovanski državljani večinoma niso bili upravičeni do političnega azila, kar 70 odstotkov prošelj je bilo zavrženih.³² Prosilci so namreč morali izkazati, da so bili preganjani iz političnih, verskih ali rasnih razlogov. Nezadovoljstvo z režimom od sredine petdesetih let ni zadostovalo, prav tako ne izogibanje služenju vojaškega roka. Seveda je šlo pri migrantih mnogokrat za prepletanje političnih, ekonomskih in socialnih motivov. Kljub temu so v Jugoslavijo vračali le redke. Tudi tisti brez priznanega političnega azila so lahko ostali kot ekonomski begunci.³³

Tudi ilegalni izseljenci so si v Zvezni republiki Nemčiji hitro uredili življenje in praviloma niso razmišljali o vrnitvi. Nekateri so si v novi domovini ustvarili družine,³⁴ drugi so jih pustili doma, ko so si izboljšali življenjske razmere, pa so jih želeli pritegniti k sebi.³⁵ Tisti, ki so šli v Zirndorf, so tam ostali od enega do treh mesecev. Ko so dobili službo, so se morali praviloma izseliti; če je niso dobili, so jih napotili v prehodne domove.³⁶ Delodajalcem jih je posredoval zavod za delo, ki je deloval v okviru taborišča. Če jim je uspelo najti prebivališče, so praviloma dobili tudi dovoljenje za bivanje in potni list za tujce.³⁷

26 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 9, 10.

27 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse: 100 bis 150 Jugoslawen flüchten monatlich in die Bundesrepublik,« *Die Zeit*, 9. 2. 1962, 6.

28 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 9, 10.

29 Taborišče Zirndorf pri Nürnbergu je bilo prvotno namenjeno tistim, ki so čakali na izselitev v prekomorske države, leta 1959 pa so v njem nastanili prosilce za azil. Dogajanje tam so spremljale tudi jugoslovanske oblasti. Skozi Zirndorf je šlo od leta 1959 do začetka leta 1965 6.771 beguncev, od tega je bilo 5.126 jugoslovanskih državljanov, ostali so bili iz drugih vzhodnoevropskih držav. Do leta 1962 naj bi bil odstotek jugoslovanskih državljanov v Zirndorfu še večji, kar 80 odstotkov. Polovica beguncev je v Zirndorf prišla legalno s potnim listom, ostali pa ilegalno. Gl. SI AS 1931, t. e. 1355, Begunsko taborišče Zirndorf pri Nürnbergu v ZR Nemčiji, 12. 3. 1965. SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963. »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6.

30 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 9.

31 Ibid.

32 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6. Po podatkih Republiškega sekretariata za notranje zadeve je delež zavrženih prošelj znašal celo 86 odstotkov. Gl. SI AS 1931, t. e. 1355, Begunsko taborišče Zirndorf pri Nürnbergu v ZR Nemčiji, 12. 3. 1965, 2.

33 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6.

34 »Vprašanja in odgovori,« *Rodna gruda*, november 1962, 294.

35 »Vprašanja in odgovori,« *Rodna gruda*, januar 1963, 31.

36 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 14, 15.

37 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6. SI AS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6.

Spremembam naproti

S postopnim naraščanjem števila ekonomskih izseljencev je država v drugi polovici petdesetih let začela izseljenskim vprašanjem posvečati več pozornosti, še vedno pa je bila njena prva naloga propagandno delo med izseljenci. Do leta 1959 je država pri tem identificirala dve pomembnejši težavi. Prva je bila premajhno število diplomatsko-konzularnega kadra, predvsem v državah z večjim številom izseljencev. Z njegovim povečanjem niso želeli samo izboljšati le dela svojih predstavništev, ampak tudi vsaj malo omiliti vpliv politične emigracije, ki je bila v tem pogledu bolj organizirana. Kot drugo pa so želeli k izseljencem poslati tudi prosvetne in kulturne delavce, ki bi med drugim, tako so upali, lahko odigrali pomembno vlogo pri izobraževanju otrok izseljencev.³⁸ Ob tem so bili kritični tudi do dela izseljenskih matic, ki naj bi slabo vzdrževale stik z izseljenci posamezniki in izseljenskimi organizacijami.³⁹ Je pa oblast trdila, »da je odnos naših izseljencev do nove Jugoslavije vedno bolj pozitiven. Razlog za to je treba iskati predvsem v gospodarskem in političnem napredku in rezultatih, ki jih je dosegla naša država, ugledu, ki ga uživa v svetu, pa tudi v oslabitvi vpliva povojne politične emigracije.«⁴⁰

Kljub temu je njen odnos do ekonomskih migracij ostajal nezaupljiv tudi v začetku šestdesetih let, tako kot pri vsakršnem povezovanju s tujino.⁴¹ Oblast je še vedno izvajala predvsem propagando med izseljenci, se je pa v tem času že kazal porast turističnih obiskov Jugoslavije.⁴² Po podatkih obveščevalnih služb se je leta 1960 v Zvezni republiki Nemčiji zaposlilo 3.250 delavcev, v prvih desetih mesecih leta 1961 pa že 7.808, kar kaže, da so se številke naglo večale. Leta 1961 je po diplomatsko-konzularnih predstavništvih za podaljšanje bivanja v tujini zaprosilo 1.126 jugoslovanskih državljanov, od tega 982 iz Nemčije.⁴³

Oblast je budno spremljala tudi ilegalno prehajanje meje, ki se je v začetku šestdesetih let sprva nadaljevalo, saj so še vedno veljali nekoliko ostrejši kriteriji pri izdajanju potnih listin.⁴⁴ V celem desetletju je iz Slovenije skupno pobegnilo 8.162 oseb, največ iz mariborskega okraja, sledil mu je ljubljanski. Ilegalni prebežniki so bili večinoma mlajši moški, največ jih je bilo v starostni skupini od 19 do 30 let. Razlogi za odhod so bili pretežno ekonomski, predvsem nezaposlenost v povezavi z željo po boljšem zaslužku in novicami o gospodarsko razvitih evropskih državah.⁴⁵ Nato pa se je od leta 1962 število ilegalnih prebegov vsako leto zmanjšalo približno za četrtno, kar je bilo med drugim posledica odpiranja države in ukinitve omejevanja potovanj v tujino.⁴⁶

38 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Informacija o izseljeničkim pitanjima, 11. 12. 1959, 14–17.

39 Ibid., 23.

40 Ibid., 27.

41 SI AS 1931, t. e. 1100, a. e. 1000-3, Negativni pojavi v stikih naših državljanov z inozemci, 29. 12. 1961, 15.

42 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Zaključci sa savetovanja o izseljeničkim pitanjima, 28. 4. 1961, 1–8.

43 Ibid.

44 SI AS 1931, t. e. 3135, a. e. S-521, Ilegalni kanali čez državno mejo v SR Sloveniji, september 1985, 2. SI AS 1931, t. e. 1100, a. e. 1000-3, Negativni pojavi v stikih naših državljanov z inozemci, 29. 12. 1961, 17.

45 SI AS 1931, t. e. 3135, a. e. S-521, Ilegalni kanali čez državno mejo v SR Sloveniji, september 1985, 2, 3.

46 Ibid., 3.

Do sredine desetletja se je število ilegalnih odhodov močno zmanjšalo, medtem ko je število legalnih ekonomskih izseljencev začelo hitreje rasti.⁴⁷

To je bilo obdobje odpiranja Jugoslavije na Zahod, tako iz notranje- kot zunanjepolitičnih razlogov. Prevzela je vodilno vlogo v gibanju neuvrščenih; krepilo se je njeno gospodarsko sodelovanje z Zahodom, pri čemer je bila prav Zvezna republika Nemčija, kljub pretrganim diplomatskim odnosom, najpomembnejši partner; nenazadnje se je odpirala tudi turistom, postajala priljubljena turistična destinacija, turisti pa od konca šestdesetih let niso več potrebovali vizumov za vstop v državo.⁴⁸ Od začetka leta 1960 so lahko jugoslovanski državljani potne listine dobili po nekoliko lažjem postopku, tudi tisti, ki so v tujino potovali z namenom, da bi se tam nastanili, ali ki so tam že bivali. A novi pravilnik o potnih dokumentih je vseeno določal, da morajo prosilci predložiti potrdilo, da proti njim ne poteka kazenski postopek, mlajši moški pa še potrdilo o opravljeni vojaški obveznosti.⁴⁹ Administrativne težave pri pridobivanju potnih listin so se v naslednjih letih manjšale, vizume za sosednje države so postopoma ukinili, leta 1962 pa so državljani prvič po vojni lahko kupili tuje valute do zneska 15.000 din, kar je predstavljalo 50 ameriških dolarjev.⁵⁰

Jugoslavija se je zavedala, da ji delovna sila beži čez mejo, zato je bila oblast primorana ukrepati, če je želela vsaj deloma nadzorovati migracijske tokove. Nova politika se je kazala tudi v poudarjeni skrbi za reševanje položaja izseljencev. Oblast je začela poudarjati, da naj bi bili izseljenci v tujini »kljub dobremu zaslužku izkoriščani in v popolnoma brezpravnem položaju«. ⁵¹ Podobno se v člankih Rodne grude poudarek prestavi na domotožje, izkoriščanje delavcev, ki izvira iz njihovega neurejenega pravnega položaja, na negativen vpliv politične emigracije na nove izseljence ter na težke življenjske razmere. V to smer so šle tudi izjave politikov. Aleksandar Ranković je na primer povedal, da gre pri ilegalnih prebegih večinoma za mlade ljudi, ki odhajajo v tujino po lažji zaslužek in udobno življenje, pri tem pa lahko postanejo »plen znanih vojnih zločincev in drugih sovražnikov naših narodov«. ⁵² Oblast prav tako ni bila zadovoljna, da nekatere države takim ljudem dajo status političnih beguncev, kljub temu da »dobro vedo, da pobude, ki so jih napotile, da so ilegalno zapustili svojo domovino, niso v nobeni zvezi s politiko«. ⁵³

A to je bila že napoved Zakona o amnestiji, ki je bil sprejet 13. marca 1962. Na njegovi podlagi so si lahko svoj status uredili tudi tisti izseljenci, ki so iz Jugoslavije odšli ilegalno, če se seveda niso pred tem »omadeževali« z medvojnimi zločini ali kasnejšo protijugoslovansko dejavnostjo. ⁵⁴ Urejen status jim je omogočal vračanje v domovino,

47 Drnovšek, *Izseljevanje*, »rakovina« slovenskega naroda, 284, 303.

48 Ibid., 285.

49 »Enostavnejše dobivanje viz za jugoslovanske in tuje državljane, ki pridejo ali odidejo iz Jugoslavije,« *Rodna gruda*, april 1960, 74.

50 Božo Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka, Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni,« *Zgodovina za vse* 5, št. 2 (1998): 93.

51 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6.

52 »Še bolj učinkovito bomo uredili položaj naših izseljencev,« *Rodna gruda*, avgust 1961, 171.

53 Ibid.

54 Drnovšek, *Izseljevanje*, »rakovina« slovenskega naroda, 285–87. »Dejanje velike človečnosti: Ljudska skupščina FLRJ je sprejela zakon o amnestiji,« *Rodna gruda*, marec 1962, 55, 56.

izjema so ostali tisti, ki so sprejeli nemško državljanstvo na podlagi uredbe iz obdobja okupacije, ko je bil del zasedenega slovenskega ozemlja priključen Tretjemu rajhu. Rešitev zanje je prineslo šele leto 1967, ki je bilo v Jugoslaviji razglašeno za turistično leto, za tujce pa vizum ni bil več potreben.⁵⁵

Rankovićeve izjave o emigraciji in urejanju državljanstva so odmevale tudi v tujini. Predstavniki nemškega zunanjega ministrstva naj bi ob tem povedali, da se je večina jugoslovanskih izseljencev ustalila v Zvezni republiki Nemčiji, da ima zaposlitev in urejeno socialno vprašanje. Nemške oblasti naj ne bi nasprotovale urejanju njihovega državljanstva do Jugoslavije. Podobni odmevi so prihajali iz Francije in Švice, zato je Jugoslavija sklepala, da ne bo prišlo do spremembe odnosa teh držav do jugoslovanskih izseljencev.⁵⁶

Hkrati se moramo zavedati, da je tudi Zvezna republika Nemčija do zgodnjih šestdesetih let z nenaklonjenostjo gledala na jugoslovanske priseljence. Strah nemških oblasti pred jugoslovanskimi komunističnimi agenti in njihovo infiltracijo v nemško družbo je bil prisoten od sredine petdesetih let do začetka šestdesetih let, na zvezni in lokalni ravni. Zanimivo je, da se nemške oblasti niso bale jugoslovanske politične emigracije, temveč ekonomske, ki so jo videli kot bolj lojalno Jugoslaviji in njeni ureditvi. Zato so sprejele tudi nekatere omejitve pri priseljevanju jugoslovanskih delavcev.⁵⁷ Jugoslavija je v Zvezni republiki Nemčiji res imela mrežo vohunov, ki pa se je ukvarjala zlasti z nadzorovanjem lastne politične emigracije in zagotavljanjem, da ekonomski izseljenci ne bi prišli pod njen vpliv.⁵⁸ Prihajalo je tudi do posameznih incidentov med političnimi in ekonomskimi priseljenci, zlasti v okviru hrvaške in srbske skupnosti, ob čemer se je jasneje videla zaskrbljenost nemških oblasti. Ob enem od takih incidentov iz časopisja izvemo, da naj bi oblasti zavodom za zaposlovanje že leta 1955 naročile, naj ne sprejemajo jugoslovanskih delavcev, da bi se na ta način izognili »komunistično okuženim« delavcem. Hkrati so nemške oblasti upale, da komunistična država svojih delavcev ne bo pustila v tujino.⁵⁹ Toda opažali so, da se je pritok delavcev vztrajno, a tiho nadaljeval. Ob koncu leta 1961 je bilo v Zvezni republiki Nemčiji okoli 13.000 jugoslovanskih delavcev, od tega jih je v prvih dveh mesecih leta prišlo 7.000. Odgovorni so vzrok za to deloma iskali tudi pri francoskem veleposlaništvu v Beogradu, ki je po prekinitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo izdajalo vizume za jugoslovanske državljane, ter pri lokalnih oblasteh in uradih, ki niso upoštevali navodil Bonna.⁶⁰ Kljub temu pa so na zvezni agenciji za delo poudarili, da so delodajalci zadovoljni s storilnostjo jugoslovanskih delavcev, z njihovo izobrazbo, ki naj bi bila zelo blizu nemški, in z odnosi, ki so jih delavci vzpostavili v podjetjih.⁶¹

55 S IAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6.

56 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Zabeležka o prvom reaganovanju vlasti nekih zapadnih zemalja na izjavo potpredsednika druga A. Rankovića o emigraciji, 23. 11. 1961, 1, 2.

57 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 140, 147–51.

58 Ibid., 147.

59 »Treck aus Titos Land,« *Der Spiegel*, 27. 12. 1961, 21.

60 Ibid.

61 Ibid.

»Izseljenci sestavljajo našo sedmo republiko«

Šestdeseta leta pomenijo začetek množičnejših ekonomskih migracij. Jugoslavija je začela postopoma spreminjati odnos do tako imenovanega začasnega dela v tujini, a prav tako ga je želela intenzivneje regulirati, tako z napotitvami po zavodih za zaposlovanje kot z meddržavnimi sporazumi o zaposlovanju delovne sile.⁶² Čeprav je odprtje meja pripomoglo k izseljevanju, pa so se vzroki zanj skrivali tudi v ekonomski situaciji, večanju nezaposlenosti, nenazadnje pa tudi v individualnih odločitvah ali želji po zaposlovanju izven kmetijstva.⁶³ Življenjski standard v državi je sicer postopoma rasel, a gospodarske razmere so se slabšale. Gospodarska reforma iz leta 1965 ni prinesla zelenih rezultatov in nezaposlenost je začela celo naraščati.⁶⁴ Ekonomske spodbude za odhod v tujino so bile močnejše v tistih regijah, ki so bile slabše gospodarsko razvite, a tudi od drugod so ljudje odhajali v tujino v iskanju boljšega in hitrejšega zaslužka ter novih življenjskih priložnosti. Po mnenju nemških časopisov naj bi si leta 1965 zaradi čedalje večje nezaposlenosti kar 200.000 jugoslovanskih delavcev prizadevalo dobiti dovoljenje za odhod iz države, pri čemer naj jih Jugoslavija sploh ne bi ovirala, ampak je celo dajala vtis, da jih s hitrim reševanjem formalnosti podpira.⁶⁵

Odhode v tujino je država poskušala organizirati, saj bi tako imela nadzor nad njimi. Delavce so v tujino lahko posredovali zavodi za zaposlovanje in domača podjetja.⁶⁶ Prvi zvezni predpis o organiziranem izseljevanju delavcev je bil sprejet leta 1963, leto pred tem pa je bil v Sloveniji sprejet predlog začasnega postopka za zaposlitev delavcev v tujini. Prosilci so dobili potno dovoljenje na podlagi pritrdilnega mnenja pristojnega zavoda za zaposlovanje. Ustanovljene so bile posebne komisije, ki so koordinirale in usmerjale migracijsko politiko, delavci pa so morali izpolniti določene pogoje (sporazumna prekinitev delovnega razmerja doma, soglasje za kvalificirane ali visokokvalificirane delavce, prošnja za zaposlitev od tujega delodajalca, moški so morali predhodno opraviti vojaško obveznost). Kljub bojzni pred izgubo delovne sile so med letoma 1961 in 1965 večinoma odhajali nekvalificirani delavci in kmetje.⁶⁷

Ekonomske migracije iz Slovenije so se povečale po letu 1961. Izseljevanje je zajelo predvsem slabše razvita področja, pri tem so izstopali Prekmurje, Dolenjska z Belo krajino in Notranjska. Največ se jih je takrat sicer zaposlilo v Avstriji, a tam so bili

62 Ingrid Slavec, *Slovenci v Mannheimu* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982), 46. Marta Rendla, »Socializem in migracije (začasno na tuje?),« v: *Migracije: zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Tomaž Mikelj (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2017), 61. Meddržavne sporazume o socialni varnosti je Jugoslavija sprva sklenila s Švicco (1962), Avstrijo (1965) in Švedsko (1967).

63 Zdenko Čepič, »Demografske in socialne spremembe,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1130. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 46.

64 Jože Prinčič, »Gospodarska reforma,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1047.

65 »Exodus aus Jugoslawien,« *Die Zeit*, 29. 10. 1965, 2.

66 Čepič, »Demografske in socialne spremembe,« 1130. Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi,« 105.

67 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 300–03.

številni sezonski delavci. Sledila je Zvezna republika Nemčija, zaželjeni destinaciji pa sta bili še Švica in Švedska.⁶⁸ Odhodi v tujino so se nadaljevali večinoma v lastni režiji in ljudje so možnosti za zaposlitev iskali s pomočjo sorodnikov, prijateljev in znancev, ki so že delali in živeli v tujini.⁶⁹ Leta 1963 so na Republiškem zavodu za zaposlovanje začeli spremljati zaposlovanje Slovencev v tujini. Z njihovim posredovanjem naj bi med letoma 1964 in 1969 v tujino odšlo 62.347 delavcev, čemur je treba dodati vsaj še 30 do 40 odstotkov tistih, ki so v tujino odšli na lastno pest.⁷⁰ Kljub poskusom oblasti in nasvetom, da naj se delavci v tujino odpravljajo s pomočjo zavodov za zaposlovanje, saj naj bi si le tako zagotovili pravice, ki izhajajo iz socialnega zavarovanja,⁷¹ je v Zvezno republiko Nemčijo s pomočjo zavodov za zaposlovanje odšel le del slovenskih delavcev. Prav tako je bil majhen delež tistih, ki so se zaposlili po dogovorih med slovenskimi in nemškimi podjetji.⁷²

Do sredine šestdesetih let so družbenopolitične organizacije zaposlovanje v tujini še obravnavale kot pojav, ki ni v skladu z načeli socialistične družbe, a z naraščanjem števila zdomcev se je odklonilno mnenje počasi spreminjalo.⁷³ Postopno se je spreminjal tudi ton v glasilih Slovenske izseljenske matice. Poudarjati so začeli skrb za delavce v tujini, za njihove težave in potrebe, ter izdajati brošure, ki jim bodo v pomoč. Spremenili so se tudi poudarki razlogov za odhod v tujino in opisovanje novih življenjskih razmer: »Naši mladi fantje so zbrani v udobni jedilnici. Skrbno so oblečeni, kosilo je okusno in obilno. / ... / Vsak od njih bi rad nekaj imel: motor, avto, televizijo, moderno stanovanje, kupe lepih oblek. Rad bi imel tisto, kar mu domovina ni mogla kar danes ali jutri dati. / ... / Nič ne bo škodilo fantom, če so malo pogledali v svet, pravi njihov tolmač Tone. Naučili se bodo krepko delati in štediti.«⁷⁴ Vprašanja njihovih bralcev glede možnosti obiska Jugoslavije pa so se umaknila praktičnim vprašanjem o zaposlovanju, socialnem zavarovanju, štetju dela v tujini v pokojninsko dobo v domovini ali uvozu dobrin v Jugoslavijo in plačilu carine. Država je začela uvajati nekatere spremembe, s katerimi si je obetala devize, ki bi jih zdomci ob vrnitvi prinašali v domovino. Izseljenci so na primer lahko odprli devizne račune pri Narodni banki.⁷⁵ Novi pokojninski predpisi pa so omogočali, da so bili pokojninsko zavarovani tudi tisti državljani, »ki so se zaposlili v tujini na svojo roko, brez posebnega dovoljenja pristojnih jugoslovanskih državnih organov.«⁷⁶ K urejanju razmer naj bi pripomogli tudi bilateralni sporazumi, ki so bili sklenjeni v tem desetletju.⁷⁷

68 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 36, 37.

69 Ibid., 6. Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi«, 104. Slavec, *Slovinci v Mannheimu*, 50.

70 Čepič, »Demografske in socialne spremembe«, 1130. Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, 93. Marjan Drnovšek, »Pregled, začasno zaposlenih v tujini«, v: *Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt (Ljubljana: Nova revija, 1997), 319.

71 Lev Svetek, »Nekaj praktičnih nasvetov našim delavcem, zaposlenim v tujini«, v: *Slovenski izseljenski koledar 1967* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967), 61.

72 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6, 7.

73 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakovina« slovenskega naroda*, 300.

74 Vera Valenci, »Podajva si roki«, *Rodna gruda*, januar 1964, 6, 7.

75 Skala, »Sprostitev valutnega poslovanja v Jugoslaviji«, *Rodna gruda*, februar 1963, 40.

76 Kopač, »Novi pokojninski predpisi za izseljence«, *Rodna gruda*, februar 1963, 41.

77 Svetek, »Nekaj praktičnih nasvetov«, 62.

Natančnih podatkov o številu delavcev na začasnem delu v tujini ni bilo. Po nekaterih podatkih naj bi iz Slovenije v tujino s pomočjo zavoda za zaposlovanje odšel le vsak drugi delavec,⁷⁸ po drugih ocenah naj bi prav v Zvezno republiko Nemčijo organizirano odšla le tretjina delavcev.⁷⁹ Nezaposlenost in pomanjkanje delovnih mest pri Slovencih nista bila glavna razloga za izselitev. Njihovi motivi so bili pogosteje želja po zaslužku v povezavi z nizkim zaslužkom doma in slabimi stanovanjskimi razmerami, želja po izboljšanju življenjskega položaja in po novih doživetjih. Če je sprva odhajala predvsem nekvalificirana ali manj kvalificirana delovna sila, se jim je kmalu pridružila tudi kvalificirana delovna sila s poklicno, vajensko ali strokovno izobrazbo, večina je bila pred odhodom že zaposlena v industriji. Ženske so pogosto odhajale za svojimi fanti ali bodočimi možmi.⁸⁰

Večje število slovenskih delavcev se je proti koncu šestdesetih let nahajalo v nemških deželah Severno Porenje-Vestfalija, Baden-Württemberg in Bavarska.⁸¹ Severno Porenje-Vestfalija je bila naseljitvena pokrajina slovenskih izseljencev do prve svetovne vojne, po drugi pa so se naseljevali predvsem na Bavarskem in Baden-Württenberškem. Novi izseljenci so bili prostorsko razpršeni, skoncentrirani okoli večjih gospodarskih in industrijskih središč, kot sta München in Stuttgart, v manjši meri tudi drugje po državi.⁸² »V Porurje so prišli ljudje zato, da so se tam nastanili, v Stuttgart pa so ljudje prišli predvsem delat, zaslužiti denar in se nato vrniti domov. Prvi so živeli ,tukaj in zdaj', drugi pa ,tam in potem', torej z idejo, da bodo nekoč, potem ko bo dovolj denarja, živeli v domovini. Toda to je vsako leto postajalo naslednje leto. In marsikdo je še danes tukaj.«⁸³

Življenjske razmere delavcev so bile sprva skromne, sčasoma pa so si izboljšali standard.⁸⁴ Vsaka zaposlitev na začetku tudi ni bila legalna.⁸⁵ Težje je bilo tistim, ki so od jutra do večera delali kot gradbeni delavci in stanovali v slabih razmerah, največkrat v skupinskih sobah v barakah ali v majhnih stanovanjih brez ogrevanja, vode in večjega pohištva.⁸⁶ Delavci so se soočali tudi s težavami, povezanimi z neznanjem jezika in tujo okolico. Pri tem so jim pomagali prijatelji, znanci in sodelavci, ki so bili po poreklu iz Slovenije oziroma Jugoslavije. Pogosto so se po pomoč obračali tudi k duhovnikom.⁸⁷

Po začetnih skromnih stanovanjskih razmerah so si kmalu finančno opomogli in poiskali boljša stanovanja, predvsem pa po tem, ko so osnovali družine ali jih pripeljali iz domovine.⁸⁸ Tisti, ki so res prišli na začasno delo, so skrbno varčevali prisluženi

78 Ibid., 36.

79 Franc Šetinc, »Jugoslovani na delu v tujini,« v: *Slovenski izseljenski koledar 1969* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1969), 32.

80 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 50, 51, 65. Jernej Zupančič, »Slovensko izseljenstvo v Evropi po drugi svetovni vojni,« v: *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, gl. ur. Milica Trebše - Štolfa (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 2001), 293. Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 16.

81 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 7.

82 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 53. Zupančič, »Slovensko izseljenstvo v Evropi,« 294.

83 Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 7.

84 Ibid., 17, 18. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 69, 70.

85 Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 18.

86 Ibid., 24. Cornelia Jacobsen, »Hosenanzug in Goldorange: Wenn Deutschlands Gastarbeiter Weihnachtsurlaub machen,« *Die Zeit*, 26. 12. 1969, 8.

87 Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 16.

88 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 69, 70.

denar. Z njegovo pomočjo so skrbeli tudi za družine, ki so jih pustili doma, urejali hiše in gospodarska poslopja, kupovali stroje.⁸⁹ »Trdo delajo, dobro zaslužijo, varčujejo in pošiljajo dober del prihrankov svojim družinam. Večji del jih dela v gradbeništvu, ker so tu boljši zaslužki kot v industriji in rudarstvu. Po nemških uradnih podatkih jih več kot polovica ostane na delu v tej deželi od pol leta do dveh let, manj kot četrtnina do 6 mesecev, malo pa jih ostane več kot tri leta. Prihranke večinoma porabijo za gradnjo hiš, stanovanj in gospodarskih poslopij, ali pa nabavljajo kmetijske stroje, motorna vozila in podobno.«⁹⁰ Ti delavci so doma uživali drugačen status in hitreje napredovali po lestvici življenjskega standarda. Med prazniki in dopusti so odhajali domov ter s seboj nosili darila in izdelke, ki jih je naučila ceniti potrošniško bolj razvita Nemčija.⁹¹

Slovenci so veljali za dobre, pridne in prilagodljive delavce, še posebno kvalificirani delavci niso imeli težav z zaposlitvijo, prav tako se niso bali, da bi delo izgubili: »Jugoslovani so obrajtni in Slovenci še bolj.«⁹² Slovenski ekonomski izseljenci so v tujini praviloma bivali dlje kot izseljenci iz drugih jugoslovanskih republik, saj so bili bolje kvalificirani in strokovno podkovani ter zato bolj cenjeni. Bivanje se je še podaljševalo, če so bili v Zvezni republiki Nemčiji z družinami. Jim je pa sorazmerna bližina omogočala pogostejša potovanja domov.⁹³ Zvezna republika Nemčija je v šestdesetih letih delavce vabila z dobrimi zaslužki in dobrimi delovnimi razmerami, tam so si mnogi ustvarili zadovoljiv materialni položaj. Slovenija pa je z izseljevanjem izgubila del aktivnih prebivalcev. A ker v šestdesetih letih nezaposlenost tu ni bila tako velika kot drugje v Jugoslaviji in je bil življenjski standard višji, je postala privlačna za priseljence iz drugih republik, s katerimi je nadomestila izgubo delovne sile.⁹⁴

Jugoslavija je še vedno poudarjala svojo skrb zaradi neurejenih socialnih razmer zdomcev (pokojninsko zavarovanje, zavarovanje za primer nesreče ali zdravstveno zavarovanje družine), saj z Zvezno republiko Nemčijo ni imela sklenjenega medsebojnega sporazuma o zaposlovanju delovne sile.⁹⁵ Prav tako ni zmogla v večji meri organizirati družbenopolitičnih, kulturnih in informativnih aktivnosti za zdomce, s katerimi bi skrbela za pravilno politično naravnost teh državljanov. Slovenska izseljenska matica je za večje jugoslovanske praznike skušala organizirati nastope domačih skupin, a jim je za to manjkalo ustreznih kadrov. Podobne težave so bile na konzularnih predstavništvih.⁹⁶ So pa bile na tem področju toliko bolj aktivne in organizirane druge organizacije, predvsem Katoliška cerkev, in povojna emigracija, kar je jugoslovanski oblasti povzročalo dodatne skrbi. Predvsem v Cerkvi, ki je dobro organizirala svoje delovanje med izseljenci, je videla svojega nasprotnika, zato jo je budno spremljala in spodbujala ustanavljanje sebi naklonjenih društev.⁹⁷

89 Jelka Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«. *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* (Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019), 99, 245.

90 Tone Božič, »Široko odprte meje,« v: *Slovenski izseljenski koledar 1965* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1965), 27.

91 Jacobsen, »Hosenanzug in Goldorange,« 8.

92 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 67.

93 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 303. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 53.

94 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 301. Rendla, »Socializem in migracije,« 60.

95 SI AS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, *Pregled slovenskega izseljenstva*, 20. 2. 1968, 37.

96 *Ibid.*, 7, 37, 38.

97 *Ibid.*, 8, 39. Franjič, »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva,« 203–06. Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 7. Steklačič, »Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji,« 81.

Konec leta 1966 je zaradi gospodarske krize v Zvezni republiki Nemčiji delo izgubilo tudi nekaj slovenskih delavcev, zlasti v rudnikih. A situacija ni znatno vplivala na zmanjšanje števila zdomcev, je pa nekoliko upočasnila odhajanje novih delavcev.⁹⁸ Zdomcem so težave pri obiskovanju domovine predstavljali carinski predpisi, ki so omejevali uvoz. Na drugi strani pa so oblasti poudarjale, da zdomci pri bankah v domovini odpirajo premalo računov, kjer bi varčevali prislužen denar v tujih valutah.⁹⁹

Porast zaposlovanja v tujini se je v prihodnjih letih nadaljeval. Prav tako je oblast leta 1968 še vedno menila, da družbenopolitične organizacije v državi niso dovolj organizirane in aktivne glede spremljanja in usmerjanja zaposlovanja delavcev v tujini. Čeprav naj bi se več organizacij in institucij ukvarjalo z vprašanji izseljevanja, ni bilo dovolj jasno usmerjenih politike, delitve del in koordinacije, kar naj bi slabilo njihovo delovanje.¹⁰⁰ Samo tretjina delavcev je šla na delo v tujino s posredovanjem zavoda za zaposlovanje. Poleg zavodov za zaposlovanje so delavce v tujino pošiljala tudi nekatera podjetja, predvsem iz gradbene stroke, ki so tam izvajala dela.¹⁰¹ Drugi večji težavi sta ostajali kadrovska podhranjenost diplomatsko-konzularnih predstavništev in neprilagojenost novim potrebam, ki jih je narekovalo delo v tujini.¹⁰² Ker družbenopolitične organizacije niso imele jasnega koncepta za vzdrževanje stikov z delavci v tujini, je oblast seveda menila, da »to spretno izkoriščajo nam idejno tuji in sovražni elementi (emigracija, cerkev in reakcionarni krogi držav, v katerih delajo naši delavci) za pritisk na njih in za svojo propagando. / ... / Tudi naše verske organizacije so daleč bolje organizirane od nas. One pošiljajo večje število duhovnikov med naše delavce / ... / organizirajo namestitve in sprejem, ukvarjajo pa se tudi z vprašanji varstva pravic iz delovnega razmerja.«¹⁰³ Zato se je trudila, da bi bilo več delavcev organiziranih znotraj njej naklonjenih društev, sindikatov, želela pa je povečati tudi kulturno-zabavne ter informativne dejavnosti za zdomce.¹⁰⁴

Po podpisu sporazuma o zaposlovanju z Zvezno republiko Nemčijo

V šestdesetih letih pride do premika v odnosu nemških oblasti do jugoslovanskih delavcev. Do sredine desetletja so ugotovile, da je od vseh priseljencev ravno pri jugoslovanskih najmanjša možnost, da bi se vključili v komunistična ali levičarska gibanja. Pokazalo se je, da so jugoslovanski delavci v Zvezno republiko Nemčijo prišli za zaslužkom in da so politično indiferentni. Politično aktivni so bili povojni migranti, kar pa nemških oblasti ni skrbelo. K spremembi odnosa so prav tako pripomogle pozitivne izkušnje delodajalcev, ki so v jugoslovanskih delavcih videli kvalificirano in zanesljivo

98 SI AS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 7.

99 Ibid., 39.

100 RS AJ 837, a. e. II-3-c-2/50, Informacija o položaju jugoslovanskih radnika u inostranstvu, 23. 9. 1968, 1.

101 Ibid., 2.

102 Ibid., 3.

103 Ibid.

104 Ibid., 4–6.

delovno silo. Ti so se lažje prilagodili novemu okolju kot delavci iz drugih držav in so bili Nemcem tudi kulturno bliže.¹⁰⁵ K boljšemu razpoloženju med državama je do določene mere pripomogel tudi turizem, saj so Nemci v šestdesetih letih začeli intenzivneje odkrivati lepote Jadrana in postali najpomembnejši tuji turisti v Jugoslaviji.¹⁰⁶ V Jugoslaviji so snemali filme o Vinetouju, jugoslovanski glasbeniki pa so uspešno vstopili na nemški trg. Le formalnosti, kot so vizumi in garantna pisma, potrebne za potovanja v Zvezno republiko Nemčijo, so kazale ohlajene uradne odnose.¹⁰⁷ Do podpisa sporazuma o zaposlovanju delovne sile je strah pred komunistično infiltracijo skoraj popolnoma izginil.¹⁰⁸

Pogovori o sporazumu so stekli leta 1967. To je bil del »vzhodne politike« Willyja Brandta, ki je v sporazumu videl možnost za obnovitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo in postopno izboljšanje odnosov z Vzhodno Evropo nasploh. Pogajanja so se začela kljub temu, da je Nemčija že kazala znake recesije in se je nezaposlenost večala. A do oktobra 1968, ko je bil sporazum podpisan, se je recesija končala in povpraševanje po tujih delavcih spet povečalo.¹⁰⁹ Sporazum je bil ugoden za obe strani. Zvezna republika Nemčija je dobila stalen dotok novih delavcev, Jugoslavija pa je lahko vsaj deloma nadzorovala migracijske tokove v to državo. Določene pravice in zaščito so dobili tudi delavci.¹¹⁰ Tudi v kasnejših jugoslovanskih dokumentih je na prvem mestu cilj reguliranja migracijskih tokov in šele na drugem zagotavljanje pravic in zaščite delavcev.¹¹¹

Po podpisu sporazuma se je izseljevanje iz Jugoslavije v Zvezno republiko Nemčijo znatno povečalo.¹¹² Tudi v Sloveniji je bil opazen porast odhodov delavcev v tujino.¹¹³ Oblast se je zavedala izgub delovne sile. »Jugoslovani v tujini so najbolj dinamičen, vitalen del našega prebivalstva. To so v glavnem ljudje, stari 20 do 40 let. / ... / Med njimi je tudi čedalje več strokovnjakov, pogosto celo takih, ki jih doma primanjkuje. / ... / Prizadevati bi si morali, da bi odhajali na delo v tujino predvsem nekvalificirani delavci (s predhodnim poučevanjem v tečajih in podobno) in ljudje iz tistih poklicev, ki jih imamo dovolj ali celo preveč,« je bilo slišati od njenih predstavnikov.¹¹⁴ Odhod delavcev je bil najpogosteje povezan z željo po višjem življenjskem standardu. Povprečna plača delavca v Jugoslaviji v poznih šestdesetih oziroma zgodnjih sedemdesetih letih je znašala okoli 80 dolarjev mesečno, povprečna mesečna plača v Zvezni republici Nemčiji pa 225 dolarjev mesečno.¹¹⁵ Kriza, ki je sledila, je to razmerje le še poslabšala.

105 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 151–54.

106 Ibid., 154–58.

107 Nečak, *Hallsteinova doktrina*, 11.

108 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 140.

109 Ibid., 158, 59. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 303. Sporazum je stopil v veljavo februarja 1969. Jugoslavija se je obvezala, da bo v tem letu v Zvezni republici Nemčiji zaposlila 60.000 novih delavcev.

110 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 159. Ulf Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism: Framing Out-Migration as a Social Critique,« *Journal of Migration History* 5, št. 3 (2019): 423.

111 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 10.

112 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 146. Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter,« 424.

113 Drnovšek, »Pregled, začasno zaposlenih,« 319.

114 Šetinc, »Jugoslovani na delu v tujini,« 34, 35.

115 Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter,« 190.

Največ organiziranih odhodov iz Slovenije v Zvezno republiko Nemčijo je bilo med letoma 1965 in 1975.¹¹⁶ Migracijske tokove je zaustavila naftna kriza leta 1973, saj je Zvezna republika Nemčija zaradi gospodarske recesije ob koncu tega leta začela omejevati priseljevanje in zaostrovati pogoje za delo. Leta 1973 je bil dosežen višek izseljevanja, nato pa število izseljencev ni več naraščalo.¹¹⁷ A kljub temu da se je število delavcev zmanjšalo, se je število priseljencev v Zvezni republici Nemčiji povečalo, kajti delavci, ki so ostali, so za sabo pripeljali družine. Tako so se trajno naselili tudi mnogi Slovenci. Drugi so v domovini začeli graditi hiše, tudi zaradi strahu pred odpuščanjem in vračanjem.¹¹⁸ A večinoma se niso bali, da bi izgubili delo, saj so bili cenjena delovna sila.¹¹⁹

Nazaj v domovino?

Tudi Jugoslavija se je od zgodnjih sedemdesetih let začela intenzivneje zanimati za vrnitev delavcev iz tujine. Nekoliko se je bala, da se bodo odmaknili od njenega družbenega sistema, ne nazadnje tudi zaradi njihovih prihrankov in izkušenj, pridobljenih v tujini, ki bi lahko ugodno vplivali na domače gospodarstvo.¹²⁰ Obveščevalne službe so nadaljevale spremljanje delavcev na začasnem delu v tujini, saj se je oblast še vedno bala, da lahko pridejo pod vpliv sovražne emigracije.¹²¹ Hkrati pa je opažala, da sta odšli predvsem mlada in srednja generacija. Pomemben je bil tudi delež strokovno izobraženih delavcev, ki jih je Jugoslavija potrebovala, kar je bil tudi eden od vidikov prizadevanj za zmanjšanje odhodov in ustvarjanje pogojev za povratak delavcev iz tujine.¹²² Leta 1972 se je v Zahodni Evropi nahajalo okoli 800.000 jugoslovanskih delavcev, ki so bili večinoma mlajši.¹²³

Obdobje zimskih praznikov od decembra 1970 do januarja 1971 je na primer oblast izkoristila za široko akcijo seznanjanja s težavami in željami zdomcev ter po celi državi organizirala srečanja z njimi. Po njenih informacijah naj bi jih dosegli več deset tisoč. V ta namen je uporabila sredstva javnega informiranja, sindikate, zavode za zaposlovanje, posebne ukrepe za povečanje udeležbe pa so izvajale tudi carinske

116 Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi,« 105. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 50. »Popis prebivalstva 1971,« Statistični urad Republike Slovenije, pridobljeno 26. 11. 2020, http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971_Slovenija_prebivalstvo.asp. Iz popisa prebivalstva za leto 1971 je razvidno, da je bilo v Sloveniji od skupno 836.548 aktivnih prebivalcev 45.209 od teh na začasnem delu v tujini, kar je dobrih 5 odstotkov. Največ jih je na delo v tujino odšlo iz regij, ki so že tradicionalno dale več izseljencev, to je iz Štajerske in Prekmurja, nekaj tudi iz Dolenjske ter Ljubljane z okolico.

117 Ibid., 106. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 304, 305. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 46, 47. Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter,« 184, 185.

118 Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi,« 106. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 47. Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter,« 185, 186. Kljub državnim spodbudam je večina delavcev, ki so odšli po letu 1973, odšla prostovoljno.

119 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 67.

120 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 304.

121 SI AS 1931, t. e. 385, Bezbednostni aspekti boravka naših gradjana na privremenom radu u inostranstvu, 23. 10. 1972. SI AS 1931, t. e. 385, Zaključci Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije i Predsedništva Socialističke Federativne Republike Jugoslavije o problematici zapošljavanja naših gradjana u inostranstvu, 5. 2. 1973. Bezbednostni aspekti zapošljavanja jugoslovenskih gradjana u inostranstvu, april 1973.

122 SI AS 1931, t. e. 385, Zaključci Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije i Predsedništva Socialističke Federativne Republike Jugoslavije o problematici zapošljavanja naših gradjana u inostranstvu, 5. 2. 1973, 11–13.

123 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Neki najaktuelniji problemi naših radnika u inostranstvu, 6. 7. 1972, 1, 2.

in mejne službe, banke, trgovine in prometne službe.¹²⁴ Glede na naravo akcije ni presenetljivo, da so delavci izražali željo po vrnitvi v Jugoslavijo, kljub temu pa so poudarjali določene težave, s katerimi so se srečevali. Med drugim so želeli, da bi jim država ob povratku omogočila samozaposlitev; da bi se spremenili obstoječi carinski predpisi in uvedle olajšave pri uvozu opreme za osebno delo, kmetijskih strojev in predmetov za gospodinjstvo; da bi se zagotovile olajšave in ugodne razmere za odpiranje zasebne obrti in servisov; ter da bi jim omogočili ugodnejše pogoje za gradnjo ali nakup stanovanjskih objektov. Oblast se je pri tem zavedala, da obstoječi predpisi, previsoke carine, pomanjkanje jasne politike in usklajene prakse v zvezi z osebnim delom ter dolgotrajni in dragi postopki za lokacijska dovoljenja destimulativno vplivajo na vračanje zdomcev.¹²⁵ Pri tem pa je obširno navajala težave, s katerimi so se delavci srečevali v tujini (nespoštovanje pogodbenih obveznosti od delodajalcev, slabe bivanjske razmere, previsoko obračunane dajatve, dolgotrajni postopki za ureditev socialnega zavarovanja, oškodovanja pri napotitvah delovne sile v tujino od nekaterih jugoslovanskih podjetij, pomanjkanje organiziranih prostočasnih dejavnosti, nepriznavanje kvalifikacij, doseženih v Jugoslaviji, ter neobveščenost delavcev o pravicah, ki izhajajo iz zaposlitve).¹²⁶

V začetku sedemdesetih let je oblast eno od večjih težav pri delu z izseljenci še vedno videla v premajhnem številu uslužbencev diplomatsko konzularnih predstavništev. Prvi sekretar ambasade v Bonnu je leta 1971 menil, da so pri reševanju težav izseljencev še vedno v fazi požarne službe in da se komaj spopadajo z nalogami. Poudaril je strokovno usposobljenost kadrov, potrebovali naj bi predvsem pravnike, ki bi se spoznali na nemško delovno pravo. Sicer pa so bila diplomatsko konzularna predstavništva le del mehanizma, ki so ga sestavljali še socialni delavci, sindikati pa tudi karitativne organizacije.¹²⁷ V Zvezni republiki Nemčiji je bila organizirana mreža socialnih delavcev iz Jugoslavije, saj je Nemčija krila večino stroškov zanje. Jugoslavija je v Stuttgartu odprla tudi informativni center za delavce.¹²⁸ Od leta 1969 se je z nudenjem socialne pomoči jugoslovanskim državljanom v Nemčiji ukvarjala organizacija Arbeiterwohlfahrt. Do julija 1971 je bilo z njeno pomočjo ustanovljenih 42 svetovalnic za jugoslovanske delavce, do konca leta so pričakovali še 16 novih. V njih naj bi bilo konec tistega leta zaposlenih 106 jugoslovanskih socialnih delavcev. Njihove naloge so bile v prvi vrsti pomoč delavcem pri komunikaciji z državnimi organi, nudenje nasvetov pri delovnih, socialnih, davčnih ali stanovanjskih težavah, skrb za bolne delavce, skrb za prostočasne aktivnosti, pomoč pri negovanju zvez z domovino in obveščanje o življenjskih priložnostih v Zvezni republiki Nemčiji.¹²⁹

124 RS AJ 837, a. e. II-3-c-2/80, Informacija o susretu sa jugoslovenskim radnicima privremeno zaposlenim u inostranstvu za vreme zimskih praznika 1970–1971. g., marec 1971, 1, 2.

125 Ibid., 3.

126 Ibid., 4–6.

127 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 44, 45.

128 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Neki najaktuelniji problemi naših radnika u inostranstvu, 6. 7. 1972, 1, 2.

129 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 21, 22.

Oblast je prav tako še vedno skrbela dejavnost verskih skupnosti med izseljenci, predvsem Katoliške cerkve, ki je imela zelo razvito mrežo svojih organizacij.¹³⁰ Na to je opozoril tudi vicekonzul iz Freiburga, ki je povedal, da je na območju pod njihovo jurisdikcijo delovalo osem predstavnikov Karitasa, pet socialnih delavcev in trije duhovniki, ki so med sabo delali povezano. Na drugi strani je bil samo en socialni delavec Arbeiterwohlfahrta, ki naj bi skrbel za 22.000 jugoslovanskih delavcev.¹³¹ Zato so ugotavljali: »Dejstvo, da se cerkev morda preveč pojavlja kot dejavnik, ki se znatno zanima za družbeno dejavnost naših delavcev v tujini, je stvar, ki se nam včasih ne zdi primerna, a dokler mi za to nimamo lastnih sredstev in možnosti, vprašanje pa je, kdaj jih bomo v popolnosti imeli, so neko sodelovanje in stiki s cerkvijo neizogibni. Navsezadnje ne moremo nasprotovati, da naši državljani tam iščejo to, česar jim mi sami trenutno ne moremo dati.«¹³²

Prav tako je bilo v društva, ki so bila naklonjena jugoslovanski oblasti, vključeno le manjše število delavcev, »tako da stotine tisoč delavcev ostaja nevklučenih v družbeno-politične dejavnosti«.¹³³ Oblast je skrbelo tudi izobraževanje otrok izseljencev, še bolj pa to, da je bila pod vprašajem politična »usmerjenost delavcev do njihove socialistične samoupravne skupnosti, glede na to, da so izpostavljeni najrazličnejšim vplivom tuje družbe, tujih političnih ideologij, klerikalnih krogov, sovražne emigracije itn.«¹³⁴ Posledica naj bi bila rastoče število prošenj za odpust iz državljanstva, vedno znova pa se je pojavljala tudi skrb zaradi morebitnega sodelovanja s politično emigracijo.¹³⁵

A resnične težave delavcev so ležale drugje. Konzularna predstavništva v Nemčiji so se srečevala z vsakodnevnimi potrebami delavcev, ki so rasle sorazmerno s hitrim naraščanjem njihovega števila.¹³⁶ Generalni konzul v Frankfurtu je bil prepričan, da jugoslovanski delavci v Nemčiji niso bili diskriminirani, da pa je določena zapostavljenost izhajala iz njihovega položaja, predvsem iz nepoznavanja jezika, ki je poskrbelo za največ težav. Poleg tega se mnogi niso znašli v tujem okolju ali niso znali uveljaviti svojih pravic.¹³⁷ Konzul v Stuttgartu je menil, da tisti ljudje, ki so prišli s pomočjo zavodov za zaposlovanje, dejansko niso imeli večjih pravic ali večje varnosti pred odpuščanjem.¹³⁸ Republiški sekretar za delo iz Slovenije pa je celo povedal, da imajo večjo težavo z domačimi podjetji, ki napotujejo delavce na delo v tujino. Več so jih prijavili zaradi nezakonitega zaposlovanja v tujini.¹³⁹

Problematika z domincev se je pojavljala tudi v časopisu, ki je zdomce po eni strani predstavljalo kot delavne in kvalificirane ljudi, ki so bili v Zvezni republiki Nemčiji cenjeni bolj kot drugi tuji delavci. Hkrati pa so bili kritični do izgube kvalificiranih delavcev v domovini, ki bi jih lahko omilili z restriktivnejšimi pogoji za odhod.

130 Ibid., 186–188.

131 Ibid., 240, 241.

132 Ibid., 191, 192.

133 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Neki najaktuelnejši problemi naših radnika u inostranstvu, 6. 7. 1972, 2.

134 Ibid.

135 Ibid., 3.

136 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 53.

137 Ibid., 54, 55.

138 Ibid., 48.

139 Ibid., 113, 114.

Poudarjali so težave zdomcev (slabe bivanjske in delovne razmere, nizke plače, težke in nevarne službe, nesprejemanje okolice), poročali o prenatrpanih vlakih in dolgih čakalnih vrstah na meji ob vračanju za praznike ter bili včasih kritični do oblasti, ker ni dovolj poskrbela zanje.¹⁴⁰ Sicer pa so časopisi tako kot oblast hvalili tiste zdomce, ki so v tujini ohranjali pripadnost do domovine in njene ureditve, in bili kritični do tistih, ki naj bi zapadli pod protijugoslovansko propagando.¹⁴¹

Oblast pa je ostajala prepričana, da namerava večina delavcev v tujini ostati le začasno. Čeprav so se nekateri res vračali, je bila za Jugoslavijo struktura povratnikov manj ugodna kot struktura tistih, ki so odhajali. Pogosto so se za povratek odločali tisti z nižjimi kvalifikacijami, medtem ko so se visokokvalificirani delavci, ki jih je Jugoslavija potrebovala, vračali počasneje.¹⁴² Oblast je prav tako menila, da večina migrantov svojih prihrankov ne vlaga racionalno, saj jih uporablja, »da bi začasno izboljšala svoj standard in standard družine«, redko pa za ustvarjanje boljših ekonomskih in socialnih razmer v prihodnosti.¹⁴³ Bala se je celo težav pri reintegraciji delavcev in njihovih otrok v domače okolje, saj »so v večji ali manjši meri postali nosilci duhovnih vrednot, ki so tuje naši družbi, ker niso v skladu, če že niso v konfliktu, z razvojnimi težnjami k samoupravljanju.«¹⁴⁴ Ušlo pa ji ni niti dejstvo, da se je migrantskim družinam dvignil standard, kar naj bi po mnenju oblasti vplivalo na poglobljanje socialnih razlik v družbi.¹⁴⁵

Najbolj množično so se delavci iz Zvezne republike Nemčije vračali med letoma 1977 in 1979, medtem ko se je vračanje v osemdesetih letih zaradi hude gospodarske krize v Jugoslaviji zaustavilo.¹⁴⁶ Kljub temu da je rast nezaposlenosti tudi Zvezno republiko Nemčijo silila k spodbujanju vračanja izseljencev, se mnogi kljub spodbujevalnim ukrepom niso želeli vrniti.¹⁴⁷ Na splošno so se jugoslovanski delavci bolje integrirali v nemško družbo kot drugi. K temu je verjetno pripomoglo tudi dejstvo, da je z gospodarsko krizo prišel nov, kulturni rasizem, ki je bil povezan z muslimansko vero. Zvezna republika Nemčija, ki je imela sicer že od začetka težave s sprejemanjem »gostujočih delavcev«, se je sedaj soočala z razklanostjo med željo po omejevanju števila tujcev in ukrepi za njihovo integracijo, ki so postajali čedalje bolj potrebni. Pri tem so turški priseljenci postajali neželen del družbe, medtem ko se je na jugoslovanske gledalo v pozitivnejši luči, čeprav so bili tudi oni deležni nekaterih vidikov strukturne in pravne diskriminacije (slabe bivanjske razmere, kratkoročne pogodbe o zaposlitvi, restriktivni pogoji pri pridobivanju državljanskih pravic ali združevanju družin).¹⁴⁸

V sedemdesetih letih naj bi se po uradnih jugoslovanskih podatkih vrnilo 282.000 delavcev, neuradne ocene so seveda višje, toda večina naj bi ostala v tujini. Težave

140 Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter«, 430–32. Avtor je analiziral različne jugoslovanske časopise iz poznih šestdesetih in iz sedemdesetih let.

141 Ibid., 433.

142 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Zapošljavanje jugoslovenskih radnika u inostranstvu, 23. 11. 1973, 2.

143 Ibid.

144 Ibid.

145 Ibid., 3, 4.

146 Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi«, 106.

147 Ibid., 108.

148 Molnar, »Imagining Yugoslavs«, 168, 169.

povratnikov, predvsem težave pri zaposlovanju in pomanjkanje stanovanj, je poudarjalo tudi časopisje. Zato so bili posebno izpostavljeni tisti zdomci, ki so s svojimi prihranki poskrbeli za zaposlitev, kritični pa so bili do pomanjkanja mehanizmov podpore od oblasti.¹⁴⁹ Kompleksnost dela v tujini in vračanja seveda presega uradna poročila. Mnogi od povratnikov so si v tujini zagotovili boljši standard in se uspešno reintegrirali v lokalne skupnosti, kamor so prinašali tudi modernizacijo.

Zaključek

Jugoslavija je bila edina država komunističnega bloka, ki je dovoljevala ekonomsko izseljevanje.¹⁵⁰ Z legaliziranjem odhodov v tujino je potrdila, da ji ljudje bežijo čez mejo v iskanju boljše prihodnosti, ni pa bila v stanju ustvariti razmer, da ji delavci ne bi več množično odhajali v tujino.¹⁵¹ Zato se je tolažila s svojo odprtostjo: »V odprti skupnosti, kakršna je naša, v kateri spoštujejo pravico človeka, da potuje iz države v državo, ne bo mogoče zadrževati ljudi doma, če bodo želeli začasno drugam.«¹⁵² Hkrati pa se ni želela odpovedati svojim ljudem. Ekonomske izseljence je ves čas imela za začasno izseljene in je pričakovala, da se bodo res vrnil domov. Zato je nalagala vsem, ki so se ukvarjali z izseljenci in zdomci, da morajo skrbeti za »razvijanje jugoslovanskega socialističnega patriotizma in ljubezni do domovine prek informativno-propagandne dejavnosti, vzgoje in izobraževanja ter društvenega življenja.«¹⁵³ Ekonomska migracija je bila po eni strani znak odprtosti socialistične Jugoslavije, po drugi strani pa je opozarjala na strukturne pomanjkljivosti njenega gospodarstva. V sedemdesetih letih je več kot milijon jugoslovanskih državljanov živelo v tujini, od tega dve tretjini v Zvezni republiki Nemčiji.¹⁵⁴

Toda kljub ocenam in pričakovanjem so delavci na začasnem delu ostajali v Zvezni republiki Nemčiji. Deloma zato, ker so bile razmere v Jugoslaviji čedalje neugodnejše, najprej gospodarske, v osemdesetih letih tudi politične, deloma so bili postopki za vračanje zapleteni. Od leta 1978 je tudi Zvezna republika Nemčija naredila korak naprej pri integraciji tujcev, dopolnila k zakonu o tujcih so predvidevala postopno ureditev njihovega pravnega položaja, hitreje je bilo pridobivanje dovoljenj za bivanje in olajšan prihod družinskih članov.¹⁵⁵ Poglavitni razlog je seveda tudi to, da so si delavci v novi domovini ustvarili družine, bili so zadovoljni s svojo zaposlitvijo, spoznali so nove prijatelje in domotožje se je manjšalo. Po ureditvi stanovanjskega vprašanja so v sedemdesetih letih sicer začeli vlagati v hiše v domovini, a se pogosto niso vrnili.¹⁵⁶ Čeprav so se uspešno integrirali, pa so bili velikokrat še vedno razcepljeni med dve domovini in kulturi.

149 Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter,« 432–35.

150 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 255.

151 To so ugotavljali na seji izvršnega odbora Slovenske izseljenske matice leta 1971 in se hkrati spraševali, ali lahko ustvarijo Jugoslavijo, v kateri ljudje ne bodo več odhajali v tujino. GL. *ibid.*, 284.

152 Šetinc, »Jugoslovani na delu v tujini,« 33.

153 Franjič, »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva,« 186.

154 *Ibid.*, 413.

155 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 54.

156 *Ibid.*, 69, 70. Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 40.

Viri in literatura

Arhivski viri

- RS AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ 837, Kabinet predsednika republike.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

Časopisni viri

- *Die Zeit*. Hamburg, 1962, 1965, 1969.
- *Der Spiegel*. Hamburg, 1961.
- *Rodna gruda*. Ljubljana, 1960–1964.

Literatura

- Božič, Tone. »Široko odprte meje.« V: *Slovenski izseljenski koledar 1965*, 25–27. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1965.
- Brunnbauer, Ulf. »Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism: Framing Out-Migration as a Social Critique.« *Journal of Migration History* 5, št. 3 (2019): 413–37. <https://doi.org/10.1163/23519924-00503001>.
- Čepič, Zdenko. »Demografske in socialne spremembe.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al., 1127–39. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Drnovšek, Marjan. *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Založba Nova revija, 2010.
- Drnovšek, Marjan, ur. »Odnos Slovencev do izseljencev, nekoč in danes: Okrogla miza, Ljubljana, 4. junij 2002.« *Dve domovini*, št. 16 (2002): 109–40.
- Drnovšek, Marjan. »Pregled ,začasno zaposlenih v tujini.« V: *Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt, 319. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Franjič, Lidija. »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije do zdomstva.« *Dve domovini*, št. 21 (2005): 185–206.
- Mihajlovič, Steven. »Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner.« *Northwestern Journal of International Law and Business* 8, št. 1 (1987): 181–96.
- Molnar, Christopher A. »Imagining Yugoslavs: Migration and the Cold War in Postwar West Germany.« *Central European History* 47, št. 1 (2014): 138–69. <https://doi.org/10.1017/S000893891400065X>.
- Nečak, Dušan. *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Piškurić, Jelka. »Bili nekoč so lepi časi«. *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019.
- Prinčič, Jože. »Gospodarska reforma.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al., 1045–48. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Rendla, Marta. »Socializem in migracije (začasno na tuje?).« V: *Migracije: zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Tomaž Mikelj, 59–77. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2017.

- Repe, Božo. »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka, Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni.« *Zgodovina za vse* 5, št. 2 (1998): 90–96.
- Slavec, Ingrid, *Slovenci v Mannheimu*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982.
- Steklačič, Gregor. »Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2009.
- Svetek, Lev. »Nekaj praktičnih nasvetov našim delavcem, zaposlenim v tujini.« V: *Slovenski izseljenski koledar 1967*, 61, 62. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967.
- Šetinc, Franc. »Jugoslovani na delu v tujini.« V: *Slovenski izseljenski koledar 1969*, 32–35. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1969.
- Štumberger, Saška. »Slovenski selitveni tokovi v Nemčijo in spreminjanje vloge slovenščine.« *Dve domovini*, št. 22 (2005): 95–114.
- Štrubelj, Zvone. *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva v Nemčiji: Socialna delavka Doroteja Oblak v pogovoru dr. Zvonetom Štrubljem*. Stuttgart: Slovenska župnija sv. Cirila in Metoda, 2012.
- Zupančič, Jernej. »Slovensko izseljenstvo v Evropi po drugi svetovni vojni.« V: *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, gl. ur. Milica Trebše - Štolfa, 291–99. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 2001.

Spletni viri

- *Statistični urad Republike Slovenije*. »Popis prebivalstva 1971.« Pridobljeno: 26. 11. 2020. http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971_Slovenija_prebivalstvo.asp.

Jelka Piškurić

“TEMPORARY” WORK IN GERMANY: YUGOSLAVIA’S ATTITUDE TOWARDS ECONOMIC MIGRANTS

SUMMARY

The present contribution outlines Yugoslavia’s attitude towards economic migrants during socialism and its changes over the years. It focuses especially on the workers who moved to the Federal Republic of Germany, as this was the most popular destination for economic migrants. In both countries, the public image that formed about these workers kept changing over the years.

In Yugoslavia, the post-war economic migrants soon started to be referred to as “workers abroad” or “workers temporarily employed abroad”, as they were expected to return after a few years. Yugoslavia’s attitude towards them differed from the other categories of emigrants. Even though these people were not seen as hostile to the socialist regime, the state monitored them carefully, as it was concerned that they might come under the influence of the political emigration or change their political views abroad. The economic component was not overlooked, either.

After World War II, the migration flows stopped for a while due to the restrictions involved in crossing the border. However, as of the middle of the 1950s, economic migrations started increasing persistently, only to culminate at the beginning of the 1970s. Migration was once again stopped by the 1973 oil crisis. During the 1960s, as the number of emigrants kept increasing, the initially unfavourable opinion about economic migrations gradually changed. Yugoslavia started underlining the welfare of its workers abroad while it simultaneously wished to supervise the migration flows. In this regard, however, it soon encountered organisational difficulties. Until the early 1960s, the Federal Republic of Germany was not favourably inclined towards the Yugoslav immigrants either, as it was concerned about their potential communist activities. However, it soon became clear that most workers were only looking to earn money and were politically indifferent. Moreover, Germans were content with the Yugoslav workforce.

In 1968, the Federal Republic of Germany and Yugoslavia signed an agreement on workforce employment, which entered into force in the following year. Thus, the former would acquire a permanent influx of new workers, while the latter would at least partly control the migration flows. The workers acquired certain rights and protection as well. Even in the subsequent Yugoslav documents, regulating the migration flows was the top priority, while ensuring the workers' rights and security came second. Nevertheless, many workers would still go abroad without any state involvement. It has even been established that the rights of these groups of workers and the level of their protection from layoffs were in no way inferior. The lack of fluency in the German language was more problematic when it came to enforcing these rights, as the Yugoslav network of consular representations and diplomatic staff was not extensive enough to protect its citizens effectively.

Yugoslavia was the only communist bloc country that allowed economic migrations. On the one hand, such migrations were a sign that the socialist Yugoslavia was opening its borders, while on the other hand, they pointed at the structural shortcomings of its economy. Even though Yugoslavia always thought of the economic migrations as merely temporary, many workers who temporarily worked abroad would never return.

Darja Fišer,* Kristina Pahor de Maiti**

»Prvič, sem političarka in ne politik, drugič pa ...«

Korpusni pristop k raziskovanju parlamentarnega diskurza

IZVLEČEK

V tem učnem gradivu predstavljamo uporabnost jezikovnih korpusov za analizo družbenokulturnih pojavov, ki jih lahko raziskujemo na podlagi jezikovne rabe v specializiranem, političnem diskurzu. Na primeru korpusne analize govorov poslank in poslancev, kjer nas bo zanimala dinamika zastopanosti žensk v parlamentu in značilnosti njihove rabe jezika, bomo pokazali vrednost bogato označenega diahronnega korpusa slovenskih parlamentarnih razprav za digitalno humanistiko in družboslovje.

Ključne besede: parlamentarne razprave, parlamentarni korpusi, jezik in spol, digitalna humanistika

ABSTRACT

„FIRST, I’M A FEMALE POLITICIAN, NOT A MALE ONE, AND SECOND ...“
A CORPUS APPROACH TO PARLIAMENTARY DISCOURSE RESEARCH

This tutorial shows how corpora can be used to investigate language use and communication practices in a specialized socio-cultural context of political discourse in order to explore socio-cultural phenomena. We will demonstrate the potential of a richly annotated

* Izr. prof., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Inštitut za novejšo zgodovino in Institut Jožef Stefan; darja.fiser@ff.uni-lj.si

** Asist., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; kristina.pahordemaiti@ff.uni-lj.si

diachronic corpus of Slovenian parliamentary debates for investigating the characteristics and dynamics of the representation of women and their language use in the Slovenian Parliament.

Keywords: Parliamentary proceedings, parliamentary corpora, language and gender, digital humanities

Uvod¹

V parlamentu se odvija glavnina političnih razprav, na podlagi katerih se oblikuje zakonodaja, ki nato neposredno vpliva na vsakdanje življenje vseh prebivalcev in prebivalk določene države. V parlamentarnem diskurzu se tudi odsevajo politični programi, ideološka stališča in institucionalne vloge poslank in poslancev, ki zastopajo interese državljanov in državljanek.² Zato je parlamentarni govor vedno aktualen predmet družboslovnih in humanističnih raziskav.

Zapisi parlamentarnih sej so vse pogosteje dostopni v digitalni obliki, kar poenostavlja njihovo združevanje v strukturirane jezikovne vire oziroma korpuse. Ti so pogosto na voljo prek namenskih spletnih orodij, ki jih imenujemo konkordančniki. Raziskovalci jih uporabljajo pri različnih jezikovnih, slogovnih, kulturnih, družbenih in političnih raziskavah.³

Medtem ko so v jezikoslovju metode korpuse analize že dodobra uveljavljene⁴ in se med drugim pogosto uporabljajo tudi za sociolingvistično proučevanje spolno zaznamovanega jezika,⁵ so v drugih humanističnih in družboslovnih vedah, kjer prav tako številne raziskave temeljijo na jezikovnem gradivu, še razmeroma redke. V tem učnem gradivu zato prikazujemo potencial bogato označenih jezikovnih korpusov in konkordančnikov za raziskave družbenokulturnih pojavov, ki se odražajo v rabi jezika. Za oblikovanje natančnih kvantitativnih poizvedb o jezikovnih podatkih uporabimo dragocene metapodatke o poslankah in poslancih in njihovih govorih, rezultate pa nato še nadgradimo z ročno kvalitativno analizo, s katero pridobimo podroben vpogled v kontekst in zagotovimo ustrezno interpretacijo.

1 Avtorica naslovne izjave z redne seje 4. 6. 2003 je Cvetka Zalokar Oražem (LDS). Gl. *Iskanje*, pridobljeno 19. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-NYUL>.

2 Cornelia Ilie, »Parliamentary Debates,« v: Ruth Wodak in Bernhard Forchtner, ur., *The Routledge Handbook of Language and Politics* (London: Routledge, 2017), 309–25.

3 Lucja Biel, Agnieszka Biernacka in Anna Jopek-Bosiacka, »Collocations of Terms in EU Competition Law: A Corpus Analysis of EU English Collocations,« v: *Language and Law* (Cham: Springer, 2018), 249–74. Sylvia Jaworska in Kath Ryan, »Gender and the Language of Pain in Chronic and Terminal Illness: A Corpus-based Discourse Analysis of Patients' Narratives,« *Social Science & Medicine* 215 (2018): 107–14.

4 Douglas Biber in Randi Reppen, *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015). Tony McEnery in Andrew Hardie, *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

5 Paul Baker, *Using Corpora to Analyze Gender* (London: Bloomsbury, 2014).

S tem učnim gradivom želimo prikazati možnosti, ki jih raziskovalkam in raziskovalcem brez programerskih znanj ponujajo obsežne zbirke parlamentarnih razprav in konkordančniki. To učno gradivo je primerno tudi za uporabnice in uporabnike brez izkušenj z uporabo jezikovnih korpusov in orodij za iskanje po njih. Gradivo temelji na korpusu siParl 2.0,⁶ ki vsebuje parlamentarne razprave Državnega zbora Republike Slovenije od leta 1990 do 2018.

Kako uporabljati učno gradivo

V tem gradivu najprej predstavimo osnove korpusnega jezikoslovja in korpusne analize, čemur sledi uvod v značilnosti specializiranih korpusov parlamentarnih razprav in jedrnat pregled raziskav s področja jezika in spola. Drugi del učnega gradiva je namenjen praktičnemu prikazu najbolj razširjenih tehnik korpusne analize, kot so konkordančni nizi, frekvenčni sezname, ključne besede in kolokacije. Predstavljene tehnike uporabimo za raziskovanje zastopanosti žensk v slovenskem parlamentu, njihovih interesnih področij in govora o ženskah, pri čemer v analizo vključimo primerjavo z značilnostmi, ki veljajo za poslance oziroma skozi čas.

Vsi viri in orodja, uporabljeni v tem gradivu, so brezplačno na voljo v spletu. Za iskanje po korpusu uporabljamo NoSketch Engine,⁷ za dodatne ročne analize in predstavitev rezultatov pa enega od urejevalnikov preglednic (npr. Google Spreadsheet⁸ ali MS Excel⁹).

Besedila v sivih okvirčkih vsebujejo razlago uporabljenih funkcij in povezavo do videoposnetka, ki prikazuje, kako relevantno funkcijo poženemo v konkordančniku. Poleg tega so v okvirčkih tudi povezave do rezultatov v konkordančniku, kar bralkam in bralcem omogoča, da ponovijo analizo na svojem računalniku.

Iskanje po korpusu siParl 2.0 je mogoče prek konkordančnikov NoSketch Engine¹⁰ in KonText¹¹ na spletnem mestu CLARIN.SI¹² – slovenski center v okviru Evropske raziskovalne infrastrukture za jezikovne vire in tehnologije CLARIN ERIC.¹³ Prek

6 Slovenian parliamentary corpus (1990-2018) siParl 2.0, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11356/1300>.

7 NoSketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/4exc2b3e>.

8 Google Preglednice – brezplačno ustvarjajte in urejajte preglednice v spletu, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/8mdwez3m>.

9 Microsoft Excel, Spreadsheet Software, Excel Free Trial, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/6sdr9vwj>.

10 NoSketch Engine @ CLARIN.SI, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://www.clarin.si/noske>.

11 Konkordance – Obrazec za prvo poizvedbo, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-XOZH>.

12 CLARIN.SI; Slovenska raziskovalna infrastruktura za jezikovne vire in tehnologije, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/wuhvy98b>.

13 CLARIN – European Research Infrastructure for Language Resources and Technology | CLARIN ERIC, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://www.clarin.eu>.

repozitorija CLARIN.SI je korpus siParl 2.0 mogoče tudi prenesti¹⁴ v računalnik in ga nato analizirati z drugimi korpusnimi orodji ali orodji za rudarjenje besedil, npr. z orodjem za korpusno analizo Antconc¹⁵ ali z orodji za osnovno obdelavo besedil v jeziku R.¹⁶

To gradivo je posodobljena različica izvirnega učnega gradiva,¹⁷ v katerem je bila uporabljena prva različica korpusa siParl. Korpus siParl 2.0 v primerjavi s korpusom siParl 1.0¹⁸ vsebuje bogatejše metapodatke o govorkah in govoricah ter sejah, kar omogoča razlikovanje med poslankami in poslanci ter drugimi govorkami in govorci v parlamentu. Poleg tega govori vsebujejo oznake parlamentarnih mandatov, kar omogoča lažjo primerjalno analizo elementov med posameznimi parlamentarnimi sklici. Druga različica korpusa vsebuje tudi dodatne ravni jezikoslovnih oznak, kot so skladenjske oznake in imenske entitete, ki pa jih v naši analizi ne bomo uporabljali, zato jih v gradivu ne obravnavamo.

Če želite tehnike korpusne analize takoj preizkusiti na praktičnih primerih, nadaljujte z nalogami v razdelku Korpusna analiza. Naslednji trije razdelki (Korpusi in konkordančniki, Zapisi parlamentarnih sej in Jezik in spol) so namreč namenjeni poljudnemu pregledu teoretičnih osnov in najpomembnejše terminologije. Čeprav nalogam v šestem razdelku lahko sledite brez predhodnega branja omenjenih treh razdelkov, vas spodbujamo, da se z njihovo vsebino na neki točki seznanite, saj predstavljene osnove zagotavljajo celovito razumevanje in samostojno rabo analitičnih postopkov ter ustrezno interpretacijo rezultatov.

Korpusi in konkordančniki

Korpusi

Besedilni korpusi¹⁹ so obsežne zbirke skrbno izbranih strojno berljivih jezikovnih podatkov, ki jih lahko uporabimo za pripravo jezikovnih opisov ali za preverjanje hipotez o jeziku. Vendar pa so korpusi veliko več kot le zbirke besedil v elektronski obliki. Oblikovani so v enem od standardnih formatov, kot je razširljivi označevalni jezik oziroma XML,²⁰ in kodirani v skladu z vnaprej določeno, a prilagodljivo shemo za predstavitev besedil v digitalni obliki, med katerimi je v jezikoslovju in digitalni humanistiki najbolj uveljavljen standard TEI.²¹

Osnovna enota korpusa je pojavnica,²² ki jo dobimo z avtomatskim postopkom tokenizacije, pri katerem je izbrano besedilo razdeljeno na manjše enote, v našem

14 Slovenian parliamentary corpus (1990-2018) siParl 2.0, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11356/1300>.

15 Corpus Analysis with Antconc, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3x85dvvs>.

16 Basic Text Processing in R, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/f3nj4jt8>.

17 Voices of the Parliament, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/hb68794d>.

18 Slovenian parliamentary corpus (1990-2018) siParl 2.0, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11356/1236>.

19 Besedilni korpus – Wikipedija, prosta enciklopedija, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/23zu8r2e>.

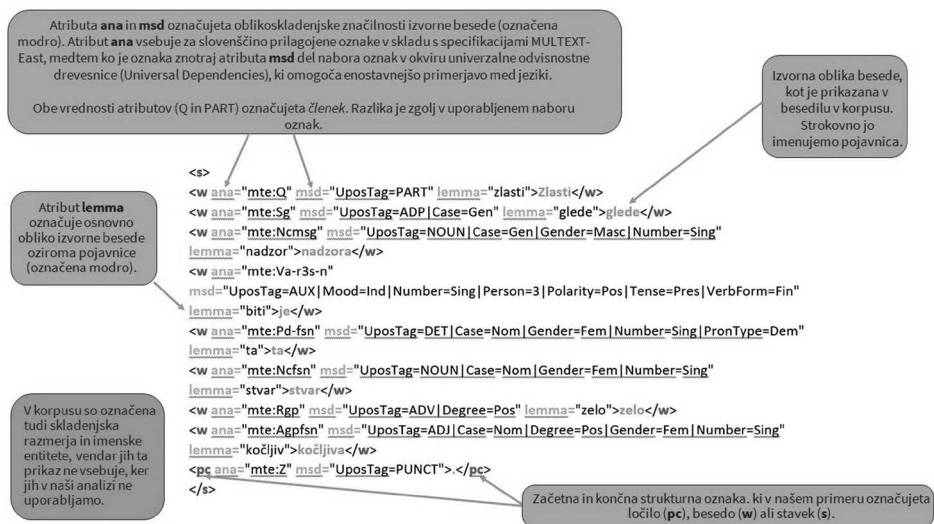
20 XML Tutorial, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://www.w3schools.com/xml>.

21 TEI: Text Encoding Initiative, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tei-c.org>.

22 Token | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/48a5j4ru>.

primeru na besede. Običajno se pojavnice določajo glede na presledke med besedami. Za bolj poglobljeno analizo so besedila v korpusu jezikoslovno označena. Najosnovnejši obliki jezikoslovnega označevanja sta oblikoskladenjsko označevanje, s katerim besedam v besedilih pripišemo besedno vrsto (npr. glagol), in lematizacija,²³ pri kateri pojavnice (besednim oblikam v različnih sklonih) pripišemo osnovno slovarsko obliko oz. lemo. Lematizacija je pomembna zlasti za korpus morfološko bogatih jezikov, kot je slovenščina. Poleg jezikoslovnih oznak so v korpus dodani tudi metapodatki o besedilu (npr. datum, vrsta) in govorncu (npr. ime, spol), ki so pomembni za kontekstualizacijo rezultatov, vendar se lahko uporabljajo tudi za izvajanje natančnejših korpusnih poizvedb.

Slika 1. Izvleček iz jezikoslovno označenega korpusa v zapisu TEL.

Konkordančniki

Po korpusih iščemo s specializiranimi orodji, ki se imenujejo konkordančniki.²⁴ Nekatere konkordančnike moramo pred uporabo namestiti na osebni računalnik, drugi pa so dostopni neposredno prek spleta. Uporabljamo jih za iskanje vseh pojavitev pojavnice v korpusu, ki ustrezajo našemu iskalnemu pogoju. Na voljo je veliko konkordančnikov, ki omogočajo podobne funkcije (gl. npr. ta podrobni seznam),²⁵ med najbolj priljubljenimi pa so AntConc²⁶ (brezplačen) in WordSmith Tools²⁷ (potreben je nakup licence), ki ju je mogoče uporabljati brez internetne povezave in

23 Lematizacija – Wikipedija, prosta enciklopedija, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/u37yyhr>.

24 Corpus Linguistics: Method, theory and practice, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/27ajekSj>.

25 Concordancers, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/yn6wcebj>.

26 Laurence Anthony's AntConc, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3ntaevtt>.

27 WordSmith Tools home page, pridobljeno 19. 2. 2021, <https://tinyurl.com/4256exts>.

ne vsebujeta predhodno naloženih korpusov, ter spletna konkordančnika BYU²⁸ (za polno delovanje je potrebna brezplačna registracija) in SketchEngine²⁹ (brezplačna akademska licenca), ki vsebujeta številne predhodno naložene korpusne za različne jezike. SketchEngine omogoča tudi ustvarjanje in označevanje lastnih korpusov.

Večina sodobnih konkordančnikov omogoča naslednje funkcije, ki jih bomo uporabili tudi v tem gradivu:

- **Konkordančni niz**³⁰ prikazuje vse zadetke iskane besede ali niza besed v korpusu ter njihovo sobesedilo. Konkordance, posamezne enote konkordančnega niza, so lahko razvrščene naključno ali glede na iskano besedo oziroma niz besed. Razvrstiti jih je mogoče tudi glede na levi ali desni kontekst, kar izpostavi značilne vzorce, v katerih se iskana beseda oziroma niz besed pojavlja.
- **Frekvenčni sezname**³¹ prikazujejo vse zadetke za izbrano korpusno poizvedbo, ki je lahko v obliki besede/besedne zveze ali določenega nabora metapodatkov. Zadetki so lahko razvrščeni po abecedi ali pogostosti, pripisan pa jim je tudi podatek o njihovi frekvenci. V nasprotju s konkordančnim nizom besedni sezname ne vsebujejo sobesedila zadetkov.
- **Sezname ključnih besed**³² izpostavljajo besede, ki v izbranem korpusu izstopajo v primerjavi z izbranim referenčnim korpusom.
- **Sezname kolokacij**³³ vsebujejo nize besed, ki se v kombinaciji z iskano besedo pojavljajo pogosteje kot ob naključnem pojavljanju.

Na voljo so že številna navodila za uporabo konkordančnikov (npr. SketchEngine Quick Start Guide³⁴) in tečaji korpusnega jezikoslovja (npr. Corpus Linguistics: Method, Analysis, Interpretation³⁵). V tem gradivu se osredotočamo na prikaz uporabe konkordančnika NoSketchEngine in specializiranega korpusa za iskanje odgovorov na konkretna raziskovalna vprašanja na metodološko ustrezen način. Gradivo je namenjeno študentkam in študentom ter raziskovalkam in raziskovalcem s področja (digitalne) humanistike in družboslovja, ki jih zanima raziskovanje sociokulturnih pojavov prek jezikovne rabe.

Zapisi parlamentarnih sej

Parlamentarni korpusi so različnih velikosti in vsebujejo podatke v različnih modalitetah (pisni, govornjeni, gestikulacija), iz različnih časovnih obdobj in v enem ali več jezikih. Čeprav so parlamentarne razprave večinoma dostopne v pisni obliki

28 *English Corpora: most widely used online corpora. Billions of words of data: free online access*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://www.english-corpora.org>.

29 *CQL – Corpus Query Language* | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/skdvt638>.

30 *Concordance – most powerful corpus search* | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/8zrs9f8n>.

31 *Wordlists – word frequency lists* | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/9cn4afkz>.

32 *Keywords and term extraction* | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/9sfrjfp3>.

33 *collocation* | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3ket5dps>.

34 *Quick Start Guide - learn to use* | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3hx8y7px>.

35 *Corpus Linguistics Analysis - Online Course – FutureLearn*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/4x9cp5t4>.

(npr. korpus razprav iz danskega parlamenta³⁶), so včasih dostopne tudi kot zvočni posnetki ali videoposnetki skupaj s transkripcijami (npr. korpus razprav iz češkega parlamenta³⁷). Parlamentarni korpusi kot diahroni viri³⁸ nam omogočajo poglobljeno raziskovanje jezikovnih in družbenih sprememb skozi čas. Večina parlamentarnih korpusov vsebuje bogate metapodatke³⁹ o govorih (npr. datum govora, trajanje govora, točka dnevnega reda, v kateri je bil govor podan) ali govorkah in govorcih (npr. spol, starost, izobrazba, politična pripadnost, institucionalna vloga), kar omogoča poglobljen vpogled v kontekst preučevanega pojava.⁴⁰

Parlamentarni diskurz

Parlament je institucija, za katero veljajo specifična pravila in konvencije, kar vpliva tudi na jezikovno rabo, začenši s pravili glede podeljevanja besede, naslavljanja itd. (gl. npr. poslovnik državnega zbora RS⁴¹). Ta pravila in konvencije so se izoblikovale v določenem družbenozgodovinskem okolju, zato niso v vseh parlamentih enake; v grškem parlamentu je na primer skakanje v besedo strogo prepovedano, medtem ko je v britanskem parlamentu prekinjanje govorcev pogosto in običajno ni sankcionirano.⁴² To je seveda treba upoštevati pri oblikovanju raziskovalnih vprašanj, izvedbi raziskave in interpretaciji rezultatov. Zato je pri raziskovanju te vrste diskurza⁴³ še posebej pomembno, da dobro razumemo okoliščine, v katerih je nastal.

Zanesljivost sejnih zapisov

Uradno objavljeni sejni zapisi niso dobesedne transkripcije⁴⁴ parlamentarnih razprav, ampak zapisi v skladu z uveljavljenimi zapisovalnimi praksami institucije. Te prakse se razlikujejo med posameznimi državami in časovnimi obdobji. Med urejanjem zapisov običajno pride do izločanja značilnih prvin govorenega jezika, lahko pa tudi do nekaterih drugih posegov, kot so izločanje očitnih jezikovnih ali vsebinskih napak, narečnih ali pogovornih izrazov ter žaljivega in vulgarnega jezika. Smernice za urejanje sejnih zapisov običajno žal niso javno objavljene, kar lahko bistveno oteži raziskovalno

36 *The Danish Parliament Corpus 2009 - 2017, v1*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/20.500.12115/8>.

37 *Czech Parliament Meetings*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11858/00-097C-0000-0005-CF9C-4>.

38 *Synchrony and diachrony* – *Wikipedia*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/s96f8r38>.

39 *Metapodatek* – *Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/yvj88wak>.

40 Pertti Alasutari, Marjaana Rautalin in Jukka Tyrkkö, »The Rise of the Idea of Model in Policymaking: The Case of the British Parliament, 1803-2005,« *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie* 59, št. 3 (2018): 341–63. Jane Demmen, Lesley Jeffries in Brian Walker, »Charting the Semantics of Labour Relations in House of Commons Debates Spanning Two Hundred Years,« *Doing Politics: Discursivity, Performativity and Mediation in Political Discourse* 80 (2018): 81.

41 *Poslovnik državnega zbora*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/wmbczcj4>.

42 Cornelia Ilie, »Parliamentary Debates.«

43 *Diskurz* – *Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/tjj76yh>.

44 *Transcription (linguistics)* – *Wikipedia*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/e86cheyh>.

delo. Kritiko virov v parlamentarnem kontekstu podrobneje obravnavata Mollin⁴⁵ in Rix.⁴⁶ Drug pomemben vidik pri proučevanju parlamentarnega govora je, da so govori poslank in poslancev pogosto pripravljene vnaprej, in sicer v pisni obliki, kar vpliva na njihove skladenjske in slogovne značilnosti. To sicer ne velja za vsa parlamentarna okolja, niti za vse vrste parlamentarnih nastopov (npr. interpelacije, obrazložitve glasu, poslanska vprašanja). Tudi te posebnosti je poleg družbenozgodovinskega konteksta treba vedno upoštevati pri oblikovanju raziskovalnih vprašanj, izvedbi raziskave in interpretaciji rezultatov.

Slika 2 prikazuje primerjavo uradnega zapisa govora Anje Bah Žibert,⁴⁷ poslanke Državnega zbora RS 2014–2018, s 33. seje Državnega zbora na temo predloga zakona o Prešernovi nagradi (18. točka dnevnega reda⁴⁸) z dobesedno transkripcijo njenega govora, ki smo jo pripravili na podlagi videoposnetka seje (min. 5:00–7:33).⁴⁹ Že na prvi pogled se vidi, da uradni sejni zapisi DZ RS niso najboljši vir za preučevanje značilnosti spontanega govora, kot so napačni začetki, premori, raba mašil ali ponovitev.

Slika 2. Primerjava uradnega sejnega zapisa in dobesedne transkripcije iz Državnega zbora RS.

Uradni sejni zapis

»Če bi zadevo zreducirali, nagrajevanje, v smislu, ki je prvoten, to je se pravi dodeljevanje nagrad za najvišje ali pa največje prispevke v umetnosti. In zdaj bi na drugi strani to zreducirali na spol. Kaj to pomeni? /.../ Jaz mislim, seveda se lepo sliši, le v manjšini so ženske zastopane v družbi na nekih pomembnih funkcijah, ampak, da kdorkoli reče, da je nekdo na tej funkciji zgolj zato, ker je ženskega spola. Jaz mislim, da s tem ne delamo nobene koristi, kvečjemu zbudamo še nek manjvrednosti položaj v smislu „ne gre za sposobnost, gre za to, ker si drugega spola“.«

(Anja Bah Žibert, PS SDS)

Dobesedni prepis

»**Zdej, s tem**, če bi zadevo **zreduciral**, nagrajevanje, v smislu, ki je prvoten, to je, se pravi, dodeljevanje nagrad za najvišje **prispevke al pa največje prispevke** v umetnosti. In **zdej** bi na drugi strani to **rz... am ... zreduciral** na spol. Kaj to pomeni? /.../ Jaz mislim **da, kh...** seveda se lepo sliši, **ko am ... na nek način** le v manjšini so ženske zastopane v družbi na nekih pomembnih funkcijah, ampak, da kdorkoli reče, da je nekdo na tej funkciji zgolj zato, ker je **ne vem** ženskega spola. Jaz mislim, da s tem ne delamo nobene koristi, **kvečjem** zbudamo še nek manjvrednostni položaj v smislu „ne gre za sposobnost, gre za to, ker si drugega spola“.«

(Anja Bah Žibert, PS SDS)

45 Sandra Mollin, »The Hansard Hazard: Gauging the Accuracy of British Parliamentary Transcripts,« *Corpora* 2, št. 2 (2007): 187–210.

46 Kathryn Rix, »'Whatever Passed in Parliament Ought to be Communicated to the Public': Reporting the Proceedings of the Reformed Commons, 1833–50,« *Parliamentary History*, 33, št. 3 (2014): 453–74.

47 Anja Bah Žibert – Wikipedija, prosta enciklopedija, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/ed7p75r8>.

48 Sejni zapisi Državnega zbora, 33. seja (Ljubljana: Državni zbor, 20218), 128, dostopno na <https://tinyurl.com/2s6r3r54>.

49 33. redna seja Državnega zbora, 4. del, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/5Stwvm6u>.

Poznavanje raziskovalnih podatkov

Predpogoj za ustrezno oblikovanje raziskovalnih vprašanj, izvedbo raziskave in interpretacijo rezultatov, pa tudi za optimalno izkoriščanje vsega, kar raziskovalni podatki omogočajo, je, da se najprej podrobno seznanimo s tem, kaj izbrani korpus vsebuje, kako je bil zgrajen in označen ter kakšne so njegove omejitve. Ker niso vsi korpusi enako označeni, moramo vedno preveriti podrobnosti o izbranem korpusu. Te informacije so običajno na voljo na domači strani korpusa (npr. korpus historične nizke nemščine⁵⁰), v konkordančniku, prek katerega je korpus na voljo (npr. britanski parlamentarni korpus Hansard v konkordančniku Univerze Brigham Young⁵¹), ali v repozitoriju, kjer je korpus arhiviran (npr. hrvaški parlamentarni korpus ParlaMeter-hr v repozitoriju CLARIN.SI⁵²). Več o kodiranju in označevanju parlamentarnih podatkov lahko preberete v izobraževalnem modulu o zbirkah parlamentarnih podatkov PARTHENOS.⁵³

Jezik in spol

Razlike med jezikom moških in žensk so predmet številnih raziskav na področju sociolingvistike, stilistike, retorike, študij spola, medijskih študij in analize diskurza.⁵⁴ Rezultati kažejo, da so razlike majhne, a sistematične.⁵⁵ Pri raziskavah politične komunikacije pa lahko opazimo, da se tradicionalno posvečajo predvsem diskurzu politikov, medtem ko je diskurz političark šele pred kratkim postal predmet raziskav.⁵⁶

To je pomembno, ker je več avtoric⁵⁷ pokazalo, da se zakonodajalke razlikujejo od svojih sodelavcev pri vprašanih, ki jih naslavljajo, stališčih, ki jih zavzemajo, in pristopih, ki jih uporabljajo pri pripravi zakonodaje. Blaxill in Beelen⁵⁸ sta v analizi zastopnosti žensk v britanskem parlamentu po letu 1945 odkrila, da je v govorih poslank večji poudarek na vprašanih, ki zadevajo ženske (npr. izobraževanje, zdravstvo itd.) in ki se neposredno dotikajo njihove dobrobiti v družbi (npr. varstvo otrok, nasilje v družini,

50 *Corpus of Historical Low German*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://www.chlg.ac.uk/helipad>.

51 *Corpus of British Parliament speeches (Hansard)*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://www.english-corpora.org/hansard>.

52 *Croatian parliamentary corpus ParlaMeter-hr 1.0*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11356/1209>.

53 *Working with parliamentary corpora; Parthenos training*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/yypffemm>.

54 Penelope Eckert in Sally McConnell-Ginet, *Language and Gender* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013). Ruth Wodak, »Pragmatics and Critical Discourse Analysis: A Cross-disciplinary Inquiry«, *Pragmatics & Cognition* 15 (2017): 203–25.

55 Matthew L. Newman, Clara J. Groom, Lori D. Handelman in James W. Pennebaker, »Gender Differences in Language Use: An Analysis of 14,000 Text Samples«, *Discourse Processes* 45, št. 3 (2008): 211–36.

56 Catherine Marshall, »Policy Discourse Analysis: Negotiating Gender Equity«, *Journal of Education Policy* 15, št. 2 (2000): 125–56.

57 Milica Antić Gaber in Gabriella Ilonszki, *Women in Parliamentary Politics: Hungarian and Slovene Cases Comparar* (Ljubljana: Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 2003). Monique Leijenaar, *How to Create a Gender Balance in Political Decision-making: A Guide to Implementing Policies for Increasing the Participation of Women in Political Decision-making* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997). Christina Wolbrecht, »Female Legislators and the Women's Rights Agenda: From Feminine Mystique to Feminist Era«, v: Cindy S. Rosenthal, ur., *Women Transforming Congress* (Norman: University of Oklahoma Press, 2002), 170–97.

58 Luke Blaxill in Kaspar Beelen, »A Feminized Language of Democracy? The Representation of Women at Westminster since 1945«, *Twentieth Century British History* 27, št. 3 (2016): 412–49.

enakost itd.).⁵⁹ Tudi Bäck idr.,⁶⁰ Hansen idr.⁶¹ ter Mensah in Wood,⁶² ki so raziskovali korpuse razprav iz švedskega, danskega oz. ganskega parlamenta, so odkrili, da ženske pogosteje kot moški govorijo o temah, ki se tičejo t. i. *mehkih zakonodajnih področij* (npr. makroekonomija, energetika, promet, bančništvo, finance, veselje, znanost in tehnologija ter komunikacija⁶³), medtem ko moški pogosteje razpravljajo o temah s t. i. *trdih zakonodajnih področij* (npr. zdravstvo, delo, zaposlitev in priseljevanje, izobraževanje ter socialno varstvo).

Upoštevati je treba, da na uporabo jezika vplivajo različni dejavniki (npr. družbeni razred, kontekst, starost, hierarhija), pri čemer je spol le eden od mnogih.⁶⁴ Bing in Bergvall⁶⁵ poudarjata, da so podobnosti v uporabi jezika pri različnih spolih običajno spregledane, čeprav so bolj izrazite kot razlike. Tudi Blaxill in Beelen⁶⁶ sta odkrila podobno težnjo v okviru raziskav parlamentarnega diskurza. Če torej spol govorca poznamo vnaprej, kot to velja v našem primeru, je treba to dejstvo nujno upoštevati, da se izognemo napačni interpretaciji rezultatov in pretiranemu poudarjanju razlik.⁶⁷

Korpusna analiza

V tem razdelku bomo na obsežnem korpusu slovenskih parlamentarnih razprav pokazali, kako lahko osnovne tehnike korpusne analize (za več o tem gl. razdelek 3 Korpusi in konkordančniki) uporabimo za iskanje odgovorov na naslednja raziskovalna vprašanja:

- V Nalogi 1 bomo *analizirali zastopnost žensk v slovenskem parlamentu*. Najprej si bomo ogledali, **kako ustvarimo podkorpuse**. Nato se bomo naučili, **kako sestaviti frekvenčne sezname**, ki prikazujejo število govorcev oziroma govork in njihovih govorov v podkorpuseh.
- V Nalogi 2 bomo *identificirali tematike, o katerih so skozi čas razpravljale poslanke v primerjavi s poslanci*. Pri tem se bomo naučili, **kako izluščimo ključne besede** iz podkorpusev, in si nato ogledali, **kako prek analize konkordanc** preverimo njihov kontekst in rabo.

59 Gl. Tracey L. Osborn, *How Women Represent Women: Political parties, gender and representation in the state legislatures* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

60 Hanna Bäck, Marc Debus in Jochen Müller, »Who Takes the Parliamentary Floor? The Role of Gender in Speech-making in the Swedish Riksdag«, *Political Research Quarterly* 67, št. 3 (2014): 504–18.

61 Dorte H. Hansen, Costanza Navarretta in Lene Offersgaard, »A Pilot Gender Study of the Danish Parliament Corpus«, v: Darja Fišer, Maria Eskevich in Franciska de Jong, ur., *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation* (Miyazaki: LREC, 2018).

62 Eric O. Mensah in Sandra F. Wood, »Articulations of Feminine Voices in Ghana's Parliament: A Study of the Hansard from 2010-2011«, *AFRREV LALIGENS: An International Journal of Language, Literature and Gender Studies* 7, št. 2 (2018): 61–77.

63 Lena Wängneru, »Intressen kontra stereotyper. Varför finns det kvinnliga och manliga politikområden i riksdagen?«, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 99, št. 2 (1996).

64 Jennifer Coates, *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language* (London: Longman, 1997). Lia Litosseliti, *Gender and Language: Theory and Practice* (London: Hodder Arnold, 2006).

65 Janet M. Bing in Victoria L. Bergvall, »The Question of Questions: Beyond Binary Thinking«, v: Jennifer Coates, ur., *Language and Gender: A Reader. Vol. 1* (Oxford: Blackwell, 1998), 496–510.

66 Blaxill in Beelen, »A Feminized Language of Democracy?«.

67 Angela Goddard in Lindsey M. Patterson, *Language and Gender* (London: Routledge, 2015).

- V Nalogi 3 bomo raziskali, kako so poslanke in poslanci v minulih 25 letih razpravljali o tematikah, povezanih z ženskami. Ogleдали si bomo, **kako uporabljamo podatke o relativni frekvenci** v različno velikih podkorpusih in **kako izluščimo kolokacije** izbranih samostalnikov v podkorpusih.

Korpus siParl 2.0

Korpus siParl 2.0⁶⁸ vsebuje sejne zapise 11. mandata Skupščine socialistične republike Slovenije za obdobje 1990–1992, sejne zapise Državnega zbora Republike Slovenije⁶⁹ za obdobje 1992–2018 (1.–7. mandat), sejne zapise delovnih teles Državnega zbora Republike Slovenije za obdobje 1996–2018 (2.–7. mandat) in sejne zapise Sveta predsednika Državnega zbora za obdobje 1996–2018 (2.–7. mandat).

Korpus vsebuje metapodatke o govorkah in govorcih (npr. ime, spol, vloga, politična stranka), tipologijo parlamentarnih zasedanj (npr. redna seja, izredna seja itd.) ter strukturne in uredniške oznake (npr. zakonodajno obdobje, leto/naslov seje, imenske entitete).⁷⁰ Korpus je tudi oblikoskladenjsko označen in lematiziran. Poleg tega vsebuje nekatere druge jezikoslovne oznake (npr. oznake univerzalne odvisnostne drevesnice (Universal Dependencies) in skladdenjsko razčlenjevanje), ki pa jih v tem gradivu ne uporabljamo. Korpus obsega več kot milijon govovorov oziroma 200 milijonov besed, ki jih je prispevalo skoraj 8.500 različnih govork in govorcev (npr. poslanke in poslanci, članice in člani vlade, predstavnice in predstavniki ministrstev, strokovnih organizacij, nevladnih organizacij in interesnih skupin). Splošne informacije o korpusih in o zapisih parlamentarnih sej najdete v razdelku 3 Korpusi in konkordančniki in v razdelku 4 Zapisi parlamentarnih sej.

Te informacije o korpusu so na voljo tudi v konkordančniku na strani CLARIN.SI⁷¹ (gl. Sliki 3a in 3b):⁷²

- Kvantitativne informacije o velikosti korpusa so na voljo v razdelku *Zadetki* (gl. številko 1).
- Osnovne oznake za besedne vrste so navedene v *Legendi oznak* (gl. številko 2), opis celotnega nabora oznak pa je na voljo prek povezave *Tagset/Opis*⁷³ (gl. številko 3).
- Korpus je organiziran prek strukturnih atributov. Atribut *session/seja* zamejuje posamezne seje (gl. številko 4) in vsebuje informacije, kot so datum, vrsta in naslov seje (gl. Sliki 3b, številko 4).

68 *Slovenian Parliamentary Corpus (1990–2018) siParl 2.0*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11356/1300>, gl. Andrej Pančur, Tomaž Erjavec, Mihael Ojsteršek, Mojca Sorn in Neja Blaj Hribar, *Slovenian Parliamentary Corpus (1990–2018) siParl 2.0*. Slovenian language resource repository CLARIN.SI, 2020.

69 *Državni zbor Republike Slovenije – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/8ke5j554>.

70 *Named entity – Wikipedia*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3jc7ftsd>.

71 *Corpus info: siParl 2.0 (parlament 1990–2018)*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-OLBP>.

72 Slovensko različico konkordančnika izberete v zgornjem desnem kotu s klikom simbola zobnika in izbiro ustreznega jezika s spustnega seznama.

73 Zaradi izida nove različice konkordančnika je ta trenutno zgolj delno preveden v slovenščino.

- Atribut *speech/govor* zamejuje posamezne govore (gl. številko 5) in vsebuje informacije o imenu, spolu, vlogi in strankarski pripadnosti govorce oz. govorca (gl. Sliko 3b, številko 5).

Slika 3a: Osnovne informacije o korpusu siParl 2.0.

The screenshot shows the siParl 2.0 interface with the following sections:

- Home**: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)
- Home**: Korpus parlamentarnih razprav Državnega zbora Republike Slovenije 1990-2018 v2.0 // Corpus of parliamentary debates of the National Assembly of the Republic of Slovenia 1990-2018 v2.0
- Zadeki** (1):

Število pojavnic	239,749,733
Besede	202,902,663
Stavki	11,537,491
Odstavki	3,326,865
Dokumenti	11,967
- Splošne informacije** (3):

Corpus description	Document
Jezik	Slovenian
Kodiranje	UTF-8
Zbrano	04/10/2020 13:11:51
Tagset	Opis
- Velikost leksikona**:

word	647,958
lc	563,284
lempos	309,557
lemma	301,124
lemma_lc	290,311
tag_en	1,163
tag	1,163
ud_pos	17
ud_feats	1,905
id	1,222
ud_dep	33
ud_dep_head_lemma	202,058
ud_dep_head_tag_en	1,104
ud_dep_head_tag	1,104
ud_dep_head_ud_pos	18
ud_dep_head_ud_feats	1,508
ud_dep_head_id	1,109
- Legenda oznak** (2):

samostalnik	S.*	samostalnik	-s
glagol	G.*	glagol	-g
pridevnik	P.*	pridevnik	-p
prislov	R.*	prislov	-r
zaimek	Z.*	zaimek	-z
predlog	D.*	predlog	-d
veznik	V.*	veznik	-v
členek	L.*	členek	-l
medmet	M.*	medmet	-m
- Končnice msd-jev**:

samostalnik	-s
glagol	-g
pridevnik	-p
prislov	-r
zaimek	-z
predlog	-d
veznik	-v
členek	-l
medmet	-m
- Strukture in atributi** (4):

name	4,070,050
p	3,326,865
session	11,967
speech	1,134,540

Slika 3b: Razširjene informacije o strukturnih atributih v korpusu siParl 2.0.

Strukture in atributi

name 4,070,050

type 5

p 3,326,865

d URL to digital library 3,326,865

id 3,326,865

session 11,967 (4)

mandate_en Legislative period (in English) 8

mandate Legislative period (in Slovene) 8

id Session ID 11,967

title Session title 11,700

type_en Type of session (in English) 7

type Type of session (in Slovene) 7

organ Working body of the National Assembly 246

date 4,327

month 329

wordcount 9,696

year 29

speech 1,134,540 (5)

party_init Acronym of speaker's party 38

party_en Name of speaker's party (in English) 44

party Name of speaker's party (in Slovene) 44

role_en Role of speaker (in English) 2

role Role of speaker (in Slovene) 2

who Speaker ID 8,414

name Speaker name 8,288

type_en Type of speaker (in English) 2

type Type of speaker (in Slovene) 2

birth 69

gender 3

NALOGA 1: Zastopanost žensk v slovenskem parlamentu

Državni zbor Republike Slovenije ima 90 poslank in poslancev, vključno s predstavnico oz. predstavnikom italijanske in madžarske manjšine, ki so trenutno del devetih političnih strank.⁷⁴ Slovenija je ena od najmlajših držav Evropske unije, ki je v preteklih 30 letih doživela dramatične spremembe na področju enakosti spolov. Leta 1986, ko je bila Slovenija še vedno del Socialistične federativne republike Jugoslavije, so poslanke zasedale skoraj četrtno vseh poslanskih sedežev, leta 1992, ko je bil prvič sklican Državni zbor Republike Slovenija, pa se je ta delež občutno zmanjšal, saj so poslanke zasedale le še vsaki deseti poslanski sedež.⁷⁵ Med postopkom tranzicije, ko so se družbeni, politični, gospodarski in vrednostni sistem bistveno spremenili, so ženske v Sloveniji izgubile več gospodarskih in družbenih prednosti, pridobljenih v času socializma, in so bile skoraj popolnoma izrinjene iz političnih institucij. V sedmem mandatu (1. 8. 2014–21. 6. 2018), ki je zadnji mandat, vključen v korpus siParl 2.0, so poslanke zasedle malo več kot 40 % sedežev, večinoma zaradi zakonodajnih ukrepov, ki predpisujejo spolne kvote.⁷⁶ Glede na EU indeks vrednosti enakosti spolov in politične moči v Evropski uniji za leto 2017⁷⁷ je bila Slovenija uvrščena med prvih 10 držav Evropske unije po deležu poslank.

V Nalogi 1 bomo primerjali govore v korpusu siParl 2.0 s trendi na parlamentarnih volitvah in v slovenski družbi.

Izdelava podkorpusov

Na podlagi metapodatkov, ki so na voljo v korpusu (gl. Sliko 3b), korpus razdelimo na več delov, t. i. podkorpuse, in sicer glede na naslednja merila:

- **Spol.** Govorke in govorniki so v korpusu označeni z eno od naslednjih kategorij v skladu s podatki iz uradnih sejnih zapisov državnega zbora: moški, ženska ali ni podatka (v primerih, ko so zapisi metapodatkov nepopolni). V tem gradivu uporabljamo le prvi dve kategoriji (moški, ženska), medtem ko tistih, za katere ni podatka o spolu, v analizo ne vključujemo.
- **Vloga.** Govorkam in govornikom je v korpusu pripisana ena od dveh vlog, in sicer član parlamenta oziroma *zunanj govornik*⁷⁸ (ta vloga označuje povabljenе govorkе in govornice, ki niso del parlamenta (npr. članice in člani vlade, predstavnice in

74 Portal DZ - Poslanske skupine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/yh6brs32>.

75 Milica Antić Gaber in Irena Selišnik, »The Slovene Version of a ‚Fast Track‘ to Political Equality,« *Teorija in Praksa* 54, št. 2 (2017): 337.

76 Delež temelji na uradnem številu vseh poslank, kot ga navaja Simona K. Lipicer (2017), nato pa je deljen s številom vseh poslank in poslancev (tj. 90). Ta delež je rahlo višji od deleža, navedenega v naši analizi, v kateri smo dosledno uporabljali le podatke iz korpusa. Ker le redko vsi izvoljeni poslanci in poslanke ostanejo na istem položaju celoten mandat, jih nato zamenjajo drugi poslanci oziroma poslanke. To se odraža v korpusu, ki vključuje vse poslanke in poslance, in ne le tistih, ki so bili izvoljeni na volitvah. Glede na podatke iz korpusa je skupno število poslancev in poslank na mandat tako večje od 90.

77 European Institute for Gender Equality Home, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/84embf66>.

78 Pri oznakah v korpusu je uporabljen generični moški spol.

- predstavniki ministrstev ali nevladnih organizacij). V tem gradivu upoštevamo le govorce in govorko z oznako član parlamenta, ker se želimo osredotočiti na prispevke izvoljenih predstavnic in predstavnikov državljanov Slovenije.
- **Tip.** Poleg vloge je govorkam in govorcem v korpusu pripisan tudi njihov tip, ki ima eno od naslednjih dveh vrednosti: *redni govornik* ali *predsedujoči*. Prva kategorija označuje govorko in govorca v parlamentu, ki so v skladu s poslovníkom izrecno dobili besedo. V naši analizi upoštevamo le to kategorijo. Tiste z oznako *predsedujoči* smo namerno izključili, saj je večina njihovih izjav namreč pogojena s postopkovnimi predpisi in dogovori in torej nanje ne vplivajo strankarska pripadnost, spol ali drugi dejavniki.
 - **Mandat.** Vsak govor v korpusu je kategoriziran glede na parlamentarno obdobje, v katerem je bil izrečen (1.–7. mandat). Ker to presega meje naše raziskave, smo iz analize izključili obdobje odcepitve od Jugoslavije,⁷⁹ ki je v korpusu označeno kot 11. sklic.
 - **Delovni organ.** Korpus siParl 2.0 vsebuje govore s plenarnih zasedanj, z zasedanj delovnih organov državnega zbora (npr. Komisija za peticije, človekove pravice in enake možnosti) in z zasedanj Sveta predsednika Državnega zbora. V tem gradivu analiziramo le govore s plenarnih zasedanj.

Na podlagi teh meril izdelamo 14 podkorpusov, po dva za vsakega od sedmih mandatov, pri čemer eden vsebuje govore poslank, drugi pa govore poslancev s pripisano vlogo *redni govornik*. Poleg teh 14 podkorpusov izdelamo tudi podkorpuse, ki vsebujejo vse govore poslank in poslancev za vsak posamezni mandat in za vseh sedem mandatov skupaj.

Videoposnetek, ki prikazuje izdelavo podkorpusa v konkordančniku NoSketch Engine, je na voljo na <https://sidih.si/20.500.12325/120>.

Ustvarjeni podkorpusi in informacije o njihovi velikosti so na voljo tukaj.⁸⁰

Spodaj je naveden tudi primer zahtevnejšega iskalnega izraza v jeziku CQL, ki ga je treba uporabiti pri izdelavi spodnjega podkorpusa:

Mandat1-Ženske:⁸¹

```
<speech gender="F" & role_en="MP" & type_en="Regular speaker"/>
within <session mandate_en="Term 1 ." *" & organ="Državni zbor Republike
Slovenije"/>
```

⁷⁹ *Socialistična republika Slovenija – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/k3maf47>.

⁸⁰ *Subcorpus information*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/sipar1-KGFY>.

⁸¹ Ker je to gradivo na voljo v slovenščini in angleščini, so poimenovanja podkorpusov v konkordančniku dvojezična. Vendar pa v tem gradivu zaradi jasnosti in jedrnatosti uporabljamo zgolj slovenski del imena podkorpusov. Povezava do angleških videov: https://youtube.com/playlist?list=PLhZ_k72iCcm0n0HVgd4O3UcwRIs-W-R0R.

S tem ukazom poiščemo vse izjave (atribut *speech/govor*) govork (atribut *F/Ž*), ki so članice parlamenta (atribut *MP/Član parlamenta*) in redne govork (atribut *Regular speaker/Redni govornik*), in sicer v govorih iz prvega mandata (atribut *Term 1.* /1. Mandat.**), ki so bili izrečeni v Državnem zboru Republike Slovenije (atribut *Državni zbor Republike Slovenije*).

Če želimo ustvariti podkorpus govorov poslancev, moramo spremeniti le spol prek atributa *speech gender/spol* (*speech gender="M"*). Za podkorpus, ki vsebuje govore poslank in poslancev iz vseh mandatov, pa moramo najprej vključiti moški in ženski spol prek atributa *speech gender/spol* (*speech gender="F|M"*), nato pa še vse mandate prek atributa *session mandate/mandat seje* (*session mandate_en="Term.*"*).

Uporaba frekvenčnih seznamov

V podkorpusih, ustvarjenih v prejšnjem koraku, bomo analizirali govore poslank in poslancev skozi čas, in sicer na podlagi podatkov s frekvenčnih seznamov,⁸² ki so ena od najosnovnejših korpusnih tehnik. Frekvenčni sezname prikazujejo rezultate od najbolj do najmanj pogostega. To tehniko lahko na primer uporabimo za sestavljanje frekvenčnega seznama vseh besed, ki so bile izrečene v parlamentu oziroma v govorih izbrane poslanke ali izbranega poslanca. V tej nalogi bomo s to tehniko pridobili podatke o številu vseh poslank in poslancev v posameznem mandatu ter številu njihovih govorov, vključno s skupnim številom pojavnic v teh govorih.

Videoposnetek, ki prikazuje izdelavo frekvenčnega seznama v konkordančniku NoSketch Engine, je na voljo na <https://youtu.be/LrYmwK51Fbc>.

Slika 4 prikazuje primer dveh frekvenčnih seznamov.

Kot prikazuje Slika 4, je bilo v prvem mandatu prisotnih 14 poslank, ki so skupno izrekle več kot 3.500 govorov, kar je le malo manj kot milijon pojavnic. Povprečno je to skoraj 260 govorov oziroma 69.000 pojavnic na poslanko. Vendar pa je porazdelitev med poslankami zelo neenakomerna, pri čemer sega od skoraj 700 govorov oziroma več kot 170.000 pojavnic do manj kot 40 govorov oziroma 9.000 pojavnic.

82 Wordlists – word frequency lists | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/v4ta5zbb>.

Slika 4. Frekvenčna seznama za poslanke iz prvega mandata. Na levi⁸³ je prikazano število govorov, ki jih je posamezna poslanka prispevala, na desni⁸⁴ pa je število pojavnic v teh govorih.

Seznam besed		Seznam besed	
Korpus: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)		Korpus: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)	
Podkorpus: Mandat1-Ženske--Term1-Female		Podkorpus: Mandat1-Ženske--Term1-Female	
Total number of items: 14		Total number of items: 14	
Total frequency: 3,606		Total frequency: 963,984	
<u>speech.name</u>	<u>document frequency</u>	<u>speech.name</u>	<u>frekvenca</u>
Simšič, Danica	680	Karner Lukač, Metka	173,067
Pečan, Breda	547	Simšič, Danica	171,366
Karner Lukač, Metka	460	Pečan, Breda	166,970
Skuk, Nada	283	Skuk, Nada	93,810
Primožič, Jana	273	Kožuh Novak, Mateja	72,451
Potočnik, Viktorija	247	Primožič, Jana	53,652
Kožuh Novak, Mateja	245	Potočnik, Viktorija	52,183
Šturm Kocjan, Jadranka	231	Oman, Irena	50,151
Oman, Irena	226	Šturm Kocjan, Jadranka	47,921
Pozsonec, Maria	163	Pozsonec, Maria	22,754
Dobrajc, Polonca	87	Dobrajc, Polonca	20,323
Čadonič Špelič, Vida	78	Čadonič Špelič, Vida	18,103
Bizilj, Ljerka	47	Bizilj, Ljerka	12,140
Logar, Mihaela	39	Logar, Mihaela	9,093

Po številu govorov je na prvem mestu Danica Simšič, članica Demokratske stranke Slovenije, manjše opozicijske stranke iz prvega mandata. Ta poslanka je prispevala 680 govorov ali skoraj 19 % vseh govorov v celotnem podkorpusu, kar je skoraj 3-kratno povprečje pri ženskah. Podatek o deležu govorov smo pridobili tako, da smo število njenih govorov delili s številom vseh govorov poslank (gl. Slika 4, levo: *Total frequency* in *Simšič, Danica*), podatek o razmerju glede na povprečje pa smo pridobili tako, da smo število poslankinih govorov delili s povprečjem števila vseh govorov, ki ga dobimo tako, da skupno število govorov poslank delimo s številom vseh poslank (gl. Slika 4, levo: *Total frequency* in *Total number of items*).

Po številu pojavnic je poslanka z največjim prispevkom v tem podkorpusu Metka Karner Lukač, članica Slovenske ljudske stranke, najstarejše stranke v Sloveniji. Njeni govori vsebujejo 173.067 pojavnic ali 18 % celotnega podkorpusa, kar je skoraj 3-kratnik povprečja. Poslanka z najnižjim številom govorov in pojavnic je Mihaela Logar, prav tako članica Slovenske ljudske stranke, ki je v svojem 4-letnem mandatu spregovorila le 39-krat, v njenih govorih pa je nekaj več kot 9.000 pojavnic, kar je skoraj 20-krat manj od prvuvrščene govorke. Poleg tega je še zanimivo, da približno polovica vseh prispevkov pripada le trem poslankam, in sicer že omenjenima poslankama ter Bredi Pečan, članici Socialnih demokratov, katere govori so bili v povprečju tudi najdaljši. Ta podatek razberemo iz podatkov o povprečni dolžini govorov za posamezno poslanko, pri čemer povprečno dolžino govora izračunamo tako, da število vseh pojavnic za posamezno poslanko (gl. Slika 4, desno) delimo s številom vseh govorov te iste poslanke (gl. Slika 4, levo).

83 Word list, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-WR9T>.

84 Word list, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-GSW5>.

Primerjalna analiza

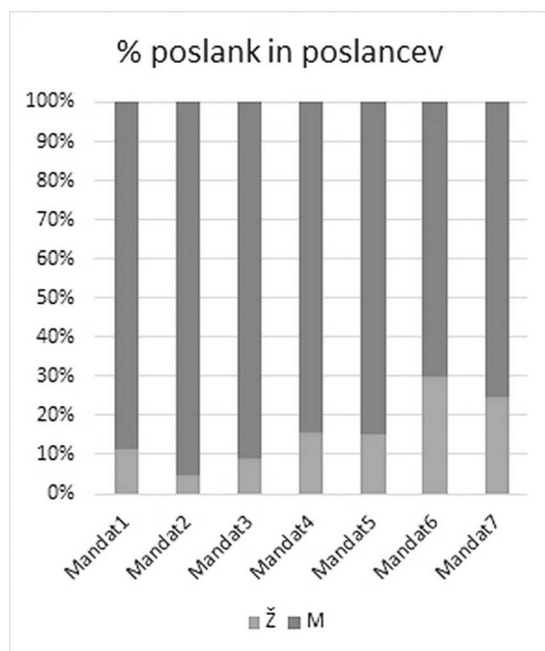
Za potrebe primerjalne analize zastopanosti moških in žensk v slovenskem parlamentu skozi čas zabeležimo število poslancev in poslank ter število pojavnic v vsakem od 14 podkorpusov (gl. razdelek 6.2.1 Izdelava podkorpusov). Ker zbirnih tabel s podatki ne dobimo neposredno v konkordančniku, si pomagamo tako, da podatke ročno vnesemo v preglednico, kot prikazuje Tabela 1. Grafični prikaz rezultatov si lahko ogledate na Sliki 5 in Sliki 6.

Tabela 1. Pregled velikosti podkorpusov siParl 2.0.⁸⁵

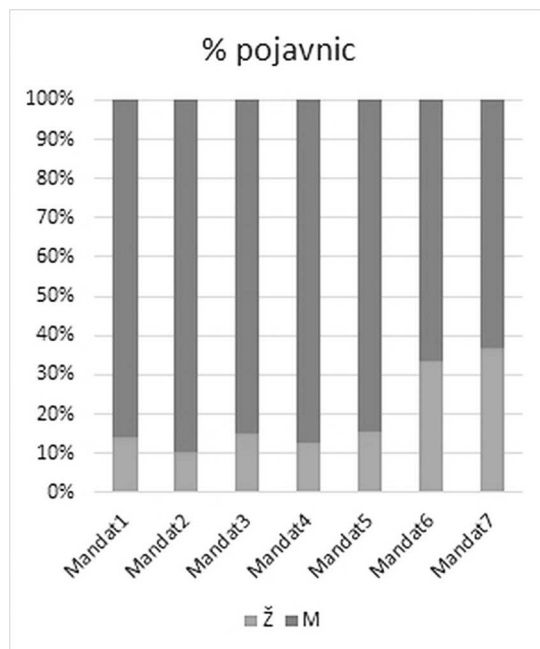
Podkorpus	# poslank in poslancev	% poslank in poslancev	# pojavnic	% pojavnic
Mandat1-Ženske	14	14%	963.984	11%
Mandat1-Moški	87	86%	7.808.562	89%
Mandat1-Skupaj	101	100%	8.772.546	100%
Mandat2-Ženske	11	10%	762.172	5%
Mandat2-Moški	95	90%	15.767.432	95%
Mandat2-Skupaj	106	100%	16.529.604	100%
Mandat3-Ženske	16	15%	1.502.758	9%
Mandat3-Moški	90	85%	15.092.725	91%
Mandat3-Skupaj	106	100%	16.595.483	100%
Mandat4-Ženske	13	13%	3.636.968	16%
Mandat4-Moški	90	87%	19.365.000	84%
Mandat4-Skupaj	103	100%	23.001.968	100%
Mandat5-Ženske	16	16%	3.069.515	15%
Mandat5-Moški	87	84%	16.980.714	85%
Mandat5-Skupaj	103	100%	20.050.229	100%
Mandat6-Ženske	38	33%	4.626.013	30%
Mandat6-Moški	76	67%	10.945.878	70%
Mandat6-Skupaj	114	100%	15.571.891	100%
Mandat7-Ženske	37	37%	6.644.314	25%
Mandat7-Moški	64	63%	20.389.258	75%
Mandat7-Skupaj	101	100%	27.033.572	100%
VsiMandati-Ženske	104	23%	21.205.724	17%
VsiMandati-Moški	356	77%	106.349.569	83%
VsiMandati-Skupaj	460	100%	127.555.293	100%

85 Zaradi napake v metapodatkih korpusa, ki so bili pripisani enemu od poslancev (in sicer poslancu z imenom Geza, ki mu je bil napačno samodejno pripisan ženski spol najverjetneje zaradi kombinacije končnice -a, ki je sicer tipična za samostalnike ženskega spola, in redkosti imena), podatki za šesti mandat v času analize ne odražajo uradnega števila poslank, ki je po navedbah Simone K. Lipicer (2017) 39, in ne 38, kot prikazuje korpus.

Slika 5: Delež poslank in poslancev v korpusu siParl 2.0 skozi čas.

Slika 6: Prispevek poslank in poslancev v korpusu siParl 2.0, izmerjen v izrečenih pojavnih skozi čas.

Rezultati kažejo, da delež pojavníc, ki sestavljajo govore poslank, postopoma narašča skupaj z zastopanostjo žensk v parlamentu. Precejšen skok v zastopanosti žensk je mogoče opaziti predvsem v zadnjih dveh mandatih, vključenih v korpus siParl 2.0, kar je najverjetneje posledica sprejema spolnih kvot, v skladu s katerimi mora biti od leta 2011 na volilnih seznamih 35 % žensk.⁸⁶ Pomembna pa je ugotovitev, da kljub temu, da so kvote eden najuspešnejših ukrepov za povečanje števila poslank,⁸⁷ naša korpusna analiza prikazuje velika odstopanja med številom govork in številom pojavníc v njihovih govorih. Rezultati volitev so enostavno dostopni in raziskovalci in analitiki jih pogosto uporabljajo, število in vsebina govorov pa sta veliko težje dostopna, zato ju raziskovalci izven korpusnega jezikoslovja precej manj izčrpno preučujejo, kar predstavlja vrzel, ki jo želimo s to analizo premostiti. Podatki kažejo jasen trend, da poslanke prispevajo manjši delež vsebine, kot bi pričakovali glede na njihov delež v izbranem mandatu. To velja zlasti za drugi mandat, kjer govori poslank vsebujejo dvakrat manj pojavníc glede na njihovo število. Pravzaprav je le v četrtem mandatu prispevek žensk nekoliko večji od njihovega deleža v parlamentu. Zato lahko sklepamo, da več izvoljenih poslank ne pomeni nujno, da bo njihov glas tudi bolj prisoten v Državnem zboru. Vseeno pa se je v preteklih letih z večanjem števila poslank v parlamentu začelo povečevati tudi število njihovih govorov. Prispevek poslank se je s picle desetine vseh govorov v parlamentu v prvih petih mandatih povečal na skoraj tretjino v zadnjih dveh mandatih, ki jih pokriva naš korpus.

NALOGA 2: Ključne teme poslank in poslancev

Raziskave političnega diskurza žensk so pokazale, da ženske običajno razpravljajo o drugačnih temah kot moški. Več o vplivu spola na jezik si lahko preberete v razdelku 5 Jezik in spol.

V Nalogi 2 želimo na podlagi govorov iz korpusa siParl 2.0 primerjati teme, o katerih razpravljajo poslanke in poslanci. Za nekatere parlamentarne korpuse je klasifikacija tem že na voljo,⁸⁸ za korpus siParl 2.0 pa to ne velja. Klasifikacijo tem je mogoče izvesti samodejno, kot v članku *Analysis of policy agendas*,⁸⁹ vendar pa je cilj tega gradiva pokazati učinkovitost raziskav parlamentarnih korpusov zgolj prek uporabe konordančnikov, torej brez kakršnegakoli znanja programiranja, zaradi česar smo izbrali ročni pristop v dveh korakih. Ročni pristopi so še posebej primerni za zelo specifično razvrščanje tem, kot to velja za našo analizo, za katero še ne obstajajo računalniški modeli ali učne množice za razvoj takih modelov. Pri tem je treba opozoriti, da lahko

86 Antić Gaber in Selišnik, »The Slovene Version of a „Fast Track“«, 337.

87 Ibid.

88 Gl. Federico Nanni, Mahmoud Osman, Yi-Ru Cheng, Simone Paolo Ponzetto in Laura Dietz, »UKParl: A Semantified and Topically Organized Corpus of Political Speeches«, v: Darja Fišer, Maria Eskevich in Franciska de Jong, ur., *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation* (Miyazaki: LREC 2018).

89 Mladen Karan, Jan Šnajder, Daniela Širinić in Goran Glavaš, »Analysis of Policy Agendas: Lessons Learned from Automatic Topic Classification of Croatian Political Texts«, *Proceedings of the 10th SIGHUM Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities* (2016): 12–21.

tako pri samodejnem kot pri ročnem razvrščanju pride do napak, vendar lahko pri ročnem označevanju število napak, ki so posledica nenatančnosti ali pa tudi pristranskosti označevalca oziroma označevalke, zmanjšamo z večjim številom označevalk oz. označevalcev, s čimer pridobimo vpogled v stopnjo ujemanja med njimi, za nadaljnje delo pa lahko upoštevamo temo, ki jo je izbrala večina, oz. vse pripisane teme.

Luščenje ključnih besed

V tej nalogi bomo uporabili uveljavljeno tehniko korpusne analize, ki ji rečemo luščenje ključnih besed.⁹⁰ S to tehniko izbrani korpus primerjamo z referenčnim korpusom in tako pridobimo najbolj značilno besedišče izbranega korpusa, torej (pod)korpusa, ki ga analiziramo. Referenčni korpus pa je običajno velik reprezentativni korpus ustreznega jezika, lahko pa je tudi katerikoli drug (pod)korpus, ki ga želimo uporabiti kot referenčno točko za primerjavo. V tej nalogi bomo primerjali podkorpusa govorov poslank in poslancev za posamezni mandat. Tako bomo pridobili podatke, na podlagi katerih bomo lahko opredelili najbolj izstopajoče teme v slovenskem parlamentu.

Videoposnetek, ki prikazuje izdelavo seznama ključnih besed v konkordančniku NoSketchEngine, je na voljo na <https://youtu.be/DMiZP6f4qI8>.

Ustvarjeni sezname ključnih besed, prikazanih kot leme s poenoteno malo začetnico, so na voljo tukaj:

- Mandat1-Ženske⁹¹
- Mandat1-Moški⁹²
- Mandat7-Ženske⁹³
- Mandat7-Moški⁹⁴

Sezname ključnih besed za vse štiri podkorpuse izvozimo v preglednico in jih ročno označimo (gl. razdelek 6.3.3 Primerjalna analiza).

Sliki 7 in 8 prikazujeta prvih 20 ključnih besed poslank in poslancev v sedmem mandatu.⁹⁵ Opazimo lahko velike razlike. Večina vseh prikazanih ključnih besed poslank je povezana s področjem zdravstvenega varstva, medtem ko ključne besede govorov poslancev pripadajo področjem zunanjih zadev, infrastrukture in pravosodja.

90 *Keyword (linguistics)* – Wikipedia, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3eu8u66s>.

91 *Word list*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/sipar1-VBX5>.

92 *Word list*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/sipar1-74HT>.

93 *Word list*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/sipar1-AZM0>.

94 *Word list*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/sipar1-7E3V>.

95 Konkordančnik NoSketchEngine za računanje ključnih besed uporablja formulo Simple Maths.

Slika 7: Prvih 20 ključnih besed poslank v primerjavi s poslanci v prvem mandatu.

Seznam besed

Korpus: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)
Podkorpus: Mandat1-Ženske--Term1-Female

Referenčni korpus: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)
Referenčni podkorpus: Mandat1-Moški--Term1-Male
Spremeni cilj in referenčni (pod)korpus

Stran [Naslednja >](#)

lemma_lc	siParl 2.0 (parlament 1990-2018) : Mandat1-Ženske--Term1-Female		siParl 2.0 (parlament 1990-2018) : Mandat1-Moški--Term1-Male		Rezultat
	frekvenca	frekvenca/mil @	frekvenca	frekvenca/mil	
porodnišnica	78	80.9	11	1.4	34.0
deti	86	89.2	15	1.9	30.9
zavoljo	35	36.3	4	0.5	24.7
konjerejakovisturističen	18	18.7	0	0.0	19.7
umrtjivost	27	28.0	4	0.5	19.2
brest	34	35.3	12	1.5	14.3
porod	18	18.7	4	0.5	13.0
prezgodnji	16	16.6	3	0.4	12.7
učinkovina	12	12.4	1	0.1	11.9
tržič	16	16.6	4	0.5	11.6
porodnica	16	16.6	4	0.5	11.6
učenka	10	10.4	0	0.0	11.4
medicinec	10	10.4	0	0.0	11.4
občanka	17	17.6	5	0.6	11.4
festival	17	17.6	5	0.6	11.4
higienski	11	11.4	1	0.1	11.0
cerknica	30	31.1	16	2.0	10.5
malodane	9	9.3	0	0.0	10.3
davkoplačevalski	12	12.4	3	0.4	9.7
prosenjakovci	14	14.5	3	0.6	9.5

Slika 8: Prvih 20 ključnih besed poslancev v primerjavi s poslankami v prvem mandatu.

Seznam besed

Korpus: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)
Podkorpus: Mandat1-Moški--Term1-Male

Referenčni korpus: siParl 2.0 (parlament 1990-2018)
Referenčni podkorpus: Mandat1-Ženske--Term1-Female
Spremeni cilj in referenčni (pod)korpus

Stran [Naslednja >](#)

lemma_lc	siParl 2.0 (parlament 1990-2018) : Mandat1-Moški--Term1-Male		siParl 2.0 (parlament 1990-2018) : Mandat1-Ženske--Term1-Female		Rezultat
	frekvenca	frekvenca/mil @	frekvenca	frekvenca/mil	
rudnik	210	26.9	0	0.0	27.9
proporcionalen	194	24.8	0	0.0	25.8
premog	189	24.2	0	0.0	25.2
kaseta	140	17.9	0	0.0	18.9
tule	137	17.5	0	0.0	18.5
kolesarski	137	17.5	0	0.0	18.5
termoelektrarna	130	16.6	0	0.0	17.6
šoitjanj	119	15.2	0	0.0	16.2
dama	116	14.9	0	0.0	15.9
steza	115	14.7	0	0.0	15.7
električen	249	44.7	2	2.1	14.9
gasilski	320	41.0	2	2.1	13.7
navkljub	91	11.7	0	0.0	12.7
vlak	188	24.1	1	1.0	12.3
konceptija	87	11.1	0	0.0	12.1
aluminij	84	10.8	0	0.0	11.8
niz	78	10.0	0	0.0	11.0
zapiranje	163	20.9	1	1.0	10.7
avtocesten	576	73.8	6	6.2	10.3
pledirati	71	9.1	0	0.0	10.1

Analiza konkordanc

Za nadaljnjo analizo izberemo prvih 100 ključnih lem z vsakega od štirih seznamov ključnih besed, pri čemer ne upoštevamo osebnih lastnih imen. Naš cilj je ročno kategorizirati leme, in sicer glede na prevladujočo temo, ki jo prepoznamo pri pregledu konkordanc⁹⁶ za izbrano lemo. Konkordančni niz vsebuje seznam vseh pojavitev iskane pojavnice v kontekstu, kot prikazuje Slika 9:

⁹⁶ Concordance – most powerful corpus search | Sketch Engine, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/8zrs9f8n>.

- Konkordance je mogoče neposredno prikazati s klikom leme na seznamu ključnih besed. Prikaže se stran, kjer je na vrhu zaslona prikazana izbrana lema z vsemi zadetki (gl. številko 1).
- Besede v rdeči barvi na sredini zaslona (gl. številko 2) so zadetki iskane besede v našem podkorpusu, besedilo v črni barvi (gl. številko 3) pa je kontekst.
- Besedilo v modri barvi na levi (gl. številko 4) so metapodatki. V našem primeru je prikazan podatek o govorniku.
- S klikom zelene konkordance lahko še dodatno razširimo kontekst (gl. številko 5). Na podoben način lahko s klikom govornika pridobimo več metapodatkov.
- Prikaz lahko tudi prilagodimo, in sicer prek *Možnosti prikaza* (gl. številko 6), ter prikažemo več metapodatkov ali širši kontekst.

Slika 9: Razširjeni kontekst za prvi zadetek v konkordančnem nizu⁹⁷ za ključno besedo »proporcionalen«.

The screenshot shows the NoSketch Engine interface. At the top, there is a search bar with the query 'siPart 2.0 (parlament 1990-2018) / Mandat1-Moški--Term1-Male' and a 'guest' user indicator. Below the search bar, there are navigation buttons: 'Home', 'Išči', 'Seznam besed', 'O korpusu', 'My jobs', 'User guide', 'Shrani', 'Make subcorpus', 'Možnosti prikaza', 'Usredinjeno', 'Stavek', 'Razvrščanje po levi', 'Razvrščanje po desni', 'iskani niz', 'Podatki', 'Premešaj', 'Vzorec', 'Filter', 'Sub-hits', '1. zadetek v dokumentu', 'Frekvence', and 'Oznake niza'. The main content area displays search results for 'proporcionalen' (194 results, 24.84 million hits). The results list includes names of speakers and snippets of text. Callouts 1-6 highlight specific UI elements: 1 points to the search bar, 2 to the highlighted text in the results, 3 to the context text, 4 to the speaker's name in the metadata, 5 to the expandable context button, and 6 to the 'Možnosti prikaza' menu.

Primerjalna analiza

Parlament je v prvi vrsti zakonodajno telo, v katerem potekajo zakonodajne in proračunske razprave, ki so strukturirane po ministrstvih. Zato nam seznam 14 ministrstev trenutne slovenske vlade⁹⁸ služi kot seznam kategorij za ročno označevanje tem. Kategorije so navedene v Tabeli 2. Lahko bi uporabili tudi številne druge sezname tem, vendar je takšen nabor tem po našem mnenju najbolj naravna izbira v specifičnem okolju parlamentarnega diskurza. Tem 14 vsebinskim kategorijam dodamo še 4 tehnične kategorije za ključne besede, ki jih ni mogoče uvrstiti drugam: *razno* – za ključne besede, uporabljene v razpravah o več različnih temah, *slog* – za očitne pogovorne ali

⁹⁷ *Iskanje*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/sipar1-VZB9>.

⁹⁸ *Ministrstva* | GOV.SI, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/jbhnhjib>.

žargonske ključne besede, ki so izrazito značilne za posamezne govorce, *ideologija* – za ključne besede, uporabljene za ideološko označevanje (npr. *partijski*, *socialist*), in *interakcija/postopkovnik* – za ključne besede, ki naslavljajo druge poslance ali pa so del postopkovnika. V Tabeli 3 so navedeni ponazoritveni primeri ročno pripisanih tem za prvih 10 ključnih besed poslank in poslancev.

Tabela 2. Kategorije za označevanje ključnih besed. Zadnje štiri kategorije zapisujemo z velikimi tiskanimi črkami, da jih tako ločimo od vsebinskih kategorij.

Teme
Kmetijstvo, gozdarstvo in prehrana
Kultura
Obramba
Gospodarstvo in tehnologija
Izobraževanje, znanost in šport
Okolje in prostor
Finance
Zunanje zadeve
Zdravje
Infrastruktura
Notranje zadeve
Pravosodje
Delo, družina in socialne zadeve
Javna uprava
RAZNO
SLOG
IDEOLOGIJA
INTERAKCIJA/POSTOPKOVNIK

Tabela 3: Ponazoritveni primeri ročno pripisanih oznak glede na temo za prvih 10 ključnih besed poslank in poslancev v prvem mandatu.

Ženske		Moški	
Lema	Tema	Lema	Tema
<i>porodnišnica</i>	Zdravje	<i>rudnik</i>	Infrastruktura
<i>deti</i>	SLOG	<i>proporcionalen</i>	Javna uprava
<i>zavoljo</i>	SLOG	<i>premog</i>	Infrastruktura
<i>konjerejskovisturističen</i>	Gospodarstvo [...]	<i>kaseta</i>	Obramba
<i>umrljivost</i>	Zdravje	<i>tule</i>	SLOG
<i>brest</i>	Gospodarstvo [...]	<i>kolesarski</i>	Infrastruktura
<i>porod</i>	Zdravje	<i>termoelektrarna</i>	Infrastruktura
<i>prezgodnji</i>	Zdravje	<i>šoštanj</i>	Infrastruktura
<i>učinkovina</i>	Zdravje	<i>dama</i>	Interakcija [...]
<i>tržič</i>	Javna uprava	<i>steza</i>	Infrastruktura

Tabeli 4 in 5 vsebujeta povzetek rezultatov ročnega označevanja prvih 100 ključnih lem poslank in poslancev v prvem in sedmem mandatu. Rezultati kažejo, da je nabor tem skozi čas in med spoloma primerljiv. Kljub podobnemu številu opredeljenih vsebinskih tem se poslanci in poslanke pri najbolj izpostavljenih tematikah zelo razlikujejo.

Tabela 4: Teme prvih 100 ključnih besed poslank in poslancev v prvem mandatu.

Pogostnost tem v podkorpusu Mandat1-Ženske	Frek.	Pogostnost tem v podkorpusu Mandat1-Moški	Frek.
Zdravje	33	Infrastruktura	27
Delo, družina in socialne zadeve	21	SLOG	14
Javna uprava	11	Javna uprava	14
Kultura	8	Gospodarstvo in tehnologija	8
Gospodarstvo in tehnologija	6	RAZNO	8
Kmetijstvo, gozdarstvo in prehrana	4	Finance	6
Izobraževanje, znanost in šport	4	Zunanje zadeve	4
RAZNO	4	Kmetijstvo, gozdarstvo in prehrana	3
Finance	3	Okolje in prostor	3
SLOG	3	IDEOLOGIJA	3
Obramba	1	Zdravje	2
Infrastruktura	1	Pravosodje	2
Pravosodje	1	Delo, družina in socialne zadeve	2
		Kultura	1
		Obramba	1
		INTERAKCIJA/POSTOPKOVNIK	1
		Notranje zadeve	1

Tabela 5: Teme prvih 100 ključnih besed poslank in poslancev v sedmem mandatu.

Pogostnost tem v podkorpusu Mandat7-Ženske	Frek.	Pogostnost tem v podkorpusu Mandat7-Moški	Frek.
Zdravje	40	SLOG	42
Delo, družina in socialne zadeve	18	RAZNO	10
Kultura	11	Zunanje zadeve	9
Izobraževanje, znanost in šport	7	Obramba	5
Finance	4	IDEOLOGIJA	5
Pravosodje	4	Gospodarstvo in tehnologija	4
RAZNO	4	Okolje in prostor	4
Kmetijstvo, gozdarstvo in prehrana	3	Finance	4
Javna uprava	3	Infrastruktura	4
SLOG	2	Notranje zadeve	3
Gospodarstvo in tehnologija	1	Pravosodje	3
Zunanje zadeve	1	Javna uprava	3
Infrastruktura	1	Izobraževanje, znanost in šport	2
INTERAKCIJA/POSTOPKOVNIK	1	Kmetijstvo, gozdarstvo in prehrana	1
		INTERAKCIJA/POSTOPKOVNIK	1

V prvem mandatu večina (54 %) vseh analiziranih ključnih besed poslank spada v dve tematski kategoriji: *Zdravje in Delo, družina in socialne zadeve*, pri poslancih pa sta najpogostejši temi s podobnim deležem (55 %) *Infrastruktura in Javna uprava*. V sedmem mandatu sta najpogostejši temi poslank enaki kot v prvem mandatu, vendar predstavljata večji delež ključnih besed (58 %), pri poslancih pa je najpogostejša tema postala *Zunanje zadeve*. Razdelitve tem med spoloma ni mogoče v celoti razložiti s korpusno analizo, vendar pa dobljeni rezultati, ki pri poslankah kažejo izrazito zanimanje za zdravstvene in socialnovarstvene teme, pri poslancih pa premik z infrastrukturnih tematik na zunanjepolitične, zelo nazorno odražajo stanje v družbi. V času neodvisnosti je morala novonastala država oblikovati javno upravo in izgraditi infrastrukturo, za kar so bile v prvem mandatu potrebne intenzivne razprave. Zadnji mandat pa zaznamujejo živahna mednarodna trgovina in večje mednarodne varnostne grožnje, kar vpliva na zakonodajne in proračunske odločitve. V sedmem mandatu lahko še vedno zasledimo poudarjeno zanimanje za socialnovarstvene tematike, poleg tega pa tudi intenzivnejše razprave s področja zdravstva, kar je v veliki meri posledica močnega pritiska na proračun zaradi hude gospodarske krize v tistem obdobju, ki je negativno vplivala tudi na že propadajoči sistem javnega zdravstva.

Opazimo lahko tudi, da v prvem mandatu poslanci in poslanke namenjajo skoraj enako pozornost (glede na delež analiziranih ključnih besed) večjemu številu tem kot v sedmem mandatu (pet skupnih tem z enako pomembnostjo v prvem mandatu oz. tri skupne teme v sedmem mandatu). V prvem mandatu tako poslanci le rahlo pogosteje kot poslanke razpravljajo o *Javni upravi* (M: 14 %, Ž: 11 %), *Gospodarstvu in tehnologiji* (M: 8 %, Ž: 6 %) ter *Pravosodju* (M: 2 %, Ž: 1%), poslanke pa nekaj pogosteje o *Kmetijstvu, gozdarstvu in prehrani* (M: 3 %, Ž: 4 %), medtem ko vsi razpravljajo enako pogosto o *Obrambi* (1 %). V sedmem mandatu so glede na delež analiziranih ključnih besed poslankam in poslancem enako pomembne zgolj tri teme, in sicer *Finance* (4 %), *Pravosodje* (3 %) in *Javna uprava* (3 %). Za poglobitev rezultatov bi bilo zanimivo raziskati, na kakšne načine poslanke in poslanci pristopajo k tem skupnim temam in o njih razpravljajo.

Med temami, ki se pojavijo zgolj v podkorpusu govorov poslank, najdemo *Izobraževanje, znanost in šport* v prvem mandatu ter *Zdravje, Delo, družino in socialne zadeve* ter *Kulturo* v sedmem mandatu. Teme, ki se pojavijo zgolj pri poslancih, pa so *Okolje in prostor* ter *Notranje zadeve* v obeh parlamentarnih mandatih, *Zunanje zadeve* (v prvem mandatu) in *Obramba* (v sedmem mandatu). Presenetljivo je, da se najpogostejše tri teme poslank sploh ne pojavijo na seznamu tem poslancev, medtem ko se najpogostejše teme poslancev (*Infrastruktura, Javna uprava, Zunanje zadeve*) pojavijo na seznamu tem poslank, čeprav je njihov delež majhen. Poleg tega je zanimivo, da tema *Gospodarstvo in tehnologija* pri poslankah izgubi na pomembnosti med prvim in sedmim mandatom, medtem ko to ne velja za poslance.

Rezultati poleg različnih področij zanimanja kažejo tudi na slogovne razlike v razpravah poslank in poslancev. V obeh mandatih so poslanci uporabili precej več slogovno zaznamovanih besed (tj. očitnih pogovornih ali žargonskih besed, ki so izrazito

značilne za posamezne govorce) kot poslanke. Uporaba takšnih besed pri poslancih se je v sedmem mandatu v primerjavi s prvim mandatom potrojila, kar po eni strani kaže na večjo sproščenost poslancev na splošno, po drugi pa označuje spremembo v kulturi razpravljanja, ki je v zadnjih dveh desetletjih postala živahnejša in bolj neformalna. Opazimo lahko tudi, da so ideološke besede, ki običajno delujejo razdvajajoče, značilne le za poslance. To je v skladu z literaturo, kjer avtorji ugotavljajo, da so moške sporazumevalne strategije bolj agresivne in tekmovalne, medtem ko je ženski slog sporazumevanja bolj sodelovalen.⁹⁹ Vendar naj opozorimo, da bi bilo treba te zaključke preveriti s podrobnejšo analizo, saj nekatere sodobne raziskave kažejo, da na sporazumevanje vplivajo številni dejavniki in je zato razlikovanje med moškim in ženskim načinom sporazumevanja pogosto preveč simplistično.¹⁰⁰

Naša analiza kaže tudi na opazne razlike v vlogah in zanimanjih poslank in poslancev, kar je v skladu s prejšnjimi raziskavami, iz katerih je razvidno, da se ženske v primerjavi z moškimi bolj osredotočajo na t. i. mehka zakonodajna področja. Dihrone primerjave razkrivajo, da temi *Zdravje* in *Socialne zadeve* ostajata med prednostnimi zanimanji poslank, osredotočenost poslancev pa se je premaknila s tem *Infrastruktura* in *Javna uprava na Zunanje zadeve*. V prvem mandatu je bila najpogostejša skupna tema *Javna uprava*, v zadnjem mandatu pa so poslanke in poslanci najpogosteje razpravljali o temi *Finance*. To pa ne pomeni, da poslanke zdaj več razpravljajo o t. i. trdih zakonodajnih področjih. Pravzaprav je ravno nasprotno, saj analiza kaže, da so se poslanke v sedmem mandatu celo bolj osredotočale na t. i. mehka zakonodajna področja kot v prvem mandatu.

NALOGA 3: Obravnava tematik, povezanih z ženskami

Ta naloga se naslanja na sorodne raziskave,¹⁰¹ v katerih so raziskovalci ugotavljali, kako pogosto so bile v parlamentarni zgodovini naslovljena vprašanja enakosti spolov (npr. pravice žensk, diskriminacija itd.) ter kdo in na kakšen način je takšna vprašanja odpiral. Zanimivo je, da je vpliv spola očitno opazen tudi v državah z visokim deležem žensk v parlamentu. Ena takšnih je Švedska, za katero so Bäck idr.¹⁰² ugotovili, da poslanke redkeje razpravljajo o vprašanjih s t. i. trdih zakonodajnih področij. Antić Gaber in Ilonszki¹⁰³ pravita, da družba običajno pričakuje, da bodo poslanke dejavne na drugih področjih politike kot moški. Pri tem gre, kot to ugotavljajo politologi,¹⁰⁴ za področja politike, ki so še posebej povezana z ženskami zaradi njihove zgodovinske vloge v družbi ali neposrednega vpliva na življenje žensk.

99 Jennifer Coates, *Women, Men and Language*.

100 Cornelia Ilie, »Gendering Confrontational Rhetoric: Discursive Disorder in the British and Swedish Parliaments,« *Democratization* 20, št. 3 (2013): 501–21.

101 Blaxill in Beelen, »A Feminized Language of Democracy«.

102 Bäck, Debus in Müller, »Who Takes the Parliamentary Floor?«

103 Antić Gaber in Ilonszki, *Women in Parliamentary Politics*.

104 Gl. Tracey L. Osborn, *How Women Represent Women: Political Parties, Gender and Representation in the State Legislatures* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

Ker se pri vprašanih enakosti spolov še vedno največkrat govori o neenaki vlogi žensk v družbi in njihovem posebnem položaju, iz katerega izhajajo tako določene pravice in teme, ki se tičejo njihovega življenja, kot tudi diskriminatorne prakse, bomo v Nalogi 3 raziskali, katere tematike, povezane z ženskami, prevladujejo v parlamentarnih razpravah in kako pogosto se o njih razpravlja, pri čemer se bomo osredotočili na uporabo samostalnika »ženska« kot eksplicitnega pokazatelja razprav o teh tematikah.

Delo s frekvencami

V tem delu nas najprej zanima, kako pogosto poslanci in poslanke uporabljajo lemo samostalnika »ženska« v različnih časovnih obdobjih (1992–2018). Izvedemo poizvedbe v vseh podkorporusih in v preglednico zabeležimo podatke o frekvenci, kot prikazuje Tabela 6. Ker želimo primerjati podkorporusa različnih velikosti, moramo namesto absolutne frekvence uporabiti normalizirano frekvenco,¹⁰⁵ pri kateri je uporabljeno enako skupno število vseh besed v (pod)korporusu. Absolutna frekvenca je v primeru primerjave korpusev različnih velikosti namreč lahko zavajajoča. Če na primer pogledamo podatka o absolutni frekvenci izbrane besede za drugi mandat (Ž: 190; M: 794), bi lahko sklepali, da poslanci uporabijo samostalnik »ženska« štirikrat pogosteje kot poslanke. Ker pa je podkorporus govorov poslank v tem parlamentarnem mandatu veliko manjši od podkorporusa govorov poslancev, nam šele normalizirana frekvenca (v našem primeru na milijon besed), pove, da so ta samostalnik poslanke izrekle pravzaprav petkrat pogosteje (249,29) kot poslanci (50,36).

Prikaz poizvedbe v konkordančniku NoSketchEngine za lemo samostalnika »ženska« si lahko ogledate v videoposnetku o luščenju kolokacij (min. 00:10–1:13). <https://youtu.be/ENXP8TrH42U>.

Konkordančni niz za lemo samostalnika »ženska« je na voljo tukaj: VsiMandati-Ženske¹⁰⁶

Slika 10: Začetek konkordančnega niza za lemo samostalnika »ženska« z absolutno frekvenco (številka 1) in normalizirano frekvenco (številka 2).

105 Normalizing word counts – *The Grammar lab*, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/pkwaaf34>.

106 *Iskanje*, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-YMFx>.

Tabela 6. Podatki o absolutni in normalizirani frekvenci za lemo samostalnika »ženska« v korpusu siParl 2.0.

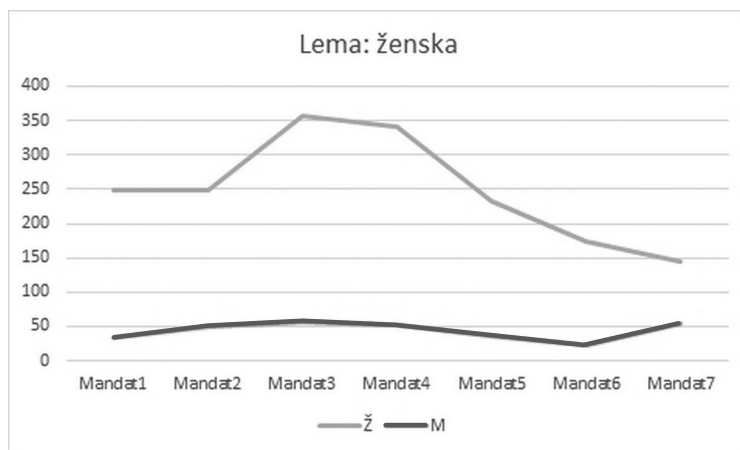
Podkorpus	Absolutna frek.	Normalizirana frek.	Podkorpus	Absolutna frek.	Normalizirana frek.
VsiMandati-Ženske	4691	221,21	VsiMandati-Moški	4891	45,99
Mandat1-Ženske	240	248,97	Mandat1-Moški	263	33,68
Mandat2-Ženske	190	249,29	Mandat2-Moški	794	50,36
Mandat3-Ženske	537	357,34	Mandat3-Moški	863	57,18
Mandat4-Ženske	1242	341,49	Mandat4-Moški	1004	51,85
Mandat5-Ženske	712	231,96	Mandat5-Moški	624	36,75
Mandat6-Ženske	809	174,88	Mandat6-Moški	245	22,38
Mandat7-Ženske	961	144,63	Mandat7-Moški	1098	53,85

Na splošno je normalizirana frekvenca iskane besede za celotno časovno obdobje, ki ga zajema korpus siParl 2.0, skoraj petkrat višja v podkorpusu govorov poslank kot v podkorpusu govorov poslancev (221,21 proti 45,99). Kot je razvidno iz Slike 10, poslanke v svojih govorih pogosteje omenjajo ženske kot poslanci. Čeprav je v obdobju med drugim in četrtem mandatom (1996–2008) mogoče opaziti intenzivnejšo obravnavo teh področij pri poslankah, je v zadnjih mandatih njihovo zanimanje za ta področja izrazito usahnilo.

Najbolj presenetljive rezultate pri poslankah smo odkrili v tretjem in petem mandatu. V tretjem mandatu je normalizirana frekvenca iskane besede dosegla rekordno visoko stopnjo, kar je lahko posledica manjšega števila poslank v prejšnjih dveh parlamentarnih mandatih in neenakopravnega položaja žensk v družbi nasploh. Ker pa je enak trend mogoče opaziti tudi v podkorpusu govorov poslancev, se zdi, da so k temu prispevali tudi drugi razlogi. Za boljši vpogled v ta pojav smo izvedli kvalitativno analizo, pri kateri smo pregledali 50 konkordanc petih najdejavnejših poslancev. Iz konkordanc je razvidno, da se je v tistem času veliko razpravljalo o zakonodaji prav v zvezi z vprašanji enakosti spolov (npr. zakonodaja o enakih možnostih in spolnih kvotah). Skoraj desetletje pozneje, v petem mandatu, se je število omemb iskane besede v podkorpusu govorov poslank nenadoma zmanjšalo in padlo celo pod vrednost frekvence pred letom 2000, kljub precej večjemu številu poslank v parlamentu. Peti mandat je potekal v obdobju velike svetovne gospodarske krize, ki je Slovenijo močno prizadela in je bila verjetno osrednji predmet parlamentarnih razprav, vendar bi bilo to treba potrditi z nadaljnjo raziskavo in kontekstualizacijo ob uporabi kvalitativnih metod, kot je analiza konkordanc.

Zanimivo je tudi, da se v četrtem mandatu kljub drugemu najnižjemu številu poslank samostalnik »ženska« še vedno zelo pogosto pojavlja v primerjavi s šestim in sedmim mandatom, kjer je bilo število poslank precej večje, frekvenca iskane besede pa skoraj dvakrat nižja. Kot smo opazili že pri splošnem doprinosu poslank k razpravam (gl. razdelek 6.2.3 Primerjalna analiza), kjer smo odkrili veliko razhajanje med številom poslank in številom besed, ki so jih izrekle, ti rezultati znova kažejo, da zgolj večje število poslank ne zagotavlja intenzivnejše razprave o tematikah, ki zadevajo ženske.

Slika 11: Normalizirana frekvenca za lemo samostalnika »ženska« v govorih poslank in poslancev v korpusu siParl 2.0.

Luščenje kolokacij

Predstavili bomo še eno priljubljeno tehniko korpusne analize, in sicer luščenje kolokacij.¹⁰⁷ S to tehniko, ki temelji na statističnih testih, pridobimo seznam besed, ki se ob jedrni besedi pojavljajo pogosteje, kot bi se zgolj po naključju. Kolokacije se najpogosteje uporabljajo v leksikografiji in na sorodnih področjih uporabnega jezikoslovja, mi pa jih bomo uporabili kot sredstvo za raziskovanje konceptov ali tem, o katerih se razpravlja v parlamentu.

Da bi lahko ugotovili, o katerih tematikah, ki zadevajo ženske, se v parlamentu največ razpravlja, bomo analizirali kolokacije samostalnika »ženska« v dveh podkorpusih, ki vsebujeta govore poslank oziroma poslancev iz vseh sedmih mandatov, torej podkorpusa *VsiMandati-Ženske* in *VsiMandati-Moški*.

Videoposnetek, ki prikazuje postopek luščenja kolokacij v konkordančniku NoSketchEngine, je na voljo na <https://youtu.be/ENXP8TrH42U>.

Izluščimo kolokacije v razponu ene besede levo in ene besede desno od jedrne besede (tj. leme samostalnika »ženska«), pri čemer se mora kolokacijski kandidat (tj. beseda, ki se tipično pojavlja ob jedrni besedi) v korpusu pojaviti vsaj petkrat, skupaj z jedrno besedo v določenem razponu pa vsaj trikrat. Razpon in najnižjo frekvenco je mogoče nastaviti ročno in sta odvisna od jedrne besede, velikosti korpusa ter cilja naše raziskave. Ker želimo analizo v tem gradivu omejiti na ustaljene besedne zveze, uporabljamo ozek razpon in stroga merila glede frekvence.

¹⁰⁷ Kolokacija – Wikipedija, prosta enciklopedija, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/5b87rmft>.

Za določanje trdnosti kolokacij uporabimo statistično mero logDice.¹⁰⁸ Čeprav konkordančnik NoSketch Engine ponuja tudi druge mere, po katerih se izračuna trdnost kolokacij, kot sta Mutual Information ali T-score, izberemo mero logDice, ker nanjo ne vpliva velikost korpusa in so zato rezultati uporabni za primerjalno analizo tudi v primeru uporabe podkorpusov različnih velikosti, kot to velja za našo analizo.

Seznama kolokacij za lemo samostalnika »ženska« sta na voljo tukaj:

- VsiMandati-Ženske¹⁰⁹
- VsiMandati-Moški¹¹⁰

Oba seznama kolokacij uvozimo v preglednico in ju ročno analiziramo (gl. razdelek 6.4.3 Primerjalna analiza).

Primerjalna analiza

Z vsakega seznama vzamemo prvih 100 kolokacijskih kandidatov (tj. besed, ki se tipično pojavljajo ob jedrni besedi in torej skupaj z njo tvorijo kolokacijo) in jih ročno razdelimo v tri kategorije: ženske, moški in skupno.¹¹¹ Nato vsako besedo razvrstimo v enega od sedmih tematskih sklopov, ki smo jih oblikovali na podlagi predhodnega pregleda konkordanc, kot prikazuje Tabela 7. Kolokacijskim kandidatom, ki so slovnične besede (na primer predlogi) in niso uporabljeni v konkordancah na eno prevladujočo temo, pripišemo oznako *Razno*.

Tabela 7: Primeri sklopov kolokacij.

Primeri kolokacij			
Tematski sklop	Ženske	Moški	Skupno
Politika, zastopanost in enakopravnost	glas večina /	voliti procent obraz	izvoljen delež pravica
Družbeni status in zaposlitev	upokojen samostojnost	poročen /	brezposeln doba
Zdravje in reprodukcija	zdrav rojevati	/ oploditev	moten neploden
Problemi in nasilje	ostajati posiljen	diskriminirati pobiti	diskriminacija /
Proaktivnost žensk in opolnomočenje	potencial	protest	uspešen
Pomoč in zaščita	omogočati	korist	vključevanje

108 logDice | Sketch Engine, pridobljeno, 18. 2. 2021, <https://tinyurl.com/3dv63nhm>.

109 Collocations, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-QJKC>.

110 Collocations, pridobljeno 18. 2. 2021, <http://hdl.handle.net/11346/siparl-Q5MN>.

111 Kategorija skupno, kot nakazuje njeno ime, združuje kolokacijske kandidate, ki se pojavijo tako na seznamu za podkorpus govorov poslank kot za podkorpus govorov poslancev.

Rezultati, predstavljeni v Tabeli 8, kažejo, da se nekaj več kot polovica kolokacij (51 %) pojavlja tako pri poslankah kot pri poslancih, kar kaže na skupne točke v razumevanju položaja žensk v sodobni družbi. Velika večina skupnih kolokacij (skoraj 70 %) spada v prva dva tematska sklopa: *Politika, zastopanost in enakopravnost* in *Družbeni status in zaposlitev*, in se nanaša na koncepte, povezane z zastopanostjo žensk (npr. »participacija«), njihovim družbenim položajem (npr. »samski«) in enakostjo (npr. »emancipacija«).

Tabela 8: Frekvenca tematskih sklopov za prvih 100 kolokacijskih kandidatov v govorih poslank in poslancev v vseh sedmih mandatih.

Ženske		Moški		Skupno	
Tematski sklop	Frek.	Tematski sklop	Frek.	Tematski sklop	Frek.
Zdravje in reprodukcija	6	Problemi in nasilje	11	Politika, zastopanost in enakopravnost	23
Problemi in nasilje	6	Politika, zastopanost in enakopravnost	11	Družbeni status in zaposlitev	12
Pomoč in zaščita	6	Proaktivnost žensk in opolnomočenje	8	Zdravje in reprodukcija	4
Družbeni status in zaposlitev	5	Družbeni status in zaposlitev	6	Proaktivnost žensk in opolnomočenje	3
Politika, zastopanost in enakopravnost	5	Pomoč in zaščita	5	Problemi in nasilje	2
Proaktivnost žensk in opolnomočenje	3	Zdravje in reprodukcija	3	Pomoč in zaščita	2
RAZNO	18	RAZNO	5	RAZNO	5
Skupaj	49	Skupaj	49	Skupaj	51

Opazimo lahko tudi, da so v podkorpusu govorov poslank primerljivo zastopani vsi tematski sklopi razen enega, skupaj pa pokrivajo skoraj 60 % kolokacij. Edina izjema je torej tematski sklop *Proaktivnost žensk in opolnomočenje*. Kolokacije, ki spadajo v ta tematski sklop, so približno dvakrat redkejšje kot kolokacije iz kateregakoli drugega sklopa. V podkorpusu govorov poslancev večina kolokacij (61 %) spada v tri tematske sklope, in sicer *Problemi in nasilje*, *Politika, zastopanost in enakopravnost* in *Proaktivnost žensk in opolnomočenje*. Poleg tega podroben pregled oznak razkriva, da se poslanci osredotočajo predvsem na družbeni status žensk (npr. »poročen«) in njihove težave (npr. »zatiranje«) ter na njihovo proaktivnost in opolnomočenje (npr. »sposoben«), medtem ko težavam, povezanim z zaposlitvijo in zdravjem žensk, ne posvečajo posebne pozornosti. Kolokacije iz podkorpusa govorov poslank se v prvi vrsti nanašajo na področje zdravstva (npr. »zdrav«) in ukrepe, vezane na pomoč in zaščito (npr. »omogočiti«). Tem sledijo kolokacije, ki se nanašajo na družbeni status žensk (npr. »izobrazba«) in nasilje (npr. »posiljen«), kar je spet v nasprotju s podkorpusom govorov poslancev, kjer je večji poudarek na težavah, ki ne vključujejo nasilja (npr. »poniževanje«). Podobno kot v podkorpusu govorov poslancev pa tudi v podkorpusu govorov poslank med prvimi 100 kolokacijskimi kandidati ni besed, povezanih z zaposlitvijo.

Ti rezultati kažejo, da poslanke poskušajo obravnavati številna vprašanja, s katerimi se ženske srečujejo na različnih področjih življenja, in sicer od zdravstvenih vprašanj do nasilja nad ženskami in težav pri političnem delovanju. Poslanci pa se bolj osredotočajo na neenakopravnost žensk v sodobni družbi in ženske vidijo kot dejavne udeleženke v procesu sprememb. Ti rezultati potrjujejo tudi ugotovitve avtoric Antić Gaber in Ilonszki,¹¹² ki sta opazovali dejavnost žensk v slovenskem parlamentu v krajšem obdobju (1996–2004) in z raznolikimi nekorpusnimi metodami analize pokazali, da med poslankami in poslanci obstaja jasna razlika med zakonodajnimi prioriteta, pri čemer sta opredelili podobne teme kot naša analiza.

Naša zadnja ugotovitev zadeva veliko število slovničnih besed v podkorpusu govorov poslank, ki so skoraj štirikrat pogostejše kot v podkorpusu govorov poslancev. Slovnične besede kot kolokacijski kandidati v podkorpusu govorov poslank večinoma vključujejo prislove, predloge, veznike, zaimke in števnike, v podkorpusu govorov poslancev pa prevladujejo le števnik. Podobno kot smo ugotovili pri analizi ključnih besed (gl. razdelek 6.3.3 Primerjalna analiza), to znova kaže na drugačen slog razpravljanja pri poslankah. Ta ugotovitev je skladna s sorodnimi raziskavami, v katerih raziskovalci poročajo, da ženske običajno uporabljajo več jezikovnih sredstev, kot so diskurzni omejevalci, vljudnostne oblike in vprašalni pristavki,¹¹³ več intenzifikatorjev in (predvsem ocenjevalnih) pridevnikov¹¹⁴ ter več osebnih zaimkov kot moški, ki pri sporazumevanju uporabljajo več števnikov, členov in predlogov.¹¹⁵

Zaključki

Cilj učnega gradiva je bil prikazati uporabnost jezikovnih korpusov za analizo družbenokulturnih pojavov, ki jih lahko raziskujemo na podlagi jezikovne rabe v specializiranem diskurzu. Pokazali smo, kako korpusnoanalitične tehnike omogočajo ugotovitve, ki presegajo intuicijo raziskovalke oz. raziskovalca in tako ponujajo večjo preglednost, objektivnost, zanesljivost in ponovljivost raziskav, kar postajajo vse pomembnejša načela tudi na področju humanistike in družboslovja.

Glavni doprinos tega učnega gradiva lahko razdelimo na tri dele. Najprej smo pokazali, kako pomembno je razumeti vsebino in strukturo podatkov, ki jih uporabljamo v raziskavi, da lahko čim bolj izkoristimo njihov potencial. Nato smo predstavili, kako lahko nabor standardnih metod korpusne analize uporabimo za veliko več kot le kvantifikacijo in preproste poizvedbe v korpusu. Namesto tega smo rezultate, pridobljene s konkordančnikom, sistematično uporabili kot odskočno desko za podrobno ročno kvalitativno analizo, ki rezultate previdno umešča v ustrezni družbenojezikovni kontekst. Čeprav smo preučevali razprave iz slovenskega parlamenta, so predstavljeni analitični postopki splošni in jih je mogoče uporabiti tudi na (parlamentarnih)

112 Antić Gaber in Ilonszki, *Women in Parliamentary Politics*.

113 Coates, *Women, Men and Language*.

114 Cate Poynton, *Language and Gender: Making the Difference* (Oxford: Oxford University Press, 1989).

115 Newman, Groom, Handelman in Pennebaker, »Gender Differences in Language Use«.

korpusih v drugih jezikih.¹¹⁶ Nenazadnje smo analizo umestili tudi v resnično raziskovalno okolje, s čimer smo skušali prikazati uporabnost splošnih metod korpusne analize za obravnavo številnih raziskovalnih vprašanj na področju humanistike in družboslovja.

Zahvale

Izdelavo tega učnega gradiva so podprli CLARIN.SI, slovenski del Evropske infrastrukture za jezikovne vire in tehnologije CLARIN, raziskovalni program ARRS P6-0215 (Slovenski jezik – osnovne, kontrastivne in uporabne študije) in projekt H2020 SSHOC – Social Sciences and Humanities Open Cloud (GA 823782). Posebna zahvala gre tudi red. prof. dr. Milici Antić Gaber, doc. dr. Ireni Selišnik, prof. dr. Corneliu Ilie, Tjaši Cankar, Mladenu Zobcu in Rubenu Rosu za strokovno recenzijo in testiranje učnega gradiva ter vse njihove dragocene komentarje.

Viri in literatura

- Alasuutari, Pertti, Marjaana Rautalin in Jukka Tyrkkö. »The Rise of the Idea of Model in Policymaking: The Case of the British Parliament, 1803–2005.« *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie* 59, št. 3 (2018): 341–63. <https://doi.org/10.1017/S0003975618000164>.
- Antić Gaber, Milica in Gabriella Ilonszki. *Women in Parliamentary Politics: Hungarian and Slovene Cases Comparur*. Ljubljana: Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 2003.
- Antić Gaber, Milica in Irena Selišnik. »The Slovene Version of a ‚Fast Track‘ to Political Equality.« *Teorija in Praksa* 54, št. 2 (2017): 337.
- Bäck, Hanna, Marc Debus in Jochen Müller. »Who Takes the Parliamentary Floor? The Role of Gender in Speech-making in the Swedish Riksdag.« *Political Research Quarterly* 67, št. 3, (2014): 504–18. <https://doi.org/10.1177/1065912914525861>.
- Baker, Paul. *Using Corpora to Analyze Gender*. London: Bloomsbury, 2014. <https://doi.org/10.1177/0075424215578282>.
- Biber, Douglas in Randi Reppen. *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139764377>.
- Biel, Łucja, Agnieszka Biernacka in Anna Jopek-Bosiacka. »Collocations of Terms in EU Competition Law: A Corpus Analysis of EU English Collocations.« V: *Language and Law*, 249–74. Cham: Springer, 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90905-9_14.
- Bing, Janet M. in Victoria L. Bergvall. »The Question of Questions: Beyond Binary Thinking.« V: Jennifer Coates (ur.), *Language and Gender: A Reader, Vol. 1*, 496–510. Oxford: Blackwell, 1998.
- Blaxill, Luke in Kaspar Beelen. »A Feminized Language of Democracy? The Representation of Women at Westminster since 1945.« *Twentieth Century British History* 27, št. 3 (2016): 412–49. <https://doi.org/10.1093/tcbh/hww028>.
- Coates, Jennifer. *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*. London: Longman, 1997.
- Demmen, Jane, Lesley Jeffries in Brian Walker. »Charting the Semantics of Labour Relations in House of Commons Debates Spanning Two Hundred Years.« *Doing Politics: Discursivity, Performativity and Mediation in Political Discourse* 80 (2018): 81. <https://doi.org/10.1075/dapsac.80.04dem>.

¹¹⁶ Resource families | CLARIN ERIC, pridobljeno 18. 2. 2021, <https://www.clarin.eu/resource-families>.

- Eckert, Penelope in Sally McConnell-Ginet. *Language and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139245883>.
- Goddard, Angela in Lindsey M. Patterson. *Language and Gender*. London: Routledge, 2015.
- Hansen, Dorte H., Costanza Navarretta in Lene Offersgaard. »A Pilot Gender Study of the Danish Parliament Corpus.« V: Darja Fišer, Maria Eskevich in Franciska de Jong (ur.), *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation*. Miyazaki: LREC 2018.
- Ilie, Cornelia. »Gendering Confrontational Rhetoric: Discursive Disorder in the British and Swedish Parliaments.« *Democratization* 20, št. 3 (2013): 501–21. <https://doi.org/10.1080/13510347.2013.786547>.
- Ilie, Cornelia. »Parliamentary Debates. V: Ruth Wodak in Bernhard Forchtner (ur.), *The Routledge Handbook of Language and Politics*, 309–25. London: Routledge, 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315183718>.
- Jaworska, Sylvia in Kath Ryan. »Gender and the Language of Pain in Chronic and Terminal Illness: A Corpus-based Discourse Analysis of Patients' Narratives.« *Social Science & Medicine* 215 (2018): 107–14. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.09.002>.
- Karan, Mladen, Jan Šnajder, Daniela Širinić in Goran Glavaš. »Analysis of Policy Agendas: Lessons Learned from Automatic Topic Classification of Croatian Political Texts.« *Proceedings of the 10th SIGHUM Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities* (2016): 12–21. <https://doi.org/10.18653/v1/W16-2102>.
- Kustec Lipicer, Simona, ur. *Poslanke Državnega zbora: Uradno in osebno od prvega do sedmega mandata (1992-2017)*. Ljubljana: Državni zbor, 2017.
- Leijenaar, Monique. *How to Create a Gender Balance in Political Decision-making: A Guide to Implementing Policies for Increasing the Participation of Women in Political Decision-making*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997.
- Litosseliti, Lia. *Gender and Language: Theory and Practice*. London: Hodder Arnold, 2006. https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2008.00371_10.x.
- Marshall, Catherine. »Policy Discourse Analysis: Negotiating Gender Equity.« *Journal of Education Policy* 15, št. 2 (2000): 125–56. <https://doi.org/10.1080/026809300285863>.
- McEnery, Tony in Andrew Hardie. *Corpus linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511981395>.
- Mensah, Eric O. in Sandra F. Wood. »Articulations of Feminine Voices in Ghana's Parliament: A Study of the Hansard from 2010-2011.« *AFRREV LALIGENS: An International Journal of Language, Literature and Gender Studies* 7, št. 2 (2018): 61–77. <https://doi.org/10.4314/laligens.v7i2.6>.
- Mollin, Sandra. »The Hansard Hazard: Gauging the Accuracy of British Parliamentary Transcripts.« *Corpora* 2, št. 2 (2007): 187–210. <https://doi.org/10.3366/cor.2007.2.2.187>.
- Nanni, Federico, Mahmoud Osman, Yi-Ru Cheng, Simone Paolo Ponzetto in Laura Dietz. »UKParl: A Semantified and Topically Organized Corpus of Political Speeches.« V: Darja Fišer, Maria Eskevich in Franciska de Jong (ur.), *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation*. Miyazaki: LREC 2018.
- Newman, Matthew L., Clara J. Groom, Lori D. Handelman in James W. Pennebaker. »Gender Differences in Language Use: An Analysis of 14,000 Text Samples.« *Discourse Processes* 45, št. 3 (2008), 211–36. <https://doi.org/10.1080/01638530802073712>.
- Osborn, Tracey L. *How Women Represent Women: Political Parties, Gender and Representation in the State Legislatures*. Oxford: Oxford University Press, 2012. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199845347.001.0001>.
- Pančur, Andrej, Tomaž Erjavec, Mihael Ojsteršek, Mojca Šorn in Neja Blaj Hribar. *Slovenian Parliamentary Corpus (1990-2018) siParl 2.0*. Slovenian language resource repository CLARIN.SI, 20202020, <http://hdl.handle.net/11356/1300>.
- Poynton, Cate. *Language and Gender: Making the difference*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Rix, Kathryn. »'Whatever Passed in Parliament Ought to be Communicated to the Public': Reporting the Proceedings of the Reformed Commons, 1833–50.« *Parliamentary History* 33, št. 3 (2014): 453–74. <https://doi.org/10.1111/1750-0206.12106>.

- Wängnerud, Lena. »Intressen kontra stereotyper. Varför finns det kvinnliga och manliga politikområden i riksdagen?.« *Statsvetenskaplig Tidskrift* 99, št. 2(1996).
- Wodak, Ruth. »Pragmatics and Critical Discourse Analysis: A Cross-disciplinary Inquiry.« *Pragmatics & Cognition* 15 (2007): 203–25. <https://doi.org/10.1075/pc.15.1.13wod>.
- Wolbrecht, Christina. »Female Legislators and the Women's Rights Agenda: From Feminine Mystique to Feminist Era.« V: Cindy S. Rosenthal (ur.), *Women transforming congress*, 170–97. Norman: University of Oklahoma Press, 2002.

Darja Fišer, Kristina Pahor de Maiti

**“FIRST, I’M A FEMALE POLITICIAN, NOT A MALE ONE,
AND SECOND ...” A CORPUS APPROACH
TO PARLIAMENTARY DISCOURSE RESEARCH**

SUMMARY

Parliaments represent the main fora for political debate that shapes legislation which directly impacts our everyday lives. Parliamentary discourse is motivated by a wide range of communicative roles and reveals political, ideological and institutional patterns, which is why it has always been of interest to scholars from a range of disciplines in the humanities and social science. Parliamentary proceedings are being increasingly made available in a digitized form, and turned into structured linguistic resources called corpora for many languages. Researchers use them to perform diverse linguistic, stylistic, cultural, societal and political studies.

This tutorial shows the potential of richly annotated parliamentary corpora for research of the socio-cultural context and changes over time that are reflected through language use. The tutorial encourages students and scholars from digital humanities and social sciences who are interested in the study of socio-cultural phenomena through language, to engage with user-friendly digital tools for the analysis of large text collections. The tutorial is designed in a way that takes full advantage of both linguistic annotations and the available speaker and text metadata to formulate powerful quantitative queries that are then further extended with manual qualitative analysis in order to ensure adequate framing and interpretation of the results.

The tutorial demonstrates the potential of the siParl 2.0 corpus which contains parliamentary debates of the National Assembly of the Republic of Slovenia from 1990 to 2018 via concordancers without the need for programming skills. No prior experience in using language corpora and corpus querying tools is required in order to follow this tutorial.

This tutorial starts with a brief introduction to corpora and corpus analysis, followed by an introduction of the characteristics of specialized corpora of parliamentary debates and an overview of research into language and gender. The second part of the

tutorial is hands-on and demonstrates the potential of some of the best-known corpus analysis techniques, such as concordances, frequency lists, keywords and collocations, to explore the topics female MPs debate in in the Slovenian Parliament over time and to compare and contrast their language use with that of their male counterparts.

41 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Tanja Jakomin Kocjančič

ČASOPISJE NA
PRIMORSKEM V
LETIH 1941–1945
IN NJEGOVA
PROPAGANDNA
FUNKCIJA

Cena
25 EUR

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

1.03

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.61.1.08>

Nekaj razmislekov o knjigi in ob knjigi o delovanju ZDA v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno¹

Knjige, zlasti t. i. zgodovinske, ki predstavljajo zgodovino, dogajanje, dogodke in procese, kot so se dogajali v preteklosti, so namenjene spoznavanju tega – nekoliko tudi v smislu izreka o zgodovini kot učiteljici življenja –, kaj se je zgodilo, kdaj in kje se je zgodilo ter kdo je kaj storil. Gre torej v veliki meri za iskanje podatkov o preteklosti. Temu so v prvi vrsti namenjene t. i. zgodovinske knjige. Se pa ob informacijah, ki jih nudijo, bralcu porajajo tudi različna vprašanja. Eno takšnih je zakaj. Zakaj se je nekaj zgodilo, zakaj je nekdo nekaj storil, tako kot je storil. Zakaj? Knjiga, ob kateri se vprašaš, zakaj je bilo tako, kot je bilo, je tudi knjiga o delovanju OSS, obveščevalne službe ZDA, v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ki jo je napisal zgodovinar dr. Blaž Torkar, *Misija Jugoslavija: OSS in četniško ter partizansko odporniško gibanje, 1943–1945 (Mission Yugoslavia: The OSS and the Chetnik and Partisan Resistance Movements, 1943–1945, McFarland & Company, inc., publishers, Jeffersom, North Carolina: 2020, 185 strani, ilustrirano)*. Ob prebiranju knjige, seznanjanju z njeno vsebino se namreč poraja vprašanje, zakaj so se Združene države Amerike, ki so bile bistven del t. i. protihitlerjevske koalicije oziroma so bile ena od t. i. supersil, ki so se borile proti državam trojnega pakta, tako zanimale za Jugoslavijo, da so v prelomnih trenutkih druge svetovne vojne začele samostojno, brez dotedanega sodelovanja z Britanci, pošiljati svoje obveščevalne, vojaške misije v Jugoslavijo, in to tako k partizanom kot k četnikom. ZDA so s svojo obveščevalno službo OSS (Office of Strategic Services) postale samostojni dejavnik, poleg Velike Britanije in Sovjetske zveze, ki ga je zanimala Jugoslavija. Pri tem je bil njihov interes bolj usmerjen v prihodnost Jugoslavije kot pa v obdobje vojne. Vsaj tako je mogoče razumeti zanimanje za četniško, monarhistično, dejansko velikosrbsko politično gibanje v času, ko so Britanci od njega dvignili roke, čeprav jim je politično bolj odgovarjalo, kot so jim partizani oziroma osvobodilno gibanje. Vendar je za Britance takrat veljala predvsem vojaška učinkovitost v boju proti skupnemu sovražniku, tako da so političnost nekako porinili v drugi plan. Britanci so se bolj ali manj sprijaznili z

¹ Blaž Torkar, *Mission Yugoslavia: The OSS and the Chetnik and Partisan Resistance Movements, 1943–1945* (North Carolina: McFarland & Company, inc., publishers, Jeffersom, 2020, 185 strani, ilustrirano).

dejstvom, da bo treba v Jugoslaviji po koncu vojne deliti oblast z osvobodilnim gibanjem, ki je bilo pod vplivom komunistov. Odločili so se za načelo »fifty-fifty«, kar je Stalinu oktobra 1944 predlagal britanski premier Churchill. V OSS pa se s tem niso tako hitro sprijaznili in so v skladu z zavezniško taktiko sicer podpirali osvobodilno gibanje, hkrati pa želeli na njegovih vojaških uspehih v Jugoslaviji rešiti monarhijo in sistem države, kakršen je obstajal pred vojno. Skupaj s centralizmom in srbsko hegemonijo.

Znano je, da je Jugoslavija spadala v britansko interesno sfero in da so se zanjo glede tega, kakšna bo po vojni, kdo ji bo vladal in kakšen bo njen politični red, Britanci »spopadali« s Sovjetsko zvezo. Konec koncev je Velika Britanija nudila zatočišče jugoslovanski vladi in kralju, ki sta med vojno edina predstavljala jugoslovansko državo, okupirano in razkosano med različne okupatorje, in tej pridruženo novonastalo marionetno hrvaško državo. Britanci so vladi in vladarju nudili zatočišče, ker so imeli za to svoje interese. Pri tem pa so pomagali tudi gibanjema, ki sta se na ozemlju okupirane in razkosane jugoslovanske države borili proti okupatorjem, ki so bili tudi sovražniki Velike Britanije. Ko so Britanci spoznali – dokončno so to ugotovili na osnovi svoje misije pri četniškem voditelju Dragoljubu Draži Mihailoviću –, da so četniki kljub svojemu uradnemu imenovanju Jugoslovanska vojska v domovini (v očetnjavi, v angleščini fatherland) v resnici kolaboranti okupatorja, so se od njega odmaknili in ga niso več podpirali. Niti vojaško, niti z orožjem in opremo, niti politično. Nasprotno pa so delovali v OSS. Kolaborantstvo četnikov, za katero so v OSS gotovo vedeli, jih očitno ni motilo. Britanci so glede tega razmišljali in ravnali bolj politično, Američani pa bolj ideološko, čeprav se je Roosevelt s Stalinom glede pogledov precej zblížal, tako da sta Churchilla kar izločila. Šlo je pač za razlike med Britanci in Američani. Prvi so želeli ohraniti imperij in svoje interesne sfere, drugi pa so želeli svet obvladovati na drug, političen in gospodarski način, da bi si ustvarili imperij, ki ni ozemeljski, ampak interesni. In gospodarski. To se je dogajalo tudi glede Jugoslavije in pri tem so igrale obveščevalne službe pomembno vlogo. Zlasti to velja za OSS.

Prav v času, ko je osvobodilno gibanje s srečanjem svojega voditelja Tita s Churchillom v Neaplju avgusta 1944 privolilo ne le v vojaško, ampak tudi politično sodelovanje, so Američani, OSS, poslali k četnikom svojo misijo, ki so jo skrivali tako pred Britanci kot pred jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Res so takrat samostojno misijo poslali tudi k Titu, da so lahko opravičili samostojno, na neki način tajno misijo pri Draži Mihailoviću.

O delovanju OSS v Jugoslaviji je napisal knjigo dr. Blaž Torkar. V njej je predstavil celotno delovanje OSS v Jugoslaviji v letih 1943 do 1945 pri obeh, med seboj nasprotnih, kar odkrito sovražnih vojaškopoličnih gibanjih. Knjiga je namenjena v prvi vrsti ameriškemu bralcu, ameriški javnosti kot informacija o dejavnosti ZDA, njene obveščevalne službe v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Vendar je dobrodošla tudi za nas, da se seznanimo s tem. O delovanju OSS v Jugoslaviji, denimo o misiji OSS »Ranger Unit« pri Mihailoviću jeseni 1944, je obširen znanstveni članek objavil dr. Dušan Biber, sicer tisti, ki je prvi »zagizel« v arhiv OSS (*Borec*, 1988/10-11), pa tudi o drugih ameriških misijah pri partizanih, npr. o misiji »Alum« v Sloveniji (*Prispevki*

za *novejšo zgodovino*, 2006/1), vendar je Torkar v knjigi obdelal celotno delovanje OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno.

O delovanju med drugo svetovno vojno najbolj znane britanske obveščevalne službe (bila je bolj operativna kot klasična obveščevalna služba) Special Operations Executive – SOE (Uprava za posebne operacije), ki je imela namen »zažgati Evropo«, kot se je o njenih nalogah, da nudi pomoč odporniškim gibanjem v okupiranih državah (in jih po možnosti vodi in usmerja po britanskih željah), izrazil Churchill (bil je pobudnik za njeno ustanovitev in delovanje), vemo precej tudi izpod peres slovenskih avtorjev, medtem ko o ameriški OSS ni bilo toliko govora. Vendar je imela OSS precej velik vpliv na dogajanje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Vpliv OSS je bil bolj političen kot vojaško obveščevalen in je predstavljal izraz ameriškega vpletanja v politične zadeve neke druge, samostojne države. To je postal po drugi svetovni vojni, v t. i. hladni vojni, običajen način delovanja ZDA kot države in njene obveščevalne službe. Po vojni je bila to CIA kot naslednica OSS. Njeno povojno delo in delovanje je med drugo svetovno vojno začrtala OSS.

Preučevanje delovanja obveščevalnih služb, delovanja »špijonov«, je za zgodovino pomembno in za zgodovinarje dobrodošel predmet preučevanja. Mnogokrat je namreč prav delovanje obveščevalnih služb tisto, ki vpliva na zgodovinsko dogajanje, ga spodbudi ali usmeri. V zgodovinskem dogajanju sta zato vedno zanimiva dejavnost vohunov, dejansko delovanje obveščevalnih služb, ki delujejo večinoma v interesu in za interese posamezne države, in to običajno na ozemlju druge. Ker gre za delovanje nečesa tajnega, skrivnega in zato zavitega v skrivnostnost, je preučevanje obveščevalne dejavnosti vabljivo. Pa tudi precej odgovorno, kajti pri obveščevalni dejavnosti je treba vedeti, da vse, kar ostane o tej zapisano, ni vedno točno oziroma je treba marsikaj jemati z rezervo. Obveščevalna poročila imajo namreč svojo logiko in »resnico«, ki izhaja iz značaja te dejavnosti. Zato jih gre jemati z zdravo pametjo, logiko in previdnostjo. OSS je bila ena od obveščevalnih agencij, ki je delovala med drugo svetovno vojno in je v svojem delovanju vsebovala vse značilnosti, ki jih imajo obveščevalne službe. Imela je obrambne naloge varovanja ZDA pa tudi bolj »napadalne«, zagotavljati svoji državi določen položaj, pomen in vpliv. Kot vsaka obveščevalna služba je tudi OSS delovala v imenu in v korist svoje države. Zanj!

V svetu delujejo obveščevalne službe, različni vohuni in agenti, tudi taki, ki jim njihove državne oblasti podelijo »licenco za ubijanje« (povzeto po Jamesu Bondu oziroma Ianu Flemingu, njegovem »očetu«), njihova naloga pa je, da za svojo državo zagotavljajo informacije in delujejo zanjo obrambno, pa tudi napadalno. To kažejo mnogi primeri delovanja obveščevalnih služb. Ne gre pozabiti, da je poleg tega, da je bil državna, tajna politična policija, varuh nacističnega režima, Gestapo imel tudi obveščevalne naloge; februarja 1944 je prevzel še naloge vojaške obveščevalne službe Abwehr. Ne gre pozabiti, da je tudi Varnostno obveščevalna služba, t. i. VOS sloveskega osvobodilnega gibanja imel predvsem obveščevalno funkcijo. Ta je bila za uspešnost v vojni bolj pomembna kot t. i. varnostna, čeprav se VOS danes poznan le po tej. Posebno zanimive pa so obveščevalne službe in njihovo delovanje v vojnem obdobju.

To velja tudi za delovanje obveščevalne službe ZDA, ki je delovala med drugo svetovno vojno in predstavljala neposredno predhodnico znane in tudi razvpite CIE, ki je bila v bipolarno oblikovani svetovni politiki med hladno vojno v veliki meri udeležena pri oblikovanju sveta po željah in okusu ZDA. Med drugo svetovno vojno se je obveščevalna služba imenovala Office of Strategic Services (OSS) in je imela nalogo, da na obveščevalnem področju skrbi za obrambo političnih interesov ZDA oziroma te interese ustvarja in ustvari. Takšna je bila njena naloga, ki jo je opravljala na ozemlju v drugi svetovni vojni okupirane in med okupatorje razkosane jugoslovanske države. OSS je bila v tistem obdobju glede Jugoslavije izraz nastajajočega ameriškega imperializma, ki se je takrat kazal v nastajanju t. i. interesnih sfer. Slogan »Make America great (again)« se namreč ni začel z Donaldom Trumpom, ampak je del ameriške politične »kulture« in stvarnosti vsaj od druge svetovne vojne naprej. Zlasti pa po drugi svetovni vojni. Začel pa se je med njo. Sredstvo tega je bila vsaj glede Evrope takrat OSS. Glede tega je OSS v imenu ZDA posegla v zelnik države, ki je bila njihova največja zaveznica (in od ZDA zelo odvisna), tj. Velike Britanije kot takrat prve imperialistične sile na zemeljski obli. Kljub zglednemu sodelovanju njunih obveščevalnih služb v odnosu do skupnega sovražnika, Nemčije, Japonske, ki sta vsaka na svojem koncu sveta na najbolj brutalne načine želeli ustvariti svoj »življenjski prostor«, je OSS vseeno delovala za interese svoje države s pogledom v jutrišnjost.

Začetek OSS je bil COI (Office of the Coordinator of Information), ki je kot prva obveščevalna služba ZDA (pred tem je ZDA niso imele) nastala julija 1941, ko je v Evropi že bila vojna, na pobudo predsednika ZDA Roosevelta. Julija 1942 se je Roosevelt odločil, da se COI preimenuje v OSS. Vodil jo je veteran iz prve svetovne vojne (služil je v Franciji), pravnik oziroma odvetnik (z Wall Streeta) William Donovan, znan po nadimku »Divji Bill«; ponovno je vstopil v vojsko s činom polkovnika, ki ga je imel iz prve svetovne vojne, in nato hitro postal general. Njegov položaj v COI in nato v OSS je bil zelo podoben položaju, ki ga je v FBI imel J. E. Hoover. V svoji organizaciji oziroma službi je bil vsemogočen. Donovan je bil tisti, ki je OSS vzpostavil in jo napravil za obveščevalno agencijo z »rekrutiranjem« agentov, med katerimi so bile tudi ženske in mnoge znane osebnosti iz vrst intelektualcev, denimo univerzitetnih profesorjev najbolj prominentnih ameriških univerz, ki so imeli znanje jezikov, poznali pa so tudi tehnike raziskovanja. Med agenti OSS so bili tudi znani filmski igralci in športniki. Obveščevalnega dela se je Donovan lotil analitično in sistematično. OSS je vzpostavila tudi stike z Vatikanom oziroma je za vohunjenje, ali obveščevalno dejavnost, kar se lepše sliši, uporabljala tudi duhovnike, in to brez papeževe vednosti. Donovan je hitro zgradil veliko obveščevalno agencijo; pred koncem druge svetovne vojne je bilo v OSS skoraj 13.000 uslužbencev. Najbolj dejavna je bila na Balkanu, v Franciji, na Kitajskem in v Burmi. Poleg Donovan je z OSS v navezavi z Jugoslavijo in delovanjem OSS v njej povezan še Allen Dulles, ki je po vojni postal prvi direktor CIE. Dulles je med drugo svetovno vojno od novembra 1942 deloval v Švici, iz Berna, od koder je usmerjal delovanje OSS v Evropi, torej tudi glede Jugoslavije. O tem piše Torkar v devetem poglavju svoje knjige.

Donovan in OSS sta namreč veliko pozornost namenjala Jugoslaviji. Nasploh ji je ameriška politika namenjala veliko pozornost, čeprav so nekako priznavali, da je to »interesna sfera« Velike Britanije. Je pa zaradi ameriškega interesa do Jugoslavije prišlo do manjših nesoglasij med Rooseveltom in Churchillom. Po kapitulaciji Italije jeseni 1943 je Roosevelt želel, da bi direktor OSS Donovan imel v svojih rokah vse zavezniške obveščevalne in subverzivne operacije na Balkanu, vendar se Churchill s tem ni strinjal. Američani so namreč postajali Britancem konkurenca na Balkanu. OSS se je začela zanimati za Jugoslavijo in v njej delovati leta 1943. Sprva skupaj z Britanci, od avgusta 1944 pa samostojno, brez Britancev ali deloma celo skrivaj pred njimi. S približevanjem Američanov evropskemu bojišču je namreč to postalo zanje zanimivo tudi z obveščevalnega stališča. Ker je bilo bojišče na jugoslovanskem ozemlju ne le zelo aktivno, ampak za angloameriške zaveznike pomembno tudi zaradi soseščine bojišča v Italiji, so postali jugoslovansko osvobodilno gibanje in jugoslovanski partizani zanje zanimivi ter so jih sklenili opazovati in z njimi sodelovati. Jugoslavija je sicer sodila v interesno ali kar vplivno območje Velike Britanije, ki je pozno spomladi 1943 poslala v vrhovni partizanski štab (k Titu) svojo vojaško misijo (dejansko dve hkrati, ki pa sta zaradi smrti enega od vodij v t. i. bitki na Sutjeski (nemška ofenziva Schwarz) postali ena pod vodstvom stotnik Williama Deakina, ki je bil pripadnik SOE); mesec dni kasneje je v slovenski glavni partizanski štab prišel britanski častnik major William Jones. Od septembra 1943 je bil vodja britanske in tudi ameriške misije pri Titu, v njegovem partizanskem štabu in političnem vodstvu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, britanski brigadir Fitzroy MacLean; njemu so bile zaradi vodilne vloge Velike Britanije na tem območju podrejene tudi ameriške misije. Te so imele obveščevalne naloge, zadolžene pa so bile tudi za organizacijo vojaške pomoči partizanski vojski. Proti koncu vojne se je njihov »delokrog« s približevanjem jugoslovanskemu ozemlju razširil na »politično« področje, saj so pošiljali tudi »politična poročila«. Angloameriške misije pri partizanih so se vključile v reševanje vprašanj o povojni ureditvi v Jugoslaviji ter o povojnih mejah na zahodu in severu.

O tem, kako je OSS delovala v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, dejansko od leta 1943, »pripoveduje« Torkarjeva knjiga *Misija Jugoslavija*. Dr. Blaž Torkar (1981) je zgodovinar vojaštva in vojevanja, vojaški zgodovinar, ki je dolgo (od leta 2006) delal kot kustos v Vojaškem muzeju Slovenske vojske, sedaj pa poučuje vojaško zgodovino v Centru vojaških šol Slovenske vojske. Ukvarja se z zgodovino vojskovanja v pravem pomenu tega delovanja, denimo s strateškimi in taktičnimi vprašanji in njihovimi rešitvami v slavni avstroogrsko-nemški ofenzivi na soški fronti – v 12. bitki, ki nosi tudi ime »čudež pri Kobaridu« –, predvsem pa s »čudežem« takratnega nemškega nadporočnika Erwina Rommla, kasnejšega čudežnega feldmaršala, imenovanega »Puščavska lisica«, ali pa z delovanjem Teritorialne obrambe v t. i. desetdnevni vojni leta 1991. Vojaško delovanje in gibanje Rommla je natančno preučil na terenu in večkrat prehodil vse grape in strmine, čez katere se je oktobra 1917 gibala nemška enota pod Rommlovim poveljstvom. Glede tega je gotovo največji strokovnjak na svetu. Vendar je njegova raziskovalna zgodovinarska »ljubezen« preučevanje delovanja OSS v Sloveniji.

O delovanju obveščevalne službe ZDA v Sloveniji med drugo svetovno vojno je namreč napisal študijo, s katero je doktoriral (*Ozadje delovanja misij ameriške obveščevalne službe OSS v Sloveniji: (1943–1945)*). Kot monografija je delo izšlo leta 2012 pod naslovom *Prikriti odpor: ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno* pri celovski Mohorjevi družbi. Mentor pri tem delu je bil dr. Gorazd Bajc, ki je med slovenskimi zgodovinarji, seveda po Dušanu Bibru kot pionirju v raziskavah zavezniškega sodelovanja z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in tudi vpletanja v jugoslovanske razmere, najbolj intenzivno in poglobljeno raziskoval (in to še vedno počne) to dogajanje v britanskem in ameriškem državnem arhivu. Njemu ob bok glede ameriškega delovanja in vplivanja je stopil Blaž Torkar. In to zelo uspešno.

Torkarjevo zanimanje za ameriške vojaške oziroma obveščevalne misije in njihovo poznavanje je bil razlog, da so za njegovo raziskovalno delo pokazali zanimanje v ZDA. Njegovi ameriški kolegi iz vrst vojaških zgodovinarjev, s katerimi se je kot vojaški zgodovinar Slovenske vojske srečeval na različnih strokovnih in stanovskih srečanjih vojaških zgodovinarjev, so mu dali pobudo, da s svojimi raziskovalnimi izsledki o OSS pri nas seznanijo tudi ameriške bralce. Založba, ki ji je poslal svoje delo v angleščini, je želela od njega vsebinsko dopolnitev. Delovanje ameriške obveščevalne službe le v Sloveniji se jim je namreč zdelo ozemeljsko preveč omejeno, zato so želeli, da predstavi dejavnost OSS na vsem ozemlju jugoslovanske države, in to ne le med partizani ali pri partizanih, ampak tudi pri četnikih. Ameriški založnik je želel celovito podobo delovanja OSS na jugoslovanskem ozemlju, tako ozemeljsko kot tudi glede obeh gibanj, s katerima je OSS med vojno sodelovala. V tem primeru se je pokazalo, da v tujini Jugoslavijo, katere del je bila Slovenija tudi med drugo svetovno vojno, še vedno vidijo kot »predmet raziskave«. Poleg tega pa velja vedeti, da so zavezniki med drugo svetovno vojno v nasprotju z okupatorji, ki so razkosano jugoslovansko državo prav zaradi tega imeli za izničeno, neobstoječo, nekdanjo državo (debelacija), na takratno dogajanje v Jugoslaviji gledali kot na dogajanje v celotni jugoslovanski državi, ki so jo želeli ohraniti, obuditi in obnoviti kot enotno.

Ko je govora o Jugoslaviji in »slovenocentrizmu« v zgodovinopisju, ne gre za t. i. jugonostalgijo, ampak za dejstvo, ki ga je treba v zgodovinskem kontekstu in zgodovinopisnem delu upoštevati kot načelo o »prostoru in času« ali pa »času in prostoru«. Na zahtevo ameriškega založnika je Blaž Torkar bil prisiljen preseči zgodovinopisni »slovenocentrizem« in predstaviti »misijo Jugoslavija«, delovanje ameriške obveščevalne službe OSS za celotno jugoslovansko ozemlje oziroma tam, kjer je OSS v Jugoslaviji delovala. Založba se je namreč, pred natisom Torkarjevega dela, odločila narediti analizo potencialnih bralcev in se jim v določeni meri prilagoditi. Tako se je moral Torkar prilagoditi zahtevam založnika in razširiti prikaz delovanja OSS na celotno jugoslovansko ozemlje in tudi na četnike, ki so jih Američani dlje kot Britanci upoštevali kot vojaško odporniško gibanje proti okupatorju. Tako smo dobili delo, ki predstavlja delovanje OSS na celotnem ozemlju jugoslovanske države.

Knjiga opisuje delovanje obveščevalne službe ZDA Office of Strategic Services v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Govori o ameriških misijah – obveščevalnih,

vojaških in političnih – v tistem obdobju. Dejansko gre za prikaz vpletanja ZDA v dogajanje med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji. Prikazuje obveščevalni vidik političnega pogleda ZDA na jugoslovansko državo, od političnega podpiranja četnikov/četništva kot odporniškega gibanja pa do nudenja podpore jugoslovanskim partizanom oziroma jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju. Delovanje OSS je bilo ključ za razvoj ameriške politike v tem delu sveta; OSS je namreč ameriški vladi posredovala najpomembnejše informacije, da je ta sprejemala svoje odločitve v zvezi z odnosom do Jugoslavije.

Knjiga v podrobnostih (kolikor je pač dopuščal obseg knjige) in posameznostih razkriva delovanje OSS, ki je začela po svojih poslanih agentih delovati na ozemlju Jugoslavije, pri četnikih in pri partizanih, po uspeli invaziji ameriške vojske v severno Afriko novembra 1942 in nato skupaj z Britanci poleti 1943 na Sicilijo. Prikazuje poglobitve misije OSS na ozemlju Jugoslavije in bolj v podrobnosti predstavlja njihovo delovanje v Sloveniji, od Primorske, osrednje Slovenije pa do Štajerske. Slovenija je bila namreč za t. i. zahodne zaveznike zanimiva, ker jim je lahko služila kot odskočna deska za obveščevalno dejavnost v Avstriji (na ozemlju nekdanje avstrijske države, takrat dela nemškega rajha). Pri tem so uporabljali zveze in »usluge« slovenskih partizanov. To so mnogi slovenski zgodovinarji zelo natančno prikazali (Dušan Biber, Gorazd Bajc, Marjan Linasi, Ljuba Dornik Šubelj idr.). V knjigi o delovanju ameriške obveščevalne službe v Sloveniji med drugo svetovno vojno je Torkar na osnovi izvirnega ameriškega arhivskega gradiva opisal vse ameriške misije v Sloveniji, njihovo delovanje na terenu ter odnose z drugimi misijami, partizanskimi poveljniki in političnim vodstvom OF. Drugače pa je OSS kazala veliko zanimanje za Srbijo in četništvo ter njihov politični pogled na Jugoslavijo, kakršno so srbski nacionalisti, kot so jih imenovali v OSS, želeli vzpostaviti. Njihovi pogledi, na primer glede organizacije države, vprašanja centralizma ali federativnosti, so bili povsem nasprotni nameram osvobodilnega gibanja.

Pri pisanju svojega preglednega dela o vlogi ZDA v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ki jo je izražala dejavnost ameriške obveščevalne službe OSS, je Blaž Torkar v prvi vrsti uporabil arhivsko gradivo te službe, ki ga hrani National Archives and Records Administration iz Washingtona (NARA; vrsto gradiva iz tega arhiva so odbrali slovenski arhivisti in kopije tega hrani Pokrajinski arhiv Koper), pa tudi gradiva iz britanskih virov iz The National Archives in London (TNA). Poleg tega je uporabil tudi gradivo Arhiva Republike Slovenije pa tudi že objavljeno dokumentarno gradivo, denimo Foreign Relations of the United States. Glede literature je bil zelo temeljit in je uporabil domala vso, ki je za temo, o kateri je pisal, bistvena. To velja za domačo in tujo literaturo, knjige in članke. Glede gradiva obveščevalnih služb pa se je treba zavedati in upoštevati, da je to v tujih ali domačih arhivih pogosto nepopolno, saj vsaka »resna« obveščevalna služba vse dokumente pred predajo arhivu skrbno pregleda in »očisti« ali pa naredi občutljivo gradivo kako drugače nedostopno.

Knjiga o misijah OSS v Jugoslaviji v enajstih poglavjih predstavlja OSS, njeno organiziranost in dejavnost na »terenu« celotne Jugoslavije. Na začetku na kratko predstavi začetke OSS. V prvem prikaže začetke OSS, ki je nastala iz COI (Coordinator of

Information). »Pripoveduje« tudi o tem, da je Donovan, še preden je bila obveščevalna agencija ZDA COI sploh ustanovljena in še preden je Kraljevina Jugoslavija pristopila k Trojnemu paktu, ob svoji turneji po sredozemskih državah zgodaj spomladi 1941 obiskal tudi Beograd. Takrat se je sestal s pomembnimi osebami s političnega in vojaškega vrha Kraljevine Jugoslavije, denimo knezom Pavlom Karađorđevićem in predsednikom vlade Cvetkovićem, vojnim ministrom Pešićem itd. Kasneje so sumili, ni pa to potrjeno niti dokazano, da je bil Donovan posredno vmešan v oficirski puč, naperjen proti vladi, ki je sprejela vstop k Trojnemu paktu. ZDA so vsekakor želele, da se Jugoslavija ne bi zvezala s Trojnim paktom. O tem dogajanju piše Torkar v prvem poglavju knjige. V drugem poglavju predstavlja interese OSS v severni Afriki in Sredozemlju, kar je pomenilo tudi na Balkanu oziroma na ozemlju Jugoslavije. Območje Balkana je bilo namreč povezano z vojaško situacijo v severni Afriki in Sredozemlju nasploh. Ko so si zavezniki, Britanci in Američani, tam zagotovili prevlado in je bila na vrsti Italija, je zanje postal zanimiv tudi Balkan. Američani in Britanci, natančneje OSS in SOE, so se že junija 1942 dogovorili, kje bo katera od služb delovala. Jugoslavija oziroma Balkan je sicer pripadel Britancem, vendar so za to območje kazali veliko zanimanje tudi v OSS. Ta je sicer vse do avgusta 1944 delovala s svojimi agenti, člani misij skupaj z Britanci, pod britanskim poveljstvom. Nov dogovor, po katerem je bila glede obveščevalnega delovanja Jugoslavija pod britansko »ingerenco«, so Britanci in Američani sklenili konec junija 1943, neposredno pred invazijo na Sicilijo. Na obveščevalnem področju je med Britanci in Američani vsekakor potekal »spopad« za Balkan. Američani so želeli biti prisotni in so oblikovali jugoslovansko sekcijo OSS v Kairu, ki se je nato po uspeli zavezniški osvojitvi Sicilije in južne Italije preselila v Bari. Tam so sodelovali z ustanovami jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in organizirali pošiljanje pomoči partizanom v Jugoslavijo. Je pa OSS poskrbela tudi za vojaško in obveščevalno usposabljanje Jugoslovancev za agente OSS; glede tega je sklenila dogovor z jugoslovansko vlado. Primerne osebe, ki so jih želeli usposobiti za agente OSS, so iskali po taboriščih vojnih ujetnikov v severni Afriki, zajetih kot pripadnikov nemško-italijanske vojske. Izmed teh ujetnikov, ki so se odločili sodelovati v zavezniškem taboru kot vojaki, so nato »izluščili« tiste, ki so jih sklenili usposobiti za sodelavce OSS (moralo so se denimo padalsko usposobiti) in jih »ločiti« na tiste, ki so bili za partizansko ali četniško stran. Več se jih je opredelilo za partizansko. Usposabljanje za vojaške veščine, na primer padalstvo, so izvedli Britanci, medtem ko jim je obveščevalne veščine posredovala OSS. Februarja 1944 je bilo o teh novih agentih OSS, ki so bili jugoslovanskega porekla, iz Barija, kjer so se nahajali, v Washington poslano poročilo o 28 osebah, agentih OSS. Jugoslovanska sekcija OSS na Bližnjem vzhodu je sredi marca 1944 pripravila pregled osnovnih informacij o Jugoslaviji, namenjen osebju OSS, ki se je urilo za tajno obveščevalno delo v Jugoslaviji.

OSS in Donovana so vsekakor zelo zanimali razmere in razmerja v Jugoslaviji po njeni okupaciji in po tem, ko se je v njej razplamtel boj proti okupatorjem. V dogajanje v Jugoslaviji pa se je OSS neposredno vpletla poleti 1943, nekaj mesecev za Britanci, ki so konec maja 1943 poslali v Titov štab svojo prvo misijo (»Typical«). V nasprotju z

Britanci, ki so sicer že od leta 1941 imeli svojega predstavnika v četniškem štabu Draže Mihailovića, so Američani oziroma OSS sredi avgusta 1943 poslali svojega človeka; štiri dni kasneje je predstavnik OSS prišel tudi v vrhovni partizanski štab. Začelo se je aktivno sodelovanje OSS s partizani in četniki ter vpletanje ZDA tudi v jugoslovansko politično dogajanje.

OSS je o četniškem gibanju in Mihailoviću bila dovolj dobro informirana. Že pred tem, ko je konec avgusta 1944 poslala svojo misijo »Ranger« v Mihailovićeve štab, ga je OSS »spremljala« in analitiki OSS so napravili kar nekaj temeljitih prikazov Mihailovića in njegovega četništva z vojaškega in političnega stališča. Ti prikazi za Mihailovića in njegovo gibanje niso bili nič kaj laskavi. Eden poglobitnih analitikov OSS glede Mihailovića in četništva je bil Alexander Vucinich, upokojeni profesor stanfordske univerze, ki je nekaj časa študiral v Beogradu in tam spoznal politični in mentalni utrip ter občutil politično atmosfero Kraljevine Jugoslavije. Avgusta 1942 je Vucinich napisal memorandum »Kdo se bori v Jugoslaviji«, septembra pa »SedANJI položaj generala Mihailovića«. V memorandumu iz oktobra 1942 je Vucinich opozoril na ponovno oživljanje predvojnega srbskega hegemonizma in na to, da dajejo jugoslovanski begunski politiki več konkretne pomoči osi kot zaveznikom. Sredi maja 1943, torej ob začetku bitke na Sutjeski (operacija Schwarz), v kateri so z okupatorji sodelovali tudi četniki, je Vucinich napisal daljši memorandum z naslovom »Mihailovićeve mit«. V njem je Mihailovića jasno opredelil kot kolaboranta. Ta memorandum je bil poslan direktorju OSS Donovanu v upanju, da bo prišel tudi v roke predsednika ZDA Roosevelta. O tem je pisal Dušan Biber (OSS v Jugoslaviji – vojna do iztrebljenja, *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, 1996, 1-2).

Kljub jasnim analitičnim opozorilom glede Mihailovića in njegovih četnikov (od začetka leta 1942, ko je Mihailović postal minister za vojsko v jugoslovanski kraljevi vladi, so njegovi četniki nastopali kot Jugoslovanska vojska v domovini (očetnjavi) in se predstavljali kot del zavezniških vojaških sil) so v OSS menili, da je Mihailović pomemben vojaški in politični dejavnik v Jugoslaviji. Takega mnenja od prve polovice leta 1943 niso več imeli Britanci, ki so svojo misijo (vodil jo je Bill Bailey) v Mihailovićeve štabu res odpoklicali šele konec januarja 1944, a po tem z Mihailovićem niso več sodelovali. So pa prav Baileyjeva poročila o Mihailovićeve delovanju prepričala Britance, da so dvignili roke od četnikov in vojaško podpirali partizane kljub njihovem »komunizmu«. Glede svojega odnosa do četništva je bila OSS bolj pazljiva in pragmatična, na kar je vplival tudi četniški »državotvorni« program, ki pa je bil za obnovljeno jugoslovansko državo izrazito prosrbski in srbsko hegemonističen. OSS pa si ni želela povsem zapreti vrat za četništvo.

O sodelovanju OSS z Mihailovićem oziroma četniškim gibanjem govori tretje poglavje Torkarjeve knjige. V njem je predstavil misije OSS pri četnikih; že konec septembra 1943 sta kot predstavnika OSS v okviru britansko-ameriške misije v Mihailovićeve štab prišla podpolkovnik Albert B. Seitz in poročnik George Musulin. Kot prvi ameriški oficir pa je v četniški štab že 18. avgusta 1943 prišel ameriški kapetan Walter R. Mansfield. Američani so namreč menili, da je njihova prisotnost potrebna

ne le zaradi dogajanja med vojno, ampak še bolj zaradi povojnih političnih razlogov. Želeli so namreč razvijati svojo samostojno »jugoslovansko politiko«, postati politični dejavnik, tekmeč Britancem na ozemlju, ki so ga ti imeli za svojo interesno sfero. Britanska politika je zato ostro nasprotovala dejavnosti OSS pri Mihailoviću, zlasti po tem, ko je od njega odpoklicala svoje predstavnike. Britanci so spoznali, da je kolaborant. Američanov to očitno ni motilo, kajti na to so imeli svoje poglede. Kot so imeli svoje poglede na medsebojni spopad četnikov in partizanov. Ta je bil v resnici izraz državljanske vojne, ki je bila dejansko to, saj se je, vse dokler je bil Mihailović v jugoslovanski vladi kot minister in tudi poveljnik Jugoslovanske vojske v domovini (očetnjavi), bojeval za ohranitev dotedanje oblasti v jugoslovanski državi, medtem ko ji je osvobodilno gibanje nasprotovalo in je vzpostavilo svojo oblast (AVNOJ, NKOJ). Po dogovoru o sodelovanju begunske vlade in »revolucijske« vlade poleti 1944 (dogovor Tito-Šubašić) se je stanje državljanske vojne sicer politično omililo, ne pa tudi vojaško. Pri tem je imela svojo vlogo tudi OSS. Pri vojaškem in političnem odnosu med četniškim in osvobodilnim, partizanskim gibanjem je šlo za klasično državljansko vojno, v katero so se posredno vmešali Američani, potem ko so se Britanci taktično umaknili in raje vojaško pragmatično podpirali partizane zaradi njihove večje vojaške učinkovitosti na bojišču. Američani so s pomočjo OSS sodelovali s četniki vse do jeseni 1944, ko so partizani osvojili in osvobodili jugovzhodni del jugoslovanske države.

Od poletja in jeseni 1944 je imela OSS v Mihailovićevem štabu dve misiji. Ena od teh, »Halyard«, je bila namenjena reševanju oziroma prevozu zavezniških letalcev (večinoma Američanov), ki so bili na nalogi bombardiranja zlasti romunskih naftnih polj, ta so bila takrat glavni vir goriva za Nemčijo, sestreljeni in so jih na ozemlju Srbije zajeli ali rešili četniki (pred Nemci). V tej misiji je sodeloval pripadnik OSS poročnik George Musulin, ki je že prej bil na eni od misij OSS pri četnikih, od oktobra 1943 do konca maja 1944; navzven si je nadel povsem četniški videz, z brado, kučmo šubaro in kokardo na njej; udeležil se je tudi t. i. kongresa četniškega gibanja v vasi Ba, ki so ga konec januarja 1944 organizirali kot protiutež Avnoju. Na neki način je s tem dal četniškemu kongresu legitimnost. Takšno, kot so jo zavezniški oficirji dajali partizanom in osvobodilnemu gibanju glede njihovih političnih odločitev, denimo federativnosti. Ob svojem odhodu od Mihailovića je s seboj v Bari odvedel 40 zavezniških letalcev, ki so jih rešili četniki (ti so jih skrivali pred Nemci). Mihailović je nato sam predlagal ZDA (po nekdanjem ambasadorju Kraljevine Jugoslavije v ZDA Fotiću), da naj še ostale, bilo jih je več kot 400, odpeljejo Američani s svojimi letali. Očitno se je s to gesto želel Američanom prikupiti. Ti so v akcijo vpregli Musulina kot dobrega poznavalca četnikov in razmer. Akcija oziroma misija je dobila ime »Halyard« – pri Srbih je znana kot operacija »Zračni most« –, v kateri so avgusta 1944 Američani v štirinajstih dneh z letali (zračni most) prepeljali iz Srbije, z ozemlja pod četniškim nadzorom, v Bari okoli 260 zavezniških letalcev; vseh evakuiranih zavezniških letalcev z jugoslovanskega ozemlja, tudi tistih, ki so jih rešili partizani, je bilo 432, od tega je bilo 343 pripadnikov ameriških zračnih sil. Šlo je izključno za reševalno misijo, in ne za vojaško, kaj šele za politično. Čeprav je dobil navodilo, da Mihailoviću ne da nobene

obljube političnega značaja, so z enim od letal zračnega mosta v Italijo odšli tudi politični predstavniki četniškega gibanja, da bi navezali neposredne stike s kraljem Petrom II. Zato so proti temu ostro protestirali Britanci in za Musulina zahtevali kazen. Kot vodjo misije so ga zaradi pretirane naklonjenosti četnikom zamenjali.

V odnosu do četnikov se je namreč najbolj kazalo nasprotje oziroma rivalstvo med britansko obveščevalno dejavnostjo na ozemlju Jugoslavije in ameriško. Britanski premier Churchill je ameriškemu predsedniku Rooseveltu glede nove misije, ki jo je OSS konec avgusta 1944 poslal v Mihailovičev štab, jasno povedal, da je direktor OSS Donovan na čelu Mihailovičevega lobija in da takšna politika vodi v odkrito državljansko vojno v Jugoslaviji, ki jo ustvarja prav OSS s svojo dejavnostjo pri četnikih. Na neki način so bili s tem Američani generator državljanske vojne, ki se je razvijala v zmago partizanov. Američani so želeli to upočasniti ali kar preprečiti.

V misiji »Halyard« je imel pomembno vlogo tudi ameriški letalski polkovnik George Kraigher iz novoustanovljene enote Air Crew Rescue Unit. Bil je bratranec pisatelja Lojza Kraigherja in tako v sorodu z Borisom Kraigherjem (sinom Lojza K.), enim vodilnih slovenskih komunističnih voditeljev med vojno in po njej. Misija »Halyard«, Musulina so zamenjali, ker je bil po mnenju Britancev pretirano naklonjen četnikom, Američani pa niso želeli pretirano napenjati odnosov z Britanci. ZDA so takrat do Jugoslavije vodile svojo politiko, ki je bila nasprotna britanski. Menili so, da je britanska politika do Tita napačna, ker je komunist. Tega so se zavedali tudi Britanci, a so glede tega delovali bolj v rokavicah kot Američani.

Še v obdobju zračnega mosta med Srbijo in Barijem je konec avgusta 1944 OSS poslala k Mihailoviču svojo novo misijo s šifro »Ranger Unit«, ki jo je vodil podpolkovnik Robert McDowell. Bil je profesor moderne evropske zgodovine na Univerzi Wisconsin, strokovnjak za balkanska vprašanja. Njegova misija, katere namen je bil dolgoročnejši in naj bi segal v povojni čas, je bila povsem tajna, zanjo namreč niso smeli izvedeti niti Britanci, niti jugoslovanska kraljeva vlada, niti jugoslovansko osvobodilno gibanje. Oboji, Britanci in z njimi povezana jugoslovanska vlada na eni in partizansko gibanje na drugi strani, pa so zanjo izvedeli in ji ostro nasprotovali. Pri četnikih je misija »Ranger Unit« pod vodstvom McDowlla ostala do 1. novembra 1944. OSS je poslala svojo samostojno vojaško misijo tudi v Titov štab (do tedaj so agenti OSS delovali v britansko-ameriških skupnih misijah) že med potekom zračnega mostu; misija OSS je prišla k Titu 11. avgusta 1944. To pa zato, da ne bi bilo pretirano sporno, da je tudi pri Mihailoviču njena samostojna misija. Američani so želeli uravnoteženo sedeti na dveh stolih. Britanci so to razumeli kot možnost podpiranja državljanske vojne v Jugoslaviji med tistimi, ki so želeli ohraniti jugoslovansko državo tako, kot je bila (v resnici so želeli stanje še poslabšati), in osvobodilnim gibanjem, ki je želelo bistvene spremembe. Zlasti glede njene organizacije, da postane federativna, ne več centralistična s srbsko hegemonijo. Šlo je v bistvu za nasprotje med srbskimi pogledi na Jugoslavijo in vsejugoslovanskimi.

Naloga misije »Ranger Unit« je bila obveščevalna. Njen cilj je bil zbiranje in pošiljanje strateških vojaških in političnih informacij zlasti v Srbiji. Imela pa je tudi

nalogo, da naveže stike s protiosnimi silami v Bolgariji in na Madžarskem. Mihailović je McDowellovo misijo sicer razumel kot izraz politične podpore ZDA četniškemu gibanju in svojim pristašem predstavljal McDowlla kot osebnega predstavnika predsednika Roosevelta. Svoje gibanje je, kot kažejo McDowellova poročila, slikal kot zelo vojaško uspešno in množično, kar mu je McDowell očitno verjel. Zato je predlagal, da naj Američani pošljejo v Srbijo svojo enoto, ki bo delovala samostojno, pa tudi to, da pošljejo svojega častnika k slovenskim »nacionalistom«, kot mu je Slovensko domobranstvo predstavil Mihailović. Se je pa McDowell že kmalu po prihodu k Mihailoviću v njegovi prisotnosti sestal z nemškim obveščevalcem, tako da je za Mihailovićevo kolaboracijo vedel iz lastnih izkušenj. V sklepnem poročilo o delovanju »svoje« misije je zatrdil, da ni videl nikakršnih dokazov o kolaboraciji srbskih nacionalistov, kot je imenoval četnike. McDowell in tudi drugi člani misije »Ranger Unit« so bili četništvu naklonjeni, ker se je borilo proti »komunistom«, in glede tega je bil naklonjen tudi pogovarjanju z Nemci. Ti so njegovo misijo in zlasti njega ocenjevali kot zadnje upanje za vse srbske kolaborante. McDowellova dogovarjanja z nemškimi obveščevalci so segala tudi do predlogov o kapitulaciji Nemčije in jamstvu ZDA, da bodo zaustavile širjenje komunizma v Evropi. Po svoji vrnitvi v Italijo v začetku novembra 1944 je McDowell svojim predstojnikom predlagal, naj s posebno angloameriško misijo zagotovijo kapitulacijo Nemcev v Jugoslaviji. McDowell je želel igrati veliko igro, večjo, kot so mu jo namenili tisti, ki so ga poslali k Mihailoviću. In večjo, kot jo je bil sam sposoben igrati. Se je pa mogoče vprašati, ali je to počel iz lastnega prepričanja ali pa pod vplivom Draže Mihailovića.

Misijo »Ranger Unit« pod vodstvom podpolkovnika McDowlla je zaradi britanskega stališča predsednik ZDA Roosevelt preklical že nekaj dni po njenem prihodu v Srbijo, 3. septembra 1944, a sta do odhoda misije od Mihailovića minila skoraj dva meseca; McDowell je tudi zaradi svojega odlašanja in različnih izgovorov, zakaj ne more oditi iz Srbije, odšel 1. novembra 1944. Takrat je bila Srbija že v rokah osvobodilnega gibanja. Pri Mihailoviću je še dva meseca ostal en član misije OSS, ki je bil četništvu oziroma njihovim pogledom na jugoslovansko državo odkrito naklonjen. McDowellovo misijo je poglobljeno predstavil Dušan Biber in jo opredelil kot neuspešno oziroma pojasnil, da ni dosegla učinka, ki so ga z njo načrtovali v OSS (Neuspeh neke misije: ameriški podpolkovnik OOS Robert McDowell v štabu Draže Mihailovića leta 1944, *Borec*, 1989, 10–11).

Po vrnitvi od Mihailovića je McDowell napisal obširno poročilo z naslovom »Jugoslavija – Raziskava jugoslovanskega nacionalizma« (tako je imenoval četniške, ultrasrbske poglede), v katerem je izražal četnikom naklonjena stališča o jugoslovanski prihodnosti. V zvezi z Mihailovićem pa je v poročilu zapisal, da ga spoštuje in občuduje.

Obveščevalno delovanje OSS in koristnost pošiljanja misij k Mihailoviću pa kažejo besede sklepnega poročila šefa jugoslovanske sekcije OSS v Bariju iz junija 1945, ki je menil, da misije OSS pri Mihailoviću niso bile koristne, ker so blokirale ameriške odnose s partizani in prepolovile obveščevalne podatke, ki so jih zavezniške misije do tedaj dobivale od njih.

Dan, ko je McDowell zapustil Srbijo, je tudi dan, ki je bil odločilen za oblast v povojni Jugoslaviji. Glede sovpadanja dneva gre le za naključje, saj se je McDowell »umikal« iz Srbije, vse odkar je predsednik Roosevelt njegovo misijo preklical. Je pa na dan, ko je zapustil Srbijo, bilo odločeno tisto, kar je želela doseči OSS na čelu z direktorjem Donovanom s Projektom Shepherd. V resnici je prišlo do odločitve, da cilj te dejavnosti OSS glede Jugoslavije in njene oblasti ni bil dosežen. Ne sicer povsem, a glede oblasti v jugoslovanski državi, njenega političnega značaja, je bilo tega dne, 1. novembra 1944, s t. i. beograjskim sporazumom med Titom kot predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije, tj. revolucijske vlade, ki jo je sestavilo osvobodilno gibanje, na eni strani in Šubašićem kot predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade na drugi strani, odločeno, da bo na oblast v Jugoslaviji bistveno vplivalo osvobodilno gibanje. Prav to pa je želel Donovan s podpiranjem Šubašića preprečiti. Odločeno je bilo, da bo kralj predal oblast kraljevemu namestništvu in kakšna bo sestava prihodnje enotne jugoslovanske vlade. Začela pa se je politična igra med Britanci in Američani glede ohranitve oblasti jugoslovanskega kralja. V njej je sodeloval pripadnik OSS Yarrow; Američani se niso strinjali s tem, da kralj preda oblast regentskemu svetu, medtem ko so Britanci (Churchill) v tem videli možnost, da kralj formalno ohrani prestol in tudi monarhijo. To so sicer počeli s stisnjenimi zobmi, kajti načeloma so bili proti prehodu kraljeve oblasti na regente, a so delovali politično pragmatično. Britanci so bili do kralja Petra mnogo manj prizanesljivi, kot so bili Američani. V političnih zapletih okoli predaje kraljeve oblasti na regentski svet je bila OSS zelo dejavna. Ni pa bila uspešna, kajti Šubašić se je s svojo vlado podredil Titu.

Politično delovanje OSS v Jugoslaviji, dejansko je šlo tudi za Donovanovo osebno delovanje se je pokazalo v Projektu Shepherd. Šlo je za vprašanje vodenja jugoslovanske kraljeve vlade in osebe, ki bi najbolj ustrezala Američanom. Osrednje dogajanje OSS glede Jugoslavije, ki je kazalo na ameriške, mogoče je reči tudi imperialistične namere, da se vmešajo v jugoslovanske razmere, je bil »Shepherd Project«. Obveščevalna dejavnost z jasnim političnim ciljem, ki je imela povedno ime Ovčar ali Pastir. Osrednja osebnost tega »projekta« je bil Ivan Šubašić, hrvaški politik, ban Banovine Hrvaške. Bil je hkrati pastir in tudi »ovca«, ki jo je kot pastir vodila OSS. Pastir pastirja je bil Donovan oziroma OSS.

Šubašić je kot ban Banovine Hrvaške skupaj z jugoslovansko vlado aprila 1941 zapustil domovino in šel v begunstvo; po krajšem bivanju v Londonu je deloval v ZDA (do leta 1944) med jugoslovanskimi izseljenci, predvsem med hrvaškimi, in nasprotoval prosrbski politiki, ki jo je v ZDA vodil jugoslovanski ambasador Fotić. To je najbrž prepričalo Donovana, da ga je želel uporabiti za »pomiritev« odnosov med srbskimi in hrvaškimi politiki v jugoslovanski vladi. Z namenom, da odločneje vplivajo na politična dogajanja v Jugoslaviji – na vojaško dogajanje so vplivali s pošiljkami orožja partizanom –, je OSS ali kar Donovan osebno oblikoval »Shepherd Project«. Osrednja »figura« tega skrbno načrtovanega in vodenega načrta, ki je imel v bistvu namen zagotoviti ZDA vpliv na Jugoslavijo in v njej, je bil Šubašić. Tega je osebno angažiral Donovan. Z njegovo pomočjo oziroma z njim je želel Donovan vplivati na

jugoslovansko kraljevo vladu in na razmere v Jugoslaviji zlasti glede odnosa med zahodnimi zavezniki in jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Šubašič je bil sredstvo v tej »igri«. Tako je bil Donovan tisti, ki je predlagal, da postane Ivan Šubašič predsednik jugoslovanske kraljeve vlade kot tisti politik, ki bo lahko navezal stike z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in skušal rešiti jugoslovansko vprašanje, ki se je po zasedanju Avnoja konec novembra 1943 z razglasitvijo tega organa za oblastnega precej zapletlo. Se je pa zveza med OSS in Šubašičem začela že mnogo prej, maja leta 1942. V zvezi s tem je bilo že spomladi 1944 načelno dogovorjeno, da se Tito in Šubašič srečata v Drvarju, torej še pred tem, ko je bil ta sploh imenovan za mandatarja jugoslovanske vlade, kar se je po pritisku Donovan na jugoslovanskega kralja Petra zgodilo junija 1944. Donovan je menil, da bo Šubašič koristen za ameriško politiko v Jugoslaviji. Ko so zavezniki na teheranski konferenci konec novembra 1943 sklenili, da bodo vojaško podpirali jugoslovanske partizane, je »Shepherd Project« postal skupna dejavnost OSS in ministrstva za zunanje zadeve ZDA; trajala je vse do februarja 1945. Šlo je za način političnega vmešavanja ZDA v jugoslovanske razmere. Zlasti v oblikovanje jugoslovanske vlade, ki naj bi z dogovarjanjem z osvobodilnim gibanjem rešila Jugoslavijo pred »komunizmom«. Namen tega je bil v veliki meri tudi v tem, da naj bi ameriško podpiranje Šubašiča pomenilo nekakšno protiutež britanskemu podpiranju Tita. Američanom se je to očitno zdelo pretirano, zato so želeli imeti v »igri« svojega človeka, Šubašiča. OSS je Šubašiča ocenjevala kot zanesljivega. Konec avgusta 1943 se je s Šubašičem sestal Donovan; obljubil mu je skorajšnje zavezniško izkrcanje na vzhodni obali Jadrana, Šubašič pa je obljubil, da gre v Jugoslavijo, kjer naj bi pridobival Hrvate (hrvaške domobrane) za boj proti silam Trojnega pakta. Septembra 1943 je Šubašič predložil svoj načrt za prodor v Jugoslavijo. Donovan in Šubašič sta se srečala še nekajkrat, sicer pa je v imenu OSS za Šubašiča in njegovo politiko skrbel visoki funkcionar OSS Yarrow, ki je od septembra 1944 do februarja 1945 sproti obveščal Donovan o pogajanjih in odnosih med Titom in dr. Šubašičem. Yarrow je skupaj s Šubašičem in jugoslovanskim kraljem Petrom sodeloval tudi pri izdelavi generalnega načrta za delovanje do formiranja nove jugoslovanske kraljeve vlade, katere mandatar je junija 1944, dejansko na Donovanovo zahtevo, postal Šubašič. Po Donovanovih navodilih je Yarrow skupaj s Šubašičem pripravil osnutek memoranduma o politiki nove vlade; odobrili so ga tudi Britanci.

OSS je dosegla, da je Tito že sredi februarja 1944 privolil, da se bo srečal s Šubašičem, spomladi 1944 pa je bilo načelno dogovorjeno, da se srečata v Drvarju, kjer je bilo takrat vodstvo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Srečala pa sta se nato julija 1944 na Visu, kamor se je bil po nemškem napadu (zračnem desantu) na Drvar prisiljen umakniti Tito s svojim vojaškim in političnim štabom. Takrat sta sklenila t. i. viški sporazum med kraljevo vladu, ki jo je takrat že vodil Šubašič (a še ni imela ministrov), in vodstvom osvobodilnega gibanja. Šubašič je sprejel zahteve vodstva osvobodilnega gibanja in je kot predstavnik kraljeve vlade priznal osvobodilno gibanje pa tudi Avnoj kot oblastni organ.

Šubašič je bil pod vplivom OSS, bil je dejansko pod njihovim nadzorom. Ko se je Donovanu zdelo, da je Šubašič v začetku leta 1945 prišel preveč pod Titov vpliv, je želel,

da kot predsednik kraljeve vlade odstopi. Donovanu se je nasploh zdelo, da so Britanci do Tita preveč popustljivi, zato je OSS še naprej vzdrževala stike z Mihailovičem. Britanci so imeli do Mihailovića že od leta 1943 zadržke; vedeli so, da je njegov vojaški učinek v bojevanju proti okupatorjem manjši, kot sta ga razglašala Mihailović in jugoslovanska kraljeva vlada. Ko so po teheranski konferenci »velikih treh« zavezniki sklenili podpreti jugoslovanske partizane, so Britanci in Američani maja 1944 odpoklicali še zadnje preostale zvezne oficirje iz četniških štabov. Vendar je konec avgusta 1944 direktor OSS Donovan poslal v štab Draže Mihailovića obveščevalno misijo »Ranger« pod poveljstvom podpolkovnika McDowlla. Proti temu je ostro protestiral Churchill in predsednik ZDA Roosevelt je že nekaj dni kasneje ukazal umik misije, ki pa je pri četnikih ostala vse do 1. novembra 1944.

Še preden je Donovan k Mihailoviću poslal misijo OSS »Ranger«, se je v Italiji, na otoku Capri, srečal s Titom in se z njim pogovarjal o delovanju OSS v Jugoslaviji. To je bilo v okviru Titovega obiska Italije, ko se je srečal tudi s Churchillom. Donovan je Tita obvestil, da bo poslej v njegovem vrhovnem štabu delovala samostojna ameriška misija. Hkrati s tem, ko je poslal svojo misijo k Mihailoviću, pa je prišel v konflikt s Churchillom, ker je OSS podpirala grške protimonarhiste, medtem ko je Velika Britanija podpirala monarhiste. V Jugoslaviji in Grčiji sta Velika Britanija in ZDA podpirali odporiški gibanji, ki sta imeli različne cilje; OSS je v Jugoslaviji po tihem dajala manjšo prednost monarhistom, v Grčiji pa ne, Velika Britanija pa prav obratno.

O tem piše Torkar v tretjem poglavju, v katerem je predstavil misije OSS pri četnikih oziroma pri Draži Mihailoviću. S tem, ko je McDowell odšel od Mihailovića, se je končalo sodelovanje OSS s četniki. Je pa OSS v okviru Projekta »Shepherd« še naprej skušala vplivati na jugoslovansko politično dogajanje. Res ne več na četnike, temveč na Šubašića in jugoslovanskega kralja Petra II. glede njegove predaje kraljevskih pooblastil kraljevim namestnikom. Američanom je bilo mnogo več do tega, da rešijo položaj in vlogo jugoslovanskega kralja Petra II., kot je bilo Britancem.

Blaž Torkar se v svojem preglednem prikazu delovanja OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno ni spuščal v politično delovanje OSS, ampak je ostajal pri pripovedi o njihovi obveščevalni dejavnosti. Je pa imela ta dejavnost tudi ali pa kar predvsem politični namen. Vplivati na politično dogajanje med obema t. i. odporiškim gibanjema. Tistim, ki se je boril proti okupatorju, in tistim, ki je z njim tudi kolaboriral. V Jugoslaviji je želela OSS doseči oblast, voljno sodelovati z ZDA, ki bi tako na tem delu sveta ustvarile svoje interesno območje. Zato je podpirala obe vojaško-politični gibanji, ki sta se, eno resnično, drugo pa tudi nekoliko obojavljivo, bojevali proti istemu sovražniku, kot so se zavezniške države. Kljub večji vojaški učinkovitosti partizanov pa so dali v OSS četnikom večjo politično težo, kot so jo ti v realnosti imeli. Zanje se je OSS bolj ogrela, kot sta se britanska SOE in nasploh britanska politika. Naklonjenost četnikom je bila predvsem politična in je imela ideološke razloge.

Najobsežnejše poglavje Torkarjeve knjige je posvečeno sodelovanju OSS s partizani oziroma misijam OSS pri partizanih. Sprva, vse do avgusta 1944, so bili predstavniki OSS del skupnih britansko-ameriških misij v Vrhovnem štabu NOV in POJ in v drugih

partizanskih štabih, denimo v Glavnem štabu NOV in POS ter v nižjih štabih, kot sta bila v Sloveniji štaba obeh korpusov in 4. operativne cone na Štajerskem. Prvi agent OSS pri partizanih, v Titovem štabu, je bil stotnik Melvin Benson, ki je tja prišel 22. avgusta 1943 in ostal štiri mesece. V misiji, ki je imela politične naloge, vodil jo je Fitzroy MacLean (poslanec britanskega parlamenta), in je v Titov štab prišla v začetku septembra 1943, je bil tudi pripadnik OSS major Linn Farish, sicer pa znani igralec ragbija (kласičnega, ne ameriškega nogometa). Torkar predstavlja še vrsto drugih pripadnikov OSS, ki so delovali v različnih britansko-ameriških misijah pri partizanih po vsej Jugoslaviji. Skupaj so t. i. zahodni zavezniki delovali v misijah do spomladi 1944, ko se je Churchill odločil, da bodo Britanci in Američani pri jugoslovanskih partizanih nastopali vsak s svojo misijo. Ameriška oziroma misija OSS je v Titov štab prišla avgusta 1944, vodil jo je polkovnik Ellery Huntington, sredi novembra 1944 ga je zamenjal podpolkovnik Charles Thayer. Ta zamenjava je imela politični razlog zaradi sporazuma Tito-Šubašić, kajti Thayer je imel več diplomatskih izkušenj in je bil MacLeanov osebni prijatelj. Sredi aprila 1945 je Thayerja zamenjal major Franklin A. Lindsay, ki je bil do tedaj vodja misije pri slovenskih partizanih oziroma v 4. operativni coni na Štajerskem (misija »Cuckold«; o tem je Lindsay napisal spomine *Ognji v noči: z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji*, Ljubljana 1998; *Beacons in the Night: With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*, 1983). Misija OSS v Titovem štabu je imela vlogo nekakšne protiu-teži takratnim ameriškim misijam pri četnikih (»Hayard« in »Ranger«). Sprva je imela svoj center na Visu (kjer je bil Titov štab), po partizanski osvojitvi oziroma osvoboditvi Srbije pa v Beogradu. Njena osnovna naloga je bila v pošiljanju vojaških podatkov o nemških vojaških silah in organiziranju pomoči osvobodilnemu gibanju. Bila je izključno obveščevalna. Organizirala je tudi evakuacijo zavezniškega letalskega osebja, ki je bilo v varstvu partizanov po zrušitvi njihovih letal. Po uradnih statističnih podatkih na dan 1. oktobra 1944 so z ozemlja Jugoslavije evakuirali 1088 letalcev, 732 jih je bilo pri partizanih. Zaradi sodelovanja OSS s četniki se je od jeseni 1944 delovanje britanskih in ameriških misij pri partizanih poslabšalo, razlog za to pa je bilo tudi zблиžanje partizanov z Rdečo armado oziroma Titov »pobeg« z Visa k Sovjetom oktobra 1944. Partizani tako niso več zaupali misijam zahodnih zaveznikov ali pa so jim zaupali še manj kot prej. To je njihovo delovanje, zlasti obveščevalno, oteževalo. Do otoplitve odnosov partizanov do zavezniških misij je prišlo februarja 1945 po srečanju Tita z zavezniškim vrhovnim poveljnikom za Sredozemlje maršalom Alexandrom, ko je ta obiskal Beograd.

Za zaveznike je bilo bojišče na jugoslovanskem ozemlju, kjer so se s skupnim sovražnikom borili partizani, vojaško precej pomembno. Tako zaradi bližine italijanskega bojišča kot tudi zaradi nemških vojaških sil v Grčiji, od koder so se te začele umikati čez Jugoslavijo. Slovensko ozemlje je bilo za zahodne zaveznike vojaško vsekakor pomembno še zlasti med operacijo »Overlord«, tj. izkrcanja v Normandiji v začetku junija 1944. V tem obdobju so slovenski partizani in nato partizani vsejugoslovanskega odporniškega gibanja izvedli proti nemškim komunikacijam dve veliki operaciji: »Bearskin« in »Ratweek«. Strateško bi se operacija s šifrirnim imenom »Bearskin« navezovala na situacijo na t. i. drugi fronti.

Najobsežnejši del tega poglavja o OSS in partizanih je posvečen misijam OSS pri slovenskih partizanih, za kar je Blaž Torkar nedvomno največji strokovnjak. Del njegovega prikaza delovanja OSS med slovenskimi partizani je tako strnjen pregled bistvenega v njenem delovanju, kar je predstavil v svoji knjigi o ameriški obveščevalni službi na Slovenskem med drugo svetovno vojno.

Med drugo svetovno vojno so na območju Slovenije delovale različne zavezniške vojaške misije; največ jih je bilo angloameriških. Vse so delovale med slovenskimi partizani, razen prve, ki je bila »izvidniška«, poslana marca 1943. Polovica te je šla k partizanom, polovica pa k slovenskim četnikom; sestavljali so jo Slovenci, poslala pa jih je britanska tajna služba. Vse ostale angloameriške misije so bile le pri partizanih. Zahodni zavezniki so se namreč zavedali pomembnosti partizanov na slovenskem ozemlju kot svoje vojaške pomoči. Z misijami pri partizanih so zahodni zavezniki dobivali pomembne informacije vojaškega značaja, o vojaški moči sovražnika, vremenskih razmerah pa tudi o političnih razmerah. Zlasti kaj partizani politično mislijo in nameravajo. Prva uradna angloameriška vojaška misija (»Flotsam«) je v Slovenijo prispela konec junija 1943 pod vodstvom kanadskega majorja SOE Williama Jonesa. O tej britanski misiji je precej znanega. Od prihoda v Slovenijo v Glavni štab NOV in POS jo je vodil major Jones, Kanadčan, veteran iz prve svetovne vojne (v kateri je izgubil oko), čigar kodno ime je bilo »Lawrence Jugoslovanski«; zaradi prevelikega navdušenja nad partizani so ga aprila 1944 odpoklicali. Zamenjal ga je pripadnik OSS stotnik James Goodwin. Ta je dosegel slavo, ko je postal glavni junak stripa *Goodwin's Guerrillas*, ki ga je objavljala ameriška revija *Life*. V tej reviji je bila objavljena tudi reportaža o skupnem napadu slovenskih partizanov in zavezniškega letalstva na železniški most čez Savo pri Litiji septembra 1944. Celotno akcijo je s fotografskim aparatom spremljal ameriški vojni fotoreporter John Phillips, pomemben ameriški vojni fotograf, imenovan tudi veliki boter fotografskega novinarstva. V tej akciji je bil Goodwin lažje ranjen in Phillips ga je fotografiral, ko ga je prevezoval partizanski zdravnik (fotografija je na naslovnici Torkarjeve knjige, žal ne v celoti, kajti fotograf je v objektiv ujel kompozicijo z razpelom nad Goodwinovo glavo; očitno se mu je to zdelo pomembno, medtem ko se opremljevalcu naslovnice Torkarjeve knjige ni, poudarek je namenil podobi brkatega Goodwina s cigareto v ustih - nekoliko «kavbojska» podoba). Američani so se tako lahko precej hitro seznanili z dogajanjem na bojišču, v katerem je skupaj s slovenskimi partizani sodeloval kot predstavnik OSS.

Delo vseh angloameriških vojaških misij v Sloveniji je leta 1944 usklajeval podpolkovnik Peter Moore. Angloameriške vojaške misije so bile prisotne v partizanskem glavnem štabu in v štabih korpusov ter štabih operativnih con oziroma v štabu 7. korpusa ter štabih 9. korpusa in 4. operativne cone. V teh štabih so bile že od začetka ločene britanske in ameriške vojaške obveščevalne misije, sicer pa podrejene Britancem. Prvi misiji OSS »Amazon« in »Alum« sta v Sloveniji pristali 26. in 27. novembra 1943. Prva je pristala v domobranski postojanki v Velikih Laščah, vendar ji je uspelo pobegniti k partizanom, misija »Alum« s stotnikom Georgeem Wuchinichem pa je pristala dan kasneje in v svoje vrste vključila tudi člane misije »Amazon«. Poleg naštetih

ameriških misij sta v Sloveniji delovali še misija »Arizona«, ki je bila takoj po prihodu priključena misiji »Alum«, ter misija »Arrow«.

Prvo misijo OSS pri slovenskih partizanih (»Alum«) je vodil poročnik, nato kapetan George Wuchinich; bil je sploh prvi častnik OSS, ki je deloval na ozemlju Jugoslavije. V slovenski partizanski štab je prišel 27. novembra 1943 in tam ostal do 25. julija 1944, ko je bil po mnenju svojih predstojnikov zamenjan kot preveč naklonjen partizanom. Misija je poslala več kot 1600 obveščevalnih depeš. Obširno je poročal o gospodarskem, političnem in vojaškem položaju v Sloveniji pa tudi o italijanskem in avstrijskem partizanskem gibanju. Pošljali so podatke o sovražnih letalih in letališčih v bližini Slovenije, razporeditvi protiletalskega topništva pa tudi rezultatih zavezniškega bombardiranja in morali prebivalstva bombardiranih mest. Misija je pomagala evakuirati rešene letalce in tudi pri organizaciji pobegov vojnih ujetnikov; od februarja do aprila 1944 je bilo evakuiranih več kot sto ameriških letalcev.

V Sloveniji je delovalo več kot deset drugih ameriških misij. Poleg obveščevalnega dela (tudi »špijoniranja« partizanov, kajti hkrati z vojaškimi poročili so pošiljale tudi poročila o delovanju partizanov in »političnem položaju« v Sloveniji) so skrbele tudi za usklajevanje vojnih načrtov med partizani in zavezniki; urejale so zveze in letalske prevoze, dostavo zahodne vojaške pomoči in evakuacijo rešenih zavezniških letalcev. Poročila, ki so jih pošiljale razne misije, so bila partizanom naklonjena, do njih pa so bila tudi precej kritična. Za poročila oziroma delovanje za OSS so pridobivali tudi Slovence, ki niso postali le njihovi informatorji, ampak kar »uslužbenci« ali »agenti«.

O delovanju OSS med slovenskimi partizani je to najobširnejša predstavitev OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Torkar je kot specialist za delovanje OSS predstavil bistvene misije OSS na ozemlju Slovenije: »Alum«, »Amazon«, »Arkansas«, »Cuckold«, »Flotsam«, »Arrow« ter misije OSS v Slovenskem primorju. To takrat namreč še ni bilo uradno del jugoslovanske države, zato je delovanje OSS na tem ozemlju predstavil ločeno. Za Angloameričane je bilo slovensko ozemlje z vidika vohunškega in drugega obveščevalnega delovanja zelo zanimivo, ker je mejilo na Italijo, kjer so se zahodni zavezniki srdito spopadali z Nemci, in na Avstrijo kot del nemškega rajha. V obeh državah, na obmejnih ozemljih s slovenskim, so želeli s svojimi obveščevalnimi metodami spodbuditi organizirano dejavnost domačega prebivalstva proti nemški vojaški sili.

Po razdelitvi angloameriške misije oktobra 1944 je ameriško misijo »Arrow« od januarja 1945 vodil stotnik John Blatnik. Bil je slovenskega porekla; od julija 1944 pa do začetka januarja 1945 je deloval v glavnem štabu hrvaških partizanov, nato pa je kot vodja misije »Arrow« deloval v slovenskem partizanskem štabu, kjer je ostal do konca vojne; leta 1946 je bil izvoljen v ameriški kongres in mandat v predstavniškem domu ZDA je opravljal do upokojitve leta 1974.

O misiji »Cuckold«, ki jo je vodil major Franklin A. Lindsay, je ta napisal spomine (*Ognji v noči*) in v njih povedal vse bistveno o njej, svojih opažanjih in ocenah slovenskega partizanstva. Njegovo poročilo o delovanju misije »Cuckold« do decembra 1944 je s komentarji oziroma z opombami za lažje razumevanje v reviji *Borec* leta

1983 (št. 2) objavil Tone Ferenc, tako da je o tej misiji v slovenskem zgodovinopisju in zgodovinskem spominu že kar precej znanega. Torkar je opisal tudi misije OSS, ki so delovale na Primorskem, ker je bilo za zahodne zaveznike to pomembno območje, saj je bilo v neposredni bližini Italije in tamkajšnjega bojišča. Posebno poglavje pa je namenil delovanju OSS v protinacističnem odporu v Avstriji, kamor so misije OSS prihajale večinoma z ozemlja Slovenije. Na ozemlje Avstrije, takrat ozemlje nemškega rajha, so želeli zavezniki obveščevalno delovati v zadnjem letu vojne. Pri tem so agentom OSS veliko pomagali slovenski partizani. Hkrati pa so jih tudi ovirali. Partizani so zavirali vsak poskus infiltracije misij in skupin OSS v Avstrijo in možnost, da bi tam organizirali učinkovit odpor proti nacistom. Šlo je za nezaupanje zahodnim zaveznikom, kar se je sicer kazalo tudi v nekaterih odnosih do drugih zavezniških misij. Za to so obstajali ideološki razlogi, ki so bili prisotni zlasti pri partizanih. Tak je bil denimo primer z misijo OSS »Maple«, ki jo je vodil stotnik Charles Fisher. S slovenskimi partizani iz 4. operativne cone je nameraval oditi v Avstrijo in tam organizirati odpor ter pošiljati obveščevalne informacije. Partizani so na različne načine ves čas omejevali njihov odhod na sever, poleg tega pa so jim omejevali gibanje. Do Američanov so se vedli sumničavo, če ne kar sovražno. 26. decembra 1944 je Fisher skupaj s partizani v Tuhinjski dolini padel v nemško zasedo in bil ubit. Njegovo delo so uspešno nadaljevali preživeli člani misije, ki so delovali pod imenom skupina Grady-Mansion, in še naprej pošiljali obveščevalne podatke zaveznikom.

Poskusi OSS, da bi v Avstriji organizirali odpor, pa niso bili uspešni. Pri tem so naleteli tudi na nezainteresanost pri tamkajšnjem prebivalstvu. Torkar je predstavil vse misije OSS, ki so skušale zanetiti protinacistični odpor na ozemlju nemškega rajha. Pri tem je šlo tudi za t. i. prodor na sever, o čemer so razmišljali zahodni zavezniki. Da bi namreč izvedli izkrcaje v Istri in nato skozi t. i. ljubljanska vrata pri Postojni čez slovensko ozemlje »vdrli« v Avstrijo. Agent OSS v Švici je septembra 1944 od nemškega agenta, zaupnika nemškega generala Glaiseja von Horstenaua, poveljujočega nemškega generala v NDH, dobil namig o nemškem sodelovanju pri tem. Tisti, ki so na nemški strani to predlagali, so želeli, da bi zahodni zavezniki na ozemlje nekdanje Avstrije prišli prej kot sovjetska Rdeča armada. Take želje pa so imeli tudi zahodni zavezniki in so v zvezi s tem prav tako delovali z obveščevalno dejavnostjo, tudi OSS. Pri tem so računali še na sodelovanje partizanov. Med delovanjem na avstrijskem ozemlju, kamor so večinoma prišli čez slovensko ozemlje s pomočjo slovenskih partizanov, so bili po poročilu OSS od 34 agentov nemško-avstrijske sekcije štirje ubiti, štirje pogrešani, trinajst je bilo ujetih, eden pa je bil dvojni agent.

Na kratko, a dovolj informativno je Torkar opisal tudi delovanje OSS na otokih v Jadranskem morju, ki so bili za zahodne zaveznike zanimivi. Posebno poglavje je posvetil Slovincem v ZDA in njihovem sodelovanju z OSS. O delovanju slovenskih izseljencev v ZDA med drugo svetovno vojno, z namenom nudenja podpore jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju, vemo že marsikaj; npr. iz študije Matjaža Klemenčiča *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja*

do konca druge svetovne vojne (Maribor : Obzorja, 1987). Torkar pa je predstavil nekaj posameznikov, ki niso bili vsi »ameriški Slovenci«, ampak Slovenci v ZDA med vojno, ki so delovali za OSS. Takšna sta bila Franc Snoj in Ivan Marija Čok. Poleg teh je kot slovenske sodelavce OSS predstavil še pisatelja Louisa Adamiča in Andreja/Andrewa Kobala; oba sta bila »ameriška Slovenca« in pisatelja, njuni politični pogledi pa so se močno razlikovali. Nekateri Slovenci so v ZDA aktivno sodelovali z OSS kot sodelavci, uslužbenci. Med tistimi, ki so z OSS sodelovali bolj od »blizu«, pa je Torkar predstavil našete; posebej ni predstavil Johna Blatnika, ki je bil kot agent OSS poslan v Jugoslavijo z misijo »Arrow« (to je predstavil posebej). Slovencem, ki jih je predstavil v knjigi kot sodelavce OSS, je bilo razen Adamiča skupno to, da so imeli zadržan odnos do jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Ker je bilo protiosno in je delovalo za zavezniško stvar, so ga sicer pogojno sprejemali. Predstavitev teh slovenskih sodelavcev OSS, trije so bili ameriški državljani, je namenjena bolj ameriškim bralcem knjige. Njihov »angažma« v OSS ali za OSS pa je vsekakor zanimiv tudi za slovenske bralce, kajti o tem se v zapisih o njih ne govori dosti. O nekaterih vemo mnogo, ne pa vsega, zlasti tega, kar je v zvezi z njihovim sodelovanjem z OSS ali v OSS predstavil Torkar. Med sodelavci OSS iz vrst Slovencev je najvišji položaj vsekakor dosegel Andrej/Andrew Kobal, rojen v Cerknem 1899; v ZDA je bil od leta 1921, kjer se je ukvarjal z novinarstvom in pisateljevanjem; kot tak je znan v slovenskem prostoru. Študiral je na različnih ameriških univerzah in dosegel štiri doktorate; tudi iz psihologije, kar ga je pripeljalo v OSS, kjer je sprva izbiral agente za delo na »terenu«, nato pa od leta 1943 deloval v Kairu, kjer je navezal stike z jugoslovansko begunsko vlado. Osvobodilnemu gibanju ni bil pretirano naklonjen iz svojih političnih oziroma ideoloških razlogov in je vplival na zamenjavo častnika, ki je imel nalogo organizirati usposabljanje jugoslovanskih, zlasti slovenskih agentov za delo na »terenu« v Jugoslaviji, ker se mu je zdel preveč naklonjen partizanom.

V posebnem poglavju je Torkar predstavil povezave Vladimirja Vauhnikarja, še vedno nekoliko skrivnostnega slovenskega obveščevalca iz druge svetovne vojne. Očitno je bilo njegovo delovanje povezano tudi z OSS, ko je junija 1944 prebegnil iz Ljubljane v Švico. Tam je nadaljeval obveščevalno delovanje, pa tudi politično, saj se je trudil očrnuti osvobodilno gibanje. Napisal je tudi predlog za svobodno slovensko državo in ga poslal Alanu Dullsu, ki je v Bernu vodil urad OSS za vso Evropo. Dullsove povezave z Jugoslavijo je Torkar predstavil v kratkem poglavju. Dulles je bil odgovoren za dosego separatnega premirja z Nemci na ozemlju vzhodno od Soče, kar je omogočilo hiter prodor Angloameričanov proti Trstu in vanj. To je bil najbrž tudi eden od razlogov, da so zahodni zavezniki jugoslovanske kolaborante (šlo je predvsem za srbske enote, ki so se jeseni 1944 po umiku iz Srbije s privolitvijo Nemcev namestile na ozemlju Primorske, večinoma v okolici Ilirske Bistrice), ki so se jim predali, obravnavali drugače kot slovenske domobranci na Koroškem. Tistih kolaborantov, ki so se predali zaveznikom na ozemlju italijanske države, niso vrnili v Jugoslavijo. Dullsova informatorja o razmerah v Jugoslaviji sta bila po njegovem agentu Čok in Snoj.

Na koncu knjige je Torkar predstavil tudi različne politične poglede na jugoslovansko državo, ki so se dotikali tudi vloge Slovenije v njej in so bili izraz obveščevalnega

delovanja OSS. Prikazani so različni pogledi in predlogi slovenskih politikov glede povojne vloge Slovenije v jugoslovanski državi. Pogledi in predlogi glede povojne Slovenije so nastajali vse vojno obdobje. V to je bilo vključeno tudi mejno vprašanje. Glede vsega so imeli v ZDA in v OSS svoje mnenje ali mnenja, kar je predstavljeno v tem poglavju. Vsekakor so imeli v ZDA svoj pogled na jugoslovansko državo in njeno prihodnost, glede na to, da je v vojni poleg osvobodilnega momenta bilo v igri tudi spreminjanje političnega sistema oziroma zamenjava oblasti. Glede tega so v ZDA, OSS pa je bila v jugoslovanskem primeru izvajalka politike, kakršno so si te po vojni v Jugoslaviji želele, zastopali nekoliko drugačno mnenje, kot ga je o tem imela njena najbližja zaveznica Velika Britanija. Ta je zaradi vojne, vojaške učinkovitosti na osvobodilno gibanje gledala nekoliko bolj prizanesljivo in popustljivo kot politika ZDA. Churchill je to, po svojem mnenju, uspešno rešil z dogovorom s Stalinom oktobra 1944, ko sta se dogovorila o načelu »fifty-fifty«¹ glede prihodnje oblasti v Jugoslaviji; pol meščanskim, pol komunističnim političnim silam. ZDA pa so hotele že v vojnem obdobju zagotoviti politično stanje, kot je bilo pred vojno. Tudi za ceno državljanske vojne, kar se je pokazalo pri misiji OSS »Ranger«, ki jo je jeseni 1944 vodil McDowell, in njenem podpiranju četništva. Res pa je, da je McDowell marsikaj počel na svojo pest.

O zaključnem poglavju v knjigi, ki govori o pogledih na vlogo Slovenije v jugoslovanski državi, pri čemer je šlo za poglede in želje glede povojne prihodnosti, je treba povedati, da je OSS glede tega delovala kot bistven del politike ZDA. Bila je sredstvo ameriške politike, ki je že med vojno kazala težnje po ustvaritvi »imperija«, vendar ne v ozemelskem smislu, marveč v interesnem, političnem in ideološkem smislu, pri čemer je gospodarstvo in gospodarska pomoč ali sodelovanje imelo veliko vlogo. Šlo je za nov »tip«² imperializma, drugačen od tistega iz 19. stoletja.

Ko beremo o delovanju OSS med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji, je mogoče v tem videti tudi politiko in način delovanja obveščevalne službe ZDA, ki je izšla iz OSS. To je bila CIA – Central Intelligence Agency. Ta je postala ena od poglobitnih udarnih pesti ameriške politike v povojnem svetu, ki je živel v razmerah hladne vojne. CIA je za ZDA v polu bipolarnega sveta, ki so ga ekonomsko in vojaško obvladovale ZDA, opravljala dejavnost, ki jo je med drugo svetovno vojno začela OSS, vendar jo je bistveno nadgradila. Postala je pomembno »orodje«³ ameriške politike v mnogih državah, kjer je s svojo dejavnostjo urejala politična razmerja in postavljala na oblast tiste, ki so najbolj odgovarjali politiki ZDA. Zаметki tega so bili opazni že v delovanju OSS prav na primeru Jugoslavije. Ta je v drugi svetovni vojni z vsem, kar je to vojno označevalo, od osvobodilnega gibanja s političnim programom do kolaboracije z njenimi političnimi načrti, in je pomenilo pogoj za možnost državljanske vojne, OSS predstavljala nekakšen poligon za pridobivanje izkušenj za politiko vmešavanja v razmere druge, neodvisne države z obveščevalno službo in njeno dejavnostjo. Blaž Torkar tega v svojem pregledu delovanja OSS na ozemlju Jugoslavije med drugo svetovno vojno sicer ni želel posebej poudarjati, vendar pa marsikaj, kar je povedal, kaže na to dejstvo. OSS je bila sredstvo ameriške politike, sredstvo njenega namena, da po vojni tudi politično obvladuje svet, gospodarsko ga je že med vojno, in prav to je ZDA dalo

možnost tudi političnega obvladovanja. Šlo je pač za klasično makiavelistično, vseobče politično pravilo, da namen posvečuje sredstvo. In OSS je bila sredstvo namena.

Blaž Torkar je v knjigi delovanje OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno predstavil na zgodovinospisni način, s temeljno metodo znanstvenega zgodovinospisja, zanimivo in za bralca informativno. Knjiga o ameriških obveščevalnih misijah v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno je zato pregled, kakršnega si lahko le želimo. Ni pretirano obsežna, vendar dovolj povedna oziroma informativna. V njej je na kratek, vendar dovolj natančen način predstavil vse, kar je treba vedeti o ameriški OSS na ozemlju jugoslovanske države med drugo svetovno vojno. Knjiga je res napisana tako, da v prvi vrsti informira ameriškega bralca, vendar je hkrati zelo uporabna in zato dobrodošla tudi za nas. Gre namreč za temeljito, res pregledno delo, ki pa zadovolji tako strokovnjake za to dejavnost kot tudi tiste, ki o tem vedo malo ali nič. Z uporabo izvirnega gradiva, ki je dostopno, je nastala zanimiva in znanstveno utemeljena knjiga, ki na novo odkriva delovanje ameriške obveščevalne službe ter posredno tudi nekaterih drugih v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Dr. Blaž Torkar je tako opravil pomembno delo za ameriško zainteresirano javnost. Omogočil ji je, da se seznanijo tudi z vojno na koščku sveta, ki ga večina ne pozna in se ga najbrž niti ne zaveda. Hkrati pa je jugoslovanski/slovenski javnosti predstavil delovanje Američanov v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Velja pa tudi poudariti, da je eden redkih, če ne kar edini med slovenskimi zgodovinarji, ki mu je uspelo za svoje delo pridobiti zanimanje ameriškega založnika. S Torkarjevo knjigo se je ta del sveta, ki ga ozemeljsko predstavljata nekdanja jugoslovanska država in sedanja država Republika Slovenija, umestil na zemljevid ameriških bojišč v drugi svetovni vojni. Postali smo del ameriške zgodovine, karkoli že to pomeni in kakorkoli že kdo to razume.

Zdenko Čepič

Jubileji – Jubilees

Franc Rozman – osemdesetletnik

Franc Rozman je leta 1994 v prispevku k razpravi »Kaj se je zgodilo s slovensko zgodovino« v Naših razgledih pod naslovom »Le počasi nova trava raste« zapisal, da bi morali imeti prav zgodovinarji stalno v mislih, da ni »večnih resnic« in da je »večen le dvom«. Sčasoma in s spremenjenimi političnimi razmerami se pač spreminja tudi pogled na zgodovino, kar naj bi nazorno razkrivala zgodovinopisna dela, ki so izšla ob dvestoletnici francoske revolucije, in le vprašati se je mogoče, kakšne bodo »zgodovinarske razprave«, ki bodo v 22. stoletju obravnavale naše stoletje. »Zgodovina je veda, ki ne daje hitrih rezultatov«, je ugotavljal, in pretekla stvarnost ni tako »jasna in enoznačna, kot se dozdeva in bi vedno kdo rad«. Zgodovinopisje mora ravnati kot vsaka znanost: povsem hladno mora motriti preteklost in ne iskati »absolutne resnice, ki je tudi ni«, temveč »ob upoštevanju vseh strani« tkati »videnje« preteklih dogodkov, kot jih »kažejo zgodovinski ostanki«.¹

Zgodovinar mora biti torej po Rozmanovem mnenju »tekač na dolge proge«: sistematičen in potrpežljiv raziskovalec »zgodovinskih ostankov«, hkrati pa temeljit poznavalec vsega, kar je bilo že napisano o problemu, ki ga raziskuje, in razmer v času, o katerem piše. Naš jubilarant je bil sicer, kot sem omenil že v prispevku ob njegovi sedemdesetletnici,² rojen v znamenju dvojčkov (30. maja 1941), »dvojčki« pa so po prepričanju poznavalcev astroloških znamenj svojevrstni »multipraktiki«, ki vedno znova počnejo več stvari hkrati. Toda Rozman se je raziskovanja vse od začetka loteval zelo sistematično. Ko sva se daljnega leta 1968 prijateljsko zblížala na Dunaju, Franček tri leta po diplomi (zame je bil in ostal Franček, kot smo ga imenovali v študentskih letih) in jaz še študent, mi je, čeprav je prišel na Dunaj le kak mesec pred menoj, dobesedno odpiral vrata v arhivske ustanove in knjižnice, saj je že dobro poznal njihovo ureditev in njihova pravila, zdelo se je, kot da se povsod že počuti doma in ga povsod že

1 Franc Rozman, »Le počasi dobra trava raste«, *Razgledi, časopis za umetnost, družbo in humanistiko*, 10. 6. 1994, 9, 10.

2 Peter Vodopivec, »Franc Rozman – sedemdesetletnik«, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* S9, št. 2 (2011): 305–08.

poznajo. Nekaj podobnega se je zgodilo desetletje pozneje v Gradcu, ko mi je pomagal pri vstopu v graški deželni arhiv in pri mojem prvem stiku z njegovim dolgoletnim ravnateljem Gerhardom Pferschyjem.

Na neprecenljiv pomen v dunajskih in graških arhivih ter avstrijski nacionalni biblioteki shranjenih gradiv za slovensko zgodovino nas je vztrajno opozarjal tudi ob srečanjih v prvi polovici sedemdesetih let, ko smo tedaj mladi zgodovinarji prihajali na Dunaj že v večjem številu in ko nas je, naš vodnik po mestu in njegovih kavarnah, med drugim pripeljal v Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo. V inštitutu, kjer je bil od leta 1971 bibliotekar Valter Lukan, smo bili tako lepo sprejeti, da smo ostali nekateri (z Rozmanom vred) z njim tesno povezani vse do njegovega nesrečnega konca leta 2006. Že ob teh naših prvih srečanjih z avstrijskimi kolegi in avstrijskimi znanstvenimi ustanovami nas je Franček zdaj bolj resno, zdaj le hudomušno in provokativno opozarjal na preveč temne barve, s katerimi so nam habsburško monarhijo slikali doma, in nas spodbujal, naj se поблиže seznanimo z avstrijskim zgodovinopisjem. V predavalnicah dunajske univerze sem tako na njegovo pobudo že leta 1968 prvič prisluhnil (precej dolgočasnim) predavanjem Ericha Zöllnerja in Adama Wandruszke in v bližnji univerzitetni knjigarni (danes je ni več) kupil Zöllnerjevo *Geschichte Österreichs*, ki jo imam še vedno v svoji knjižnici.

Rozman je za diplomsko nalogo o slovenskih preporodovcih, ki jo je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani napisal pod mentorstvom prof. dr. Frana Zwittera, prejel Prešernovo nagrado za študente, po končanem študiju zgodovine in sociologije leta 1965 pa se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v ljubljanski Kazini in bil nato tam zaposlen vse do leta 1994, ko je postal polno zaposleni profesor na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru. Ob prihodu na inštitut se je posvetil raziskovanju delavskega in socialističnega gibanja na slovenskem Štajerskem v obdobju habsburške monarhije in postal v naslednjih dveh desetletjih vodilni slovenski poznavalec zgodovine avstrijske in slovenske socialne demokracije. Več razprav in člankov iz zgodovine južnoštajerskega, slovenskega in avstrijskega delavskega in socialdemokratskega gibanja je objavil, že ko je pripravljal magisterij in doktorat, leta 1972 pa je s temo o socialističnem gibanju na slovenskem Štajerskem do kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu magistriral in pet let pozneje s temo o socialističnem gibanju na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne doktoriral na Oddelku za zgodovino v Ljubljani. Disertacijo je leta 1979 objavil v knjižni obliki in zanjo dobil kar dve (tedaj prestižni) nagradi: Kajuhovo nagrado in nagrado Sklada Borisa Kidriča. Gradivo za magisterij in disertacijo je raziskoval v Ljubljani, Mariboru, Gradcu in na Dunaju, po obrambi doktorata pa je odšel še na osemmesečni študij na ugledni Inštitut za evropsko zgodovino v Mainzu. Že leta 1971 je pri Cankarjevi založbi izšel njegov prevod *Socialne zgodovine evropskega delavskega gibanja* nemškega politologa Wolfganga Abendrotha, znanega polemičnega utemeljitelja t. i. marburške politološke šole in glasnega zagovornika študentskega uporništva v Zvezni republiki Nemčiji v šestdesetih letih. Abendrothova knjiga je bila prvi moderni, nedogmatski oris zgodovine evropskega delavskega gibanja v slovenskem jeziku.

Rozman je po opravljeni disertaciji nadaljeval raziskovanje delavskega in socialističnega gibanja. Medtem ko je v magisteriju in doktoratu predstavil predvsem organizacijski razvoj, nacionalne usmeritve in predstave ter vsakodnevni politični boj južnoštajerskega delavstva in delavskih društev, je v razpravah in člankih v znanstvenih revijah in publikacijah obravnaval tudi teoretska in idejna razhajanja med slovenskimi socialdemokratskimi voditelji in ideologi. Med temi so njegovo pozornost že v začetku sedemdesetih let pritegnili »zapiskarji«, pisal pa je tudi o odnosu socialne demokracije do kmečkega vprašanja ter o jugoslovanskih in avstroslovističnih predstavah voditeljev Jugoslovanske socialnodemokratske stranke. Leta 1981 je z nemško štipendijo zopet odšel na študij v Mainz in nato še v München, v okvirih raznih štipendijskih možnosti in izmenjav pa je prav tako še naprej raziskoval na Dunaju. Hkrati se je z referati udeleževal znanstvenih sestankov v Avstriji in raznih mestih nekdanje Jugoslavije in si pridobil znance in prijatelje med avstrijskimi in jugoslovanskimi kolegi. Ko sva se leta 1975 skupaj udeležila zame, ki sem bil tedaj prvič priča ostrim polemičnim spopadom med vzhodnoevropskimi in zahodnoevropskimi zgodovinarji, zelo razburljive konference zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu o ideji in politiki Ljudske fronte v tridesetih letih preteklega stoletja, me je med drugim seznanil z nadvse uglednim profesorjem Hansom Mommsenom, pravnikom Nobelovega nagrajenca, in imel sem vtis, da so ga tudi v Linzu že povsem »posvojili«. Konferenc v Linzu se je udeleževal od konca šestdesetih let in bil od leta 1988 član njihovega strokovnega sveta.

Rozman je v osemdesetih letih večkrat kritično opozoril, da bi morali slovenski zgodovinarji, ki so podrobno raziskovali zgodovino slovenskega komunizma in komunističnega gibanja, podobno pozorno raziskati tudi nekomunistična gibanja in stranke, toda za njegove zamisli o raziskovanju socialistov v obdobju med obema vojnama in političnega gibanja Nemcev na Slovenskem v 19. stoletju v še togem politično-ideološkem ozračju osemdesetih let preteklega stoletja ni bilo razumevanja. Bolj odmevna so bila njegova opozorila na moderne težnje v raziskovanju socialističnega in delavskega gibanja v zahodni Evropi, kjer so raziskovalci vse bolj raziskovali ne le zgodovino delavskih organizacij, njihovih programov in politik, temveč tudi delavsko kulturo, delavske življenjske razmere, socialne razlike in nasprotja med različnimi skupinami delavstva ter idejna razhajanja med socialdemokratskimi in delavskimi skupinami in voditelji. Tako je ob doma in v tujini objavljenih razpravah in člankih, ki so obravnavali nacionalne in politične teme iz zgodovine slovenske, jugoslovanske in avstrijske socialne demokracije, pisal o počasnem sprejemanju marksizma med slovenskim delavstvom v 19. stoletju, o slovenskem anarhistu Albinu Potisku, o nazorih Albina Prepeluha in o praznovanju 1. maja (to temo je z Mirkom Stiplovškom in Janezom Kosom leta 1986 obdelal tudi v posebni publikaciji). Že leta 1983 je skupaj z Mirkom Stiplovškom prav tako objavil kratek knjižni oris rudarskih stavk na Slovenskem, leta 1984 pa je s spremno besedo pospremil Prepeluhove *Politične spise*, ki jih je v Trstu izdala Založba tržaškega tiska.

Zgodovini socialističnega in delavskega gibanja je ostal zvest tudi po letu 1991. Leta 1991 je v zbirki Viri Arhivskega društva Slovenije izšla njegova objava korespondence

Albina Prepeluha, dvajset let pozneje, leta 2011, pa je z Brankom Marušičem pripravil še z uredniškimi opombami in spremnim besedilom opremljeno knjižno izdajo *Stockholmske spomenice Henrika Tume*. Gesla s področja zgodovine delavskega in socialdemokratskega gibanja in o njegovih vodilnih osebnostih prevladujejo tudi med prispevki, ki jih je napisal za *Enciklopedijo Jugoslavije*, *Slovenski biografski leksikon*, *Slovensko kroniko XX. stoletja* in *Enciklopedijo Slovenije* (to je od leta 1985 sourejal kot področni urednik, bil pa je tudi član uredniškega odbora *Kronike XX. stoletja*). Med njegovimi znanstvenimi objavami v domačih in tujih zgodovinske revijah so v devetdesetih letih in v začetku novega tisočletja še razprave in članki o pogledih slovenskih socialnih demokratov na nacionalno, jugoslovansko in kmečko vprašanje, o Etbinu Kristanu in njegovi ideji personalne avtonomije, o Dragotinu Lončarju in o odnosu slovenske socialne demokracije do Kreka, za knjigo *Zastave vihrajo* o spominskih dnevih in praznovanjih na Slovenskem od 19. stoletja dalje, ki jo je izdal skupaj z Vasilijem Melikom in Božom Repetom, pa je prispeval uvodno poglavje o praznikih in praznovanjih v habsburški monarhiji. V zadnjih dveh desetletjih je, kot sem opozoril že ob njegovi sedemdesetletnici, kljub občasnim, zanj značilnim malodušnim napovedim, da ne bo nič več pisal, ker se mu »nič več ne ljubi in tako ali tako nihče nič ne bere«, polje svojega strokovnega zanimanja še opazno razširil, vseeno pa se je še leta 2018 z referatom o Ivanu Cankarju in slovenski socialni demokraciji na simpoziju v Slovenski matici znova vrnil tudi k zgodovini slovenske socialne demokracije.

Rozman je seveda ob raziskovanju zgodovine delavskega gibanja in socialne demokracije ves čas pisal tudi o drugih zgodovinskih temah. Že leta 1970 je na pobudo Vasilija Melika, kot mi je povedal, napisal in objavil razpravo o socialni sestavi naročnikov predmarčnih *Novic*, ki je vse do danes edini natančnejši prikaz socialnega izvora naročnikov slovenskega časopisa v habsburški dobi. Med njegovimi objavami v osemdesetih letih so med drugim razprave o slovenskih socialistih in koroškem plebiscitu, pisanju Bleiweisovih *Novic* o delavskem vprašanju, spominih barona Schwegla, procesu proti prepovedovcem, za knjigo o Bledu (v podobi in besedi), ki je izšla leta 1989, pa je prispeval kratek oris Bleda v zgodovini in skupaj z Božom Benedikom napisan prispevek o obiskovalcih Bleda. V drugi polovici devetdesetih let je uredniško in avtorsko sodeloval še pri zasnovi in pripravi knjige o razglednicah Bleda (skupaj z Božom Benedikom in Leopoldom Kolmanom), v bibliografiji njegovih objav v zadnjem desetletju preteklega stoletja pa zasledimo še razprave in članke o francoski revoluciji v slovenskem delavskem tisku, o političnem življenju mariborskih Nemcev, o prispevkih Josipa Žontarja k zgodovini jugovzhodne Evrope in o raznih osebnostih slovenskega javnega in političnega življenja v 19. in 20. stoletju (o Antonu Füsturu, ki je sploh večkrat pritegnil njegovo pozornost, Francu Sernecu, Josipu Jaklinu, Dragotinu Gustinčiču in Božidarju Borku). Leta 1993 je znova potoval v Nemčijo, kjer je kot štipendist evropske ustanove Tempus šest mesecev študijsko bival v Bochumu.

V zadnjih dveh desetletjih so se teme, ki se jim je posvečal, kar množile. Raziskoval in predstavil je Turnerjeve štipendiste, opozoril na pomen Turnerjevih štipendij, orisal življenje Pavla Turnerja in pisal o njegovi korespondenci z Dragotinom Lončarjem. V

posebni številki *Kronike*, posvečeni Olgi Janša Zorn, je osvetlil sodelovanje ljubljanskega stavca Miroslava Hubmajerja v protiosmanski vstaji v Pirinski Makedoniji, v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* je objavil razprave o uredniškem delu Antona Korošca v *Slovenskem gospodarju*, o volitvah na gospostvu Hrastovec na Spodnjem Štajerskem leta 1848 in o treh Slovencih, ki so se bojevali v burski vojni, v letih 2004 in 2007 pa je za dve knjižni izdaji uredil in s spremno besedo opremil spomine (za izdajo leta 2007 tudi pisma) avstrijskega diplomata barona Josepha Schwegla, rojenega v Zgornjih Gorjah pri Bledu (Schweglove spomine je v prvi knjigi z naslovom *Nacesarjev ukaz* tudi prevedel). Posebna novost za slovensko zgodovino pisje so njegove razprave o visokih avstrijskih častnikih, generalih in admiralih s poreklom s slovenskega ozemlja. V razpravi o častnih občanah Bleda do druge svetovne vojne se je leta 2018 ponovno usmeril k zgodovini Bleda, za zbornik ob sedemdesetletnici kolega in prijatelja Dušana Nečaka, ki je izšel istega leta, pa je prispeval duhovite »skice« družabnega življenja in nekaterih vidnih udeležencev Berlinskega kongresa leta 1878.

Rozman je že v sedemdesetih in osemdesetih letih glasno ugotavljal, da je slovensko zgodovino pisje preveč enostransko usmerjeno k raziskovanju slovenske zgodovine in bi se morali slovenski zgodovinarji tesneje povezati s tujimi, zlasti avstrijskimi in jugoslovanskimi raziskovalci in njihovimi znanstvenimi ustanovami. V sedemdesetih letih se je tako aktivno vključil v prijateljsko in strokovno sodelovanje, ki se je tedaj razvilo med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji mlajše in srednje generacije, od druge polovice osemdesetih let pa je zavzeto sodeloval tudi pri organizaciji avstrijsko-madžarsko-slovensko-hrvaških kulturnozgodovinskih simpozijev Modinci-Mogersdorf in spodbujal k aktivni slovenski udeležbi na modinških srečanjih. Po slovenski osamosvojitvi je s skupino sodelavcev organiziral simpozije Modinci v Sloveniji: v Rogaški Slatini (1992), na Ptuju (1998), v Murski Soboti (2003) in Celju (2010), njegova prizadevanja, da bi prepričal vodstvo mariborske univerze, naj spremeni v času rektorja Ludvika Toplaka sprejeto odločitev, da slovenskega sodelovanja na simpozijih Modinci in njihove organizacije ne bo več finančno podpiralo, pa so bila neuspešna. Od leta 1987 je bil vodja slovenskega dela sprva jugoslovansko-avstrijske in po propadu Jugoslavije slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev in je leta 1993 organiziral prvo in (zaradi avstrijskega nezanimanja) zadnje srečanje slovensko-avstrijske komisije na Bledu. Referate s tega srečanja je zbral v dvojezični slovensko-nemški publikaciji pod naslovom *Sosed v ogledalu soseda*, ki je izšla leta 1995.

Čeprav za funkcije in zadolžitve v društvih in ustanovah ni kazal večjega veselja, si jih je z leti nabral kar nekaj in vse je opravljal zelo resno. Kar sedem let (od 1983 do 1990) je bil glavni urednik *Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja*, ki so se prav med njegovim urednikovanjem (1987) preimenovali v *Prispevke za novejšo zgodovino*, in sodelavci revije smo lahko vedno znova ugotavljali, da zelo natančno prebere vsak rokopis. Konec osemdesetih let je bil tudi član uredništva *Jugoslovanskega istorijskega časopisa*, od srede devetdesetih let uredniškega odbora *Zgodovinskega časopisa* in od leta 1998 *Časopisa za zgodovino in narodopisje* ter znova *Prispevkov za novejšo zgodovino*. Kot urednik je prav tako sodeloval pri pripravi nekaterih drugih publikacij in

knjig, med drugim zbornika referatov zborovanja slovenskih zgodovinarjev leta 1996 na Bledu o razvoju turizma v Sloveniji, ki ga je uredil skupaj z Žarkom Lazarevičem, in zbornika *Od Maribora do Trsta: 1850–1914* o slovenskih mestih pred prvo svetovno vojno, ki ga je uredil skupaj z Darkom Frišem (leta 1998 ga je izdala Pedagoška fakulteta v Mariboru). V letih 1986–1988 je bil predsednik Zgodovinskega društva v Ljubljani, v letih 1994–1996 pa predsednik Zveze zgodovinskih društev za Slovenijo. Leta 1998 je postal še član sveta za splošno izobraževanje in njegove komisije za učbenike ter sveta za visoko šolstvo, kjer je bil predsednik komisije za humanistične in družboslovne znanosti.

Rozmana so leta 1986 na Pedagoški fakulteti v Mariboru povabili, naj začne predavati zgodovino Slovencev in južnoslovanskih narodov od srede 18. stoletja do konca prve svetovne vojne. Sam je sicer sprva razmišljal o predavanjih o zgodovini socialnih idej in gibanj na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer pa za reorganizacijo in razširitev predmetnika z novimi specialnimi temami ni bilo posluha. Od leta 1986 je tako začel predavanja na Univerzi v Mariboru (leta 1989 je bil izvoljen v naziv rednega profesorja), v letih 1988–2004 pa je zgodovino jugovzhodne Evrope od srede 18. stoletja do leta 1918 predaval tudi na Oddelku za zgodovino v Ljubljani. Leta 1994 se je, kot že omenjeno, na Pedagoški fakulteti mariborske univerze polno zaposlil in leto pozneje postal njen dekan (do leta 1999). Njegovo upokožitev leta 2012 je pospešil ZUJF, upokožil se je 1. avgusta, v pedagoškem procesu Oddelka za zgodovino mariborske Filozofske fakultete pa je zadnjič sodeloval v študijskem letu 2014/2015.

Rozman od študentskih let slovi kot strasten bralec, ki neutrudno prebira domačo in tujo zgodovinopisno literaturo in celo dela svojih kolegov (kar med kolegi zgodovinarji ni tako samo po sebi umevno), hkrati pa navdušeno bere in dobro pozna leposlovje (kar med kolegi zgodovinarji prav tako ni zelo pogosto). V isti sapi je neustavljiv »potepuh«. V sedemdesetih letih, ko sva s Citroenovim spačkom križarila po Avstriji, se je večkrat izkazalo, da kraje, ki so bili zame povsem novi, že dobro pozna, pozneje pa ni prepotoval le še velikega dela Evrope in nekaterih dežel zunaj nje, temveč tudi mnogo večji del nekdanje habsburške monarhije kot katerikoli slovenskih zgodovinarjev: še pred nedavnim sem v dveh knjigah v svoji knjižnici našel razglednici z njegovih obiskov Lvova in ukrajinskih Černovic, ki mu ju še danes zavidam. In ne nazadnje: Franček Rozman je prav tako izjemen kolega in prijatelj kot poslušalec in sogovornik. Z njim je mogoče ob vsaki uri in priložnosti razpravljati o najrazličnejših, skoraj brezštevilnih temah in podpisani tudi v dneh pred njegovim tokratnim jubilejem komaj čakam, da se po dolgi prekinitvi, ko se zaradi korone nisva srečevala, ponovno vidiva in sedeva k pogovoru v ljubljanski Platani.

Peter Vodopivec

Nevenka Troha – sedemdesetletnica

Ob različnih obletnicah, ki jih zgodovinarji zaznamo in obeležujemo, saj so tudi nekakšna opora pri predstavljanju preteklosti, se zavemo dejstva, da čas teče. Do časa, ki je sicer tudi fizikalna kategorija, koliko pa je fizična, pa je že težje vprašanje, imamo zgodovinarji svoj odnos. Glede minevanja časa, kot ga po navadi zaznamo, pravijo, da gre pri tem za subjektiven občutek. A objektivno, ne glede na občutek, čas teče in – kot pravi pregovor – nič ne reče. Zgodovinarji pa vseeno želimo ujeti čas, minuli čas, dogajanje v njem, saj je preteklost naš »vrtiček«, ki ga obdelujemo. V tem »vrtičku« se tudi sami najdemo ob kakšni življenjski obletnici, ko kdo o tebi napiše kakšno besedo in ti posveti kakšno dobro misel o tvoji preteklosti v dejavnosti, s katero si si zaslužil jubilejni zapis, pa tudi o prihodnosti. Čas, v »okviru« katerega smo, namreč izraža zaporedje od preteklosti do prihodnosti skozi sedanjost. To velja tudi za zapis ob sedemdesetletnici dr. Nevenke Troha. Doletela me je naloga, na neki način kar težka, hkrati pa tudi prijetna, da ob njenem življenjskem jubileju napišem o njej, sodelavki, kolegici in predvsem prijateljici, nekaj misli in dejstev o življenju in delu, ki ga je opravila kot zgodovinarica. Zlasti o njenem zgodovinskem delu.

Življenje se začne z rojstvom. Nevenka Troha je bila rojena na Vidov dan (po gregorijanskem koledarju), 15. junija 1951 v Ljubljani. Sicer pa izvira iz Revirjev, včasih označenih kot črni, včasih (sedaj sicer vedno redkeje) tudi rdeči; črni zaradi črnega premoga, rdeči pa zaradi upornosti prebivalstva in boja za delavske pravice. Za Nevenko je mogoče reči, da pripada rdečim Revirjem. Njen domicil so Trbovlje, povezana pa je tudi s Hrastnikom, od koder izvira očetova družina, in z Zagorjem. Nevenka je vsekakor prava Revirčanka. Pa ne le zemljepisno, temveč tudi duhovno, značajska, če veljajo značajske značilnosti, s katerimi se tamkajšnji ljudje radi postavijo. Gre za trdne značaje, težko upogljive in spremenljive, hkrati pa za tople, tovariške in predvsem neposredne. Takšna je vsekakor Nevenka. V dobrem in slabem.

Nevenka je zgodaj, še kot majhna deklica, izgubila mamo, ki je umrla zaradi tuberkuloze, ki jo je dobila v partizanih med hudo zimo 1944/1945. Živela je s staro mamo, ki je bila Čehinja, in starim očetom. Oba sta pred tem vzgojila svoje štiri otroke, in to z veliko ljubeznijo, ko je bilo treba, pa tudi strogostjo. Nevenka je leta 1969 maturirala na trboveljski gimnaziji in se nato vpisala na Filozofsko fakulteto ljubljanske univerze; odločila se je za študij zgodovine in sociologije.

Svojo poklicno pot je začela kot muzealka. Kot zgodovinarica je namreč, vsaj po mojem vedenju, delovala v vseh treh dejavnostih, za katere zgodovinarji menimo, da so tiste, ki se vsaka na svoj način ukvarja s preteklostjo ali prikazovanjem in predstavljanjem preteklosti. Poleg dela v muzeju je delala še v arhivu kot arhivistka in nato kot raziskovalka zgodovine. Menim, da je ena redkih, če ne edina med zgodovinarji

oziroma zgodovinarke, ki je v svoji delovni dobi opravljala vse tri poklice, značilne za zgodovinarje. Njena pot zgodovinarke, ki se je posvetila novejši zgodovini, zgodovini 20. stoletja, se je začela v Revirskem muzeju v Trbovljah leta 1974. Ko se je odločila za študij zgodovine, jo je sicer bolj zanimala starejša zgodovina, razmišljala je celo o študiju arheologije. Okoliščine pa so jo pripeljale do tega, da se je posvetila novejši zgodovini, ki se takrat, ko je začela delati v muzeju v Trbovljah, ni še niti končala, kajti mnogi, ki so v tamkajšnjem zgodovinskem dogajanju sodelovali, so bili še živi in so skušali aktivno vplivati na zgodovinopisno podobo Revirjev, kakršno je predstavljal tamkajšnji muzej. V Revirskem muzeju je vztrajala kar dvanajst let; najprej je bila kustosinja, nato pa od leta 1977 do 1986 tudi direktorica. Strokovno se je kot zgodovinarica, kustosinja in nato po takratnem samoupravljalškem imenovanju kot »individualni poslovodni organ«, ko je morala muzejsko ladjo voditi med Scilo in Karibdo zahtev tistih, ki so želeli v zgodovini videti predvsem sebe, tistih, ki so muzej financirali, in zahtev zgodovinopisja ter zgodovinske »resnice«, ukvarjala predvsem z raziskovanjem novejše zgodovine revirskih krajev. Poudarek je bil na rdečem v Revirjih, na boju rudarjev za njihov življenjski položaj. Revirji, premogovništvo kot panoga in rudarji so bili v obdobju, ki ga je kot muzealka preučevala in predstavljala Nevenka, ena od slovenskih »trdnjav« delavskega gibanja, ki se je borilo z mnogimi stankami ali štrajki predvsem za boljši socialni oziroma življenjski položaj rudarjev. Predvsem ta njihov boj je bil tisti, ki ga je raziskovala in muzejsko predstavljala. Pripravila je več občasnih razstav o dogajanju v Revirjih v letih 1918–1941, o Revirjih med vojno v letih 1941–1945. Med temi je tudi muzejska predstavitev ustanovnega kongresa KPS aprila 1937 na Barličevi domačiji na Čebinah nad Trbovljami, ki je sodila v »delovno območje« Revirskega muzeja. Sodelovala je pri pisanju kar nekaj brošur, ki so prikazovale zgodovino Revirjev in njihovih prebivalcev, zlasti rudarjev, in njihovo dejavnost za boljše in socialno pravičnejše življenje. Med temi je treba omeniti knjižico o Revirčanih, ki so bili v španski državljanski vojni (1936–1939) udeleženi na republikanski strani v mednarodnih brigadah, gladovni stavki revirskih rudarjev julija 1934 in delovanju organizacij KPJ in KPS v Revirjih. Vsebinsko obdelovanje Revirjev in tamkajšnjega delavskega gibanja oziroma delovanja KPS je zaključila leta 1987 z orisom razvoja narodnoosvobodilnega gibanja v Revirjih na posvetu ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS.

Konec leta 1986 je Nevenka zapustila muzealstvo in direktorski položaj v muzeju ter se kot arhivistka zaposlila v Zgodovinskem arhivu Zveze komunistov Slovenije. Urejala je takrat še neurejeno in zato za javnost nedostopno gradivo t. i. projugoslovanskih političnih organizacij v Julijski krajini in na Svobodnem tržaškem ozemlju (1945–1954). Ko je gradivo leta 1990 prešlo v pristojnost Arhiva Republike Slovenije, se je zaposlila v tem arhivu. Nevenka je nadaljevala arhivsko preučevanje dokumentov, ki so »pripovedovali« o boju za Primorsko in zlasti za Trst po drugi svetovni vojni. V vsebini teh dokumentov je našla zase nov zgodovinarski izziv. Poleg urejanja arhivskega gradiva se je začela s problematiko, ki so jo slikali dokumenti, ki jih je urejala, ukvarjati tudi raziskovalno. Dokumente je obravnavala vsebinsko, in ne le arhivistično. Posvetila se je preučevanju zgodovinskih okoliščin na Primorskem (ali v Julijski krajini,

kakor se kot upravna enota italijanske države imenuje ozemlje, kjer bivajo Slovenci v Italiji) po drugi svetovni vojni, zlasti odnosom med političnimi organizacijami Slovencev na eni in Italijanov na drugi strani. Poudarek je glede na gradivo, ki ga je urejala, dala slovenski politiki. V tem času se je odločila za nadaljevanje študija na t. i. tretji stopnji; vpisala je magistrski študij na ljubljanski Filozofski fakulteti in ga zaključila septembra 1993 z magistrskim delom *Politično življenje v coni A Julijske krajine z vidika italijansko-slovenskega sodelovanja (SIAU od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*; kot monografija je delo izšlo z naslovom *Politika slovensko-italijanskega bratstva: slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998). V magistriju in prvih razpravah se je lotila problematike obdobja od konca druge svetovne vojne in jugoslovanske osvojitve ali osvoboditve Trsta do uveljavitve določil mirovne pogodbe z Italijo septembra 1947 in delovanja Slovansko-italijanske antifašistične unije in Komunistične partije Julijske krajine v tem času.

V raziskavah tega obdobja na ozemlju Primorske (ali pa Julijske krajine) je naletela na problematiko, o kateri se takrat pri nas ni mnogo govorilo – na vprašanje oziroma dejstvo t. i. fojb. Prva med slovenskimi zgodovinarji je ta »pojav« na zgodovinopisni način predstavila na osnovi arhivskega gradiva in ga »demistificirala« oziroma postavila v zgodovinski kontekst takratnega dogajanja, ki je sploh povzročil dogodke, ki so se končali s fojbami. O tem je napisala več razprav, fojbam pa je posvetila tudi posebno poglavje v knjigi *Komu Trst*. Glede fojb, njihove »resničnosti« in resnice je Nevenka Troha nedvomno tista, ki je ne le med slovenskimi, ampak tudi med italijanskimi zgodovinarji to najbolj natančno raziskala in prikazala, čeprav se danes pojavljajo mnogi drugi, ki se kažejo kot prvi in najbolj zaslužni za odkritje »fenomena« fojb. O problemu fojb v slovenskih in italijanskih arhivih je napisala obširno besedilo v knjigi *Foibe: Una storia d'Italia* (Torino: Einaudi, 2009), ki je sicer izšla v Italiji in v Sloveniji (Mladinska knjiga, 2012); kot avtor je prvi naveden Jože Pirjevec, vendar je le eden (res z najbolj obširnim besedilom, ki pa le malo govori o fojbah) od petih avtorjev knjige. Zapisano je podkrepila z objavo faksimilov jugoslovanskih in italijanskih arhivskih dokumentov. Poleg vprašanja fojb se je lotila tudi vprašanja migracij v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. Pri tem gre za vprašanje odseljevanja, t. i. eksodusa Italijanov iz slovenske Istre med letoma 1945 in 1956, kar je imelo v začetku devetdesetih let 20. stoletja, v prvih letih po slovenski osamosvojitvi, močan politični naboj predvsem pri tistih, ki so v teh letih zapustili to ozemlje. Nevenka je s svojim raziskovalnim, znanstvenim delom tudi slovenski strani in njeni politiki razložila pojme, kot so eksodus, ezuli, optanti, regnicoli ipd., ter kaj ti pomenijo v zgodovinskem kontekstu za slovensko-italijanske meddržavne in politične odnose. Slovenski politiki so se namreč znašli pred agresivnimi zahtevami nekdanjih preseljencev s slovenskega ozemlja v Italijo in italijanske države po vrnitvi njihovega imetja, kar se je dogajalo v okviru slovenskega denacionalizacijskega procesa. Preučevala je tudi vprašanje slovenske manjšine v Italiji in italijanske v Sloveniji med letoma 1945 in 1990; v monografiji *Novejša slovenska zgodovina* (Ljubljana, 2005) je napisala pregledna poglavja o slovenski manjšinski politiki.

Doktorirala je slaba tri leta po magisteriju, v začetku julija 1996, z doktorsko disertacijo *Slovensko-italijanski odnosi v coni A Julijske krajine v luči dokumentov projugoslovanskih sil*. Čez tri leta je disertacija izšla kot monografija *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. (Ljubljana: Modrijan, 1999). Deset let kasneje je zaradi izražene zanimanja zanjo na italijanski strani izšla tudi v italijanščini (*Chi avrà Trieste?: sloveni e italiani tra due stati*). Sploh italijanski zgodovinarji, s katerimi izredno tvorno sodeluje (gre za tiste, ki imajo enake vrednostne poglede na demokracijo, preteklost in odnos do fašizma), ker jim je svoja spoznanja o skupni zgodovini, na katero pa obstajajo različni pogledi in ocene na slovenski in italijanski strani, znala predočiti na stvaren, umirjen način, z Nevenko radi sodelujejo in jo spoštujejo. Udeleževala se je mnogih, sedaj, ko je v pokoju, sicer nekoliko manj, znanstvenih srečanj in okroglih miz v Italiji. Imela je več predavanj o problematiki Julijske krajine po drugi svetovni vojni, o političnih odnosih med Komunistično partijo Italije in Komunistično partijo Jugoslavije (Slovenije) v Sloveniji in Italiji (tam še večkrat). To kaže pogled na njeno obširno bibliografijo, v kateri je nenavadno veliko število nastopov na različnih znanstvenih konferencah, med katerimi jih je večina v Italiji; mnogo njenih nastopov ni bilo niti objavljenih. Nevenka je namreč tam prava razlagalka naše novejšo zgodovine, tiste, ki se glede obdobja in problematike stika z italijansko. Poleg udeležbe na različnih znanstvenih srečanjih v Italiji je objavljala tudi v italijanskih zgodovinarskih znanstvenih revijah *Qualestoria*, *Storia contemporanea in Friuli*, *Quaderni giuliani di storia* itd. Da je pri tem uspešna, pa je odločilen tudi njen značaj, saj izraža odprtost do različnih pogledov in pripravljenost (do določene mere in na pravi način) soočati se tudi s tistimi, ki se z njo ne strinjajo in imajo povsem nasprotna mnenja.

Kot arhivistka je Nevenka Troha delovala enajst let, do leta 1997, ko se je zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino. Postala je raziskovalka, kar je dejansko bila že takrat, ko je bila zaposlena v arhivu. Kot raziskovalka na Inštitutu za novejšo zgodovino je dosegla naziv znanstvene svetnice. Na Inštitutu za novejšo zgodovino je delno prevzela tudi vlogo, ki jo je do takrat imela dr. Milica Kacin Wohinz – biti vezni člen z italijanskimi zgodovinarji glede skupne slovensko-italijanske zgodovine oziroma dogajanja na narodnostno mešanem ozemlju. Nevenka je s svojim ugledom, ki ga je v devetdesetih letih dosegla med italijanskimi zgodovinarji, bila poklicana, da nadaljuje stike z italijanskimi zgodovinarji, ki jih je uspešno začela Milica Kacin Wohinz. Svojo vlogo »povezovalke« obeh zgodovinopisij je uspešno opravljala in jo, sicer manj intenzivno, še vedno opravlja. Tako se je denimo nanjo obrnil kolega iz Vidma (Udin) s prošnjo, naj slovenski zgodovinarji za italijanski knjižni trg napišejo pregledno knjigo o dogajanju v Sloveniji med drugo svetovno vojno, da bi se lahko italijanski bralci podučili o tem času tudi skupne italijansko-slovenske zgodovine, da bi se zmanjšala italijanska nevednost o vlogi Italije v drugi svetovni vojni na slovenskem ozemlju. Nastala je pregledna knjiga *La Slovenia durante la seconda guerra mondiale* (Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 2012) treh avtorjev, poleg Nevenke, ki je predstavila politično dogajanje na slovenskem ozemlju, ki pa je takrat bilo del Kraljevine Italije, še Zdenka Čepiča in Damijana Guština. Nekoliko spremenjena je knjiga izšla tudi v slovenščini (*Slovenija v vojni: 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan, 2017).

V devetdesetih letih je Nevenka poleg tega, da je magistrirala, doktorirala in se kot specialistka za zgodovino območja Slovenskega primorja in Julijske krajine v obdobju po drugi svetovni vojni uveljavila s svojimi deli, sodelovala tudi v meddržavni slovensko-italijanski kulturno-zgodovinski komisiji, ki sta jo z medsebojnim dogovorom ustanovili obe državi oziroma njuni zunanji ministrstvi. Članica te komisije je bila od njene ustanovitve novembra 1993 pa do julija 2000, ko je komisija s sprejemom besedila, ki je bilo plod dolgih in poglobljenih razprav italijanskih in slovenskih zgodovinarjev o skupnem in medsebojnem zgodovinskem dogajanju, končala delo. Naloga te komisije je bila, da z medsebojnim dogovorom, na osnovi zgodovinskih dejstev in njihovih interpretacij skozi tvoren dialog, začrta bistvene poteze skupne zgodovine na prostoru, kjer je sicer bilo (in je še) mnogo različnih pogledov, razlag zgodovinskega dogajanja in njegovega vrednotenja. Nevenki je kot najmlajši med člani komisije z argumenti na osnovi zgodovinskih dejstev uspelo prepričati italijanske kolege, da so sprejeli marsikatero stvar, ki jo je argumentirala kot skupno slovensko-italijansko zgodovinsko dejstvo. Tako je pomembno prispevala k skupnemu slovensko-italijanskemu pogledu (ali pa oceni) na precej dolgo skupno zgodovino, saj je »pokrivala« zgodovinsko obdobje, ki je bilo za obe strani, še bolj pa za italijansko, zelo pomembno in »sporno« ter so do njega pristopali bolj politično in čustveno kot na podlagi zgodovinskih dejstev in dogajanja. Nevenki je s svojim vedenjem o »tvarini« in z načinom, kako ga je predstavila, uspelo italijanske kolege podučiti o zgodovinskem dogajanju v obdobju od konca druge svetovne vojne pa do sredine petdesetih let, ko je potekal diplomatsko politični boj na naši zahodni (italijanski vzhodni) meji za ozemlje in narodnostne pravice manjšinskega prebivalstva, ki je ostalo na drugi strani novonastale meddržavne meje. S tem je vsekakor pomembno prispevala k temu, da je komisija svoje delo zaključila s skupnim besedilom z naslovom *Slovensko-italijanski odnosi (1880–1956)*; poročilo je izšlo pri nas trojezično (slovensko-italijansko-angleško) leta 2001 (Nova revija), Nevenka pa je bila skupaj z Milico Kacin Wohinz urednica.

Za Nevenko Troha je mogoče brez pretiravanja reči, da je med slovenskimi zgodovinarji, pa tudi med italijanskimi kolegi, najboljša poznavalka razmer v Julijski krajini v desetletju po koncu druge svetovne vojne pa tudi v poznejšem času. Žal je mogoče ugotoviti, da je ena redkih, če ne edina med slovenskimi zgodovinarji, ki se ukvarja s tem obdobjem slovensko-italijanske zgodovine oziroma nasploh s slovensko-italijanskimi zgodovinskimi in zgodovinopisnimi odnosi. Ob tem, da ima veliko vedenja, ki je plod poznavanja primarnega arhivskega gradiva in premišljenega študija literature, je pomembna tudi njena zavzetost za to problematiko. Do te zgodovine in prostora, kjer se je ta odvijala v času, ki ga Nevenka najboljše pozna, ima kar osebno čustven odnos, čeprav ni s tega območja in ni živela tam, ampak je »trdna« Revirčanka. Po značaju in prepričanju! Vendar s srcem za Primorsko in njeno zgodovino. Za njeno novejšo zgodovino.

Nevenka Troha zgodovino območja in obdobja, ki ima dve interpretaciji, slovensko in italijansko, in vsebuje precej čustvenosti pa tudi političnega, zato je za predstavljanje zelo občutljiva, predstavlja na osnovi dejstev, ki izhajajo iz arhivskega gradiva.

Drži se dejstev in ne zapada v sicer za »dnevne« potrebe dobrodošle kompromise glede interpretacij. Večkrat je zato doživela kakšno pikro pripombo in tudi zamero. Na italijanski strani pa tudi na slovenski.

Njena bibliografija je obsežna, v njej je veliko število objav v italijanščini, kar kaže, da se je resnično uveljavila s svojim delom in temo, ki jo obdeluje in predstavlja tudi pri italijanskih zgodovinarjih. Vendar je treba vedeti, da se pomen in pomembnost zgodovinarja, ki preučuje in predstavlja zgodovino v knjigah in znanstvenih ter drugih člankih, ne meri toliko po številu objav kot po njihovi tehtnosti. To merilo pa za Nevenkino delo vsekakor drži. Prestalo bo preizkušnjo časa.

Na INZ je uspešno vodila tudi raziskovalni projekt o represiji, tj. nasilju v imenu države ali njene oblasti med drugo svetovno vojno in po njej pri nas; o tem je organizirala znanstveno konferenco (referati so izšli v *Prispevkih za novejšo zgodovino*, 2013, št. 1), poleg tega pa je uredila zbornik razprav o tem (*Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014).

V letih od 2006 do 2008 je bila predsednica Zveze zgodovinskih društev Slovenije in je organizirala in uspešno izvedla tradicionalno zborovanje slovenskih zgodovinarjev; 34. po vrsti, potekalo pa je v Rogaški Slatini oktobra 2008 na temo Evrope oziroma Slovenije v njej (zbornik *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: ZZDS, 2008). Decembra 2007, prav na dan ko je »padla« meja med Slovenijo in Evropsko unijo, je organizirala zgodovinarsko srečanje o mejah na zemljevidih, v naravi in v glavah; žal do objave zanimivih referatov ni prišlo. Več mandatnih obdobj je bila tudi predsednica Zgodovinskega društva Ljubljana.

V zadnjem času, zlasti po hitri, prisilni upokojitvi leta 2012, ko je morala čez noč oditi v pokoj na osnovi t. i. ZUJF (Zakona o urejanju javnih financ), se je posvetila tudi predstavljanju novejših del italijanskih zgodovinarjev kot prevajalka. Tako ji je uspelo na slovenskem knjižnem trgu oziroma slovenskim bralcem v odličnih jezikovnih prevodih predstaviti kar nekaj knjig, npr. o italijanskih fašističnih taboriščih, o italijanskih vojnih zločincih, o zgodovini mednarodnega komunizma, o tržaškem stalinistično opredeljenem komunistu Vittoriju Vidaliju, pa tudi knjigo o papežu Benediktu XVI. oziroma Josephu Ratzingerju. Slovenski zgodovini je s svojim prevodom dodala pomembno delo o času demokratizacije in osamosvajanja Slovenije ali času splošne krize v jugoslovanski državi, kar je v svoji disertaciji, ki jo je zagovarjal na Univerzi v Turinu, predstavil novinar italijanskega programa Radia Koper-Capodistria Stefano Lusa; brez Nevenke, ki je delo zaradi kakovosti in pomena za slovensko zgodovino predlagala za objavo v slovenščini ter ga prevedla, bi najverjetneje ostalo neznano (*Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012).

Dr. Nevenka Troha je s svojim delom zgodovinarke, zlasti na področju zgodovine, kjer se srečujeta zgodovinski pogled slovenskega in italijanskega zgodovino pisja v obdobju, ki je bilo zelo intenzivno, postavila merila, kako je treba k temi pristopiti, da je rezultat t. i. zgodovinska resnica ali vsaj verjetna podoba dogajanja. Čeprav kot raziskovalka še ni rekla zadnje besede, kajti njen življenjski in delovni elan je vreden občudovanja pa tudi posnemanja, je treba ugotoviti, da je nekakšna »poslednja

Mohikanka« pri vzdrževanju raziskovalnih pa tudi osebnih odnosov z italijanskimi zgodovinarskimi kolegi, kar ji je vrsto let uspevalo skupaj z Milico Kacin Wohinz. Žal nekoga, ki bi tako uspešno predstavljal slovensko zgodovino in njegove poglede v skupnem slovensko-italijanskem prostoru glede skupne preteklosti, kot je to uspevalo Milici in Nevenki, ni videti. Glede teme, ki je v njenem raziskovalnem delu na prvem mestu, pa lahko ponovim le njene besede, ki jih je namenila svoji prijateljici Milici Kacin Wohinz ob njeni devetdesetletnici, namreč, da je lahko zadovoljna, ker je njeno delo pomembno prispevalo k temu, da se mnoge pregrade med Slovenci in Italijani na področju pogledov na preteklost podirajo. Nevenka je bila vsekakor rušiteljica teh pregrad. Ali bolje, ustvarjalka vezi med dvema zgodovinskimema o določeni temi in določenem obdobju.

Ob življenjskem jubileju kolegici in predvsem prijateljici želim, verjamem, da v imenu mnogih kolegov in prijateljev iz vrst zgodovinarjev, še veliko raziskovalnega zanosa, energije, dobre volje, ki je sicer v veliki meri njen »zaščitni znak«, in seveda zdravja. »Srečno«, kot so se pozdravljali v njej ljubem domačem okolju Revirjev danes že nekdanji rudarji.

Zdenko Čepič

Jože Prinčič – sedemdesetletnik

Četudi so dnevni dolgi, leta hitro tečejo. Tako bo Jože Prinčič letos dopolnil sedemdeset let. Hitro. Pravzaprav prehitro. Zdi se mi, da sem pred kratkim pisal spominski zapis ob njegovi šestdesetletnici. Pa je minilo že deset let. Ne samo njegovih, tudi mojih. Vmes se je marsikaj spremenilo. Ne srečujeva se več dnevno, tudi najini pogovori so zelo redki. Jože bo sedemdesetletnico dočakal kot upokojenec, pred leti se je umaknil iz aktivnega raziskovalnega dogajanja. Po upokojitvi, ki si jo je iskreno želel, je dokončal začete projekte, potem pa se je posvetil novi strasti. Namesto intenzivnega raziskovalnega dela se je oprijel strastnega branja leposlovja. Se pravi, da je zgodovinarsko imaginacijo, vzpostavljanje miselnih historičnih svetov, zamenjal za vznemirljivi in izzivalni svet literature. Svet, v katerem se zrcalijo in prepoznajo tudi procesi, katerim je posvetil svoj raziskovalni opus. Ne aktivno, a od daleč še vedno spremlja razvoj matične stroke. In od daleč se jasneje in dlje vidi.

Kako vidim Jožetovo raziskovalno delo in posamezne pomembne dosežke, sem podrobno predstavil v spisu pred desetimi leti.¹ K temu nimam več kaj dodati. Še vedno stojim za svojimi besedami. Ko se s perspektive desetih let oziram nazaj, moram zopet poudariti izjemno delovno etiko Jožeta Prinčiča. Vedno sem občudoval njegovo samodisciplino, jasne cilje in neomajno voljo do uresničevanja. Žal te lastnosti niso nalezljive, četudi sva se veliko družila. Ali pa sem bil jaz posebno odporen? Vsak jih mora razvijati sam. Jože je v vsakodnevnem delu vzpostavil triado, ki ji je tedensko sledil. Dan ali dva dela na arhivskih virih, dan ali dva analize zbranih virov in literature, dan ali dva pa je pisal na osnovi pridobljenih informacij. Vsak teden, dolga leta. Nobena ura dela ni smela iti v nič. Idej je imel veliko, zato se ni ustavil vse do svoje upokojitve. Rezultati niso mogli izostati. Nizale so se knjige, monografije o gospodarski zgodovini slovenskega prostora, nizale so se številne razprave in poglavja v monografijah. Jože se ni ustrašil nobene teme iz gospodarske zgodovine socialistične Slovenije. Nobena mu ni bila tuja, nobena odveč, nobena preveč zahtevna. Vsake se je lotil s svojim elanom, če je le imel na razpolago arhivsko gradivo. Arhivsko gradivo mu je bilo najbolj merodajno. Cenil je druge raziskovalce, ki so gradili interpretacije na arhivskem gradivu. A to navdušenje mu ni meglilo presoje, da ne bi stvarno ocenjeval izpovedne moči arhivskih dokumentov. Kjer so arhivski dokumenti obmolknili, je posegel po drugih virih. Vsak je bil dobrodošel, da je le prispeval dodatno informacijo, ki mu je omogočala interpretirati gospodarsko-zgodovinski čas komunistične Slovenije v vsej vsebinski širini. Zlepa se ne bo našel raziskovalec, ki bo pregledal bolj ali manj vse

1 Žarko Lazarevič, »Jože Prinčič – šestdesetletnik,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 2 (2011): 133–38.

gospodarske arhivske fonde za obdobje po drugi svetovni vojni. Jože jih je. In to mu je dajalo izjemno prednost. Vedno je bil nekaj korakov pred drugimi. Vedno je lahko svetoval drugim z usmerjanjem na ustrezno gradivo – rad je delil svoje poznavanje arhivov. Zato so njegova dela izjemno bogato dokumentirana. Knjige in razprave izpod njegove tipkovnice bodo še dolgo vir informacij, napotil na nadaljnje branje in brskanje po različnih strukturah in nahajališčih virov. Tako bo tudi v času, ko bo njihova današnja interpretativna vrednost presežena.

Jože je vzpostavil gospodarsko zgodovino socialistične Slovenije, jo usmeril in zaznamoval s svojimi članki in knjigami. Seveda tudi s svojo osebnostjo. Bil je skromen, pa v naslove svojih del nikoli ni dodal še Jugoslavije. Po mojem mnenju bi jo upravičeno lahko, saj bi tako povečal odmevnost svojega dela. Slovensko zgodovino je vedno obravnaval v jugoslovanskem kontekstu. A jugoslovanske dimenzije svojega dela ni poudarjal, ker ni pregledal arhivskega gradiva v drugih republikah. Domač je bil »le« v beograjskih arhivih. Na slovenskem primeru je videl, da je lahko razlika med zvezno in republiško ravnijo velika. Zato je bil nemalokrat vznemirjen, ko je bral dela o jugoslovanski gospodarski zgodovini, pisana samo s perspektive beograjskih arhivov, s pozicije centra. Sodil je, da je to nezadostno in da bi bila perspektiva bistveno drugačna, če bi taki avtorji poleg srbohrvaščine brali tudi dela, napisana v slovenščini in makedonščini. Žal je še danes to prevladujoči model pristopa, zlasti tujih avtorjev.

Struktura bibliografije po pomenu presega numerične vrednosti. V bibliografiji so prevladujoče prisotne tri kategorije: izvorni znanstveni članki, poglavja v monografijah in avtorske monografije. Se pravi enote, ki so v zgodovinarski srenji najbolj cenjene. Jože je bil naklonjen sodelovanju z drugimi kolegi. Zlepa se ne bo našel zgodovinar, ki bo imel toliko knjig v soavtorstvu kot Jože. Tistim, ki smo sodelovali z njim pri snovanju knjižnih projektov, je bilo težko. Pa ne zato, ker bi bil Jože naporen sodelavec. Kje pa! Le sledili smo težko njegovemu delovnemu ritmu. Ker je dan začel pred zoro, je že imel napisano stran ali dve, prebran in komentiran članek ali analiziran arhivski dokument, ko smo si drugi še meli oči ob vstajanju. A z nekaj potrpljenja in obojestranskega razumevanja se je na koncu vse ujelo. Skupne projekte smo dokončali v predvidenem času in obsegu.

Jožetovo znanstvenoraziskovalno delo bom v nadaljevanju predstavil na primeru nekaj njegovih monografij, ki predstavljajo izjemno velik opus, njihovo zaporedno branje pa pokriva celoto gospodarskega razvoja Slovenije od konca druge svetovne vojne do velike transformacije družbe in ekonomije na začetku devetdesetih let 20. stoletja. Člankov je enostavno preveč za kratek zapis. Hkrati te monografije pomenijo tudi prelomne točke Jožetovih konceptualizacij raziskovalnih postopkov, definiranja raziskovalnih vprašanj in interpretacijskih načinov. Vsaka njegova knjiga je pomenila »pozgodovinenje« časovnih obdobj ali pojavov, ki jih je analiziral v njih. Vsekakor gre za opus, ki je na področju novejših in gospodarske zgodovine vreden zavidanja.

Knjige so se začele pojavljati leta 1992, ko je izšla *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu*. V ospredju je bilo vzpostavljanje novega gospodarskega sistema po

sovjetskem vzorcu v prvem desetletju po drugi svetovni vojni. Z izdajo *Virov za nacionalizacijo industrijskih podjetij po 2. svetovni vojni*, ki jih je napisal v sodelovanju z Marušo Zagradnik in Marjanom Zupančičem, je odmevno posegel v denacionalizacijske razprave in mnogim olajšal pot do vrnitve premoženja. S tretjo knjigo, *Povojne nacionalizacije* (1994), je dokumentacijo o nacionalizacijah postavil v širši družbenopolitični okvir. V *začaranem krogu* (1999) se je Jože posvetil šestdesetim letom. Nato sva skupaj izdala *Zgodovino slovenskega bančništva* (2000) in *Slovenske bančnike v zrcalu časa* (2005). Vlogo posameznikov in stroke kot celote je Jože problematiziral na primeru Zveze ekonomistov Slovenije (*Zveza ekonomistov Slovenije v času in prostoru*, 2001), kar je bilo zelo izvirno in tudi pred časom. Zadnjima dvema desetletjema socialistične gospodarske ureditve je posvečena knjiga *Iz reforme v reformo* (2006), ki jo je Jože napisal skupaj z drugim dolgoletnim sodelavcem, Nevenom Borakom. Po velikih makroekonomskih temah se je v svojem raziskovalnem interesu spustil na nižjo raven, na lokalno raven ali raven posameznega gospodarskega subjekta. Kot raziskovalni fenomen je definiral procesno dinamiko na ravni občine in socialističnega podjetja Tovarna vijakov Plamen Kropa (*Vigenjc 7*, 2007) in sodeloval pri delu *Postojna – upravno in gospodarsko središče* (2009), kjer je bil med vodilnimi avtorji. V Jožetovem opusu mejnik prav gotovo predstavlja knjiga *Biti direktor v času socializma* (2008). Knjiga je nastala v intenzivnem sodelovanju Jožeta z etnologom Jurijem Fikfakom. Izhodiščna teza je bila, da izmed množice relevantnih interpretacij tranzicijske uspešnosti v Sloveniji poudarita strukture ter tehnike vodenja in upravljanja, poosebljene v direktorjih uspešnih slovenskih podjetij od šestdesetih let dalje. Pozornost na vlogo posameznikov je ohranil tudi v knjigi o Stanetu Kavčiču, ki jo je napisal skupaj Božom Repetom. Kavčiča sta predstavila kot primer politično avtoritarne, a ekonomsko in socialno prosvetljene oblastne elite, ki se trudi meritokratsko upravljati družbeni razvoj v okvirih rigidnih omejitev socialistične ureditve. Leto 2013 je bilo zopet prelomno. Izšli sta dve Jožetovi knjigi. V *Poti do slovenske narodnogospodarske suverenosti* je predstavil preobrazbo Slovenije v industrijsko družbo po drugi svetovni vojni. Knjiga prestavlja povzetek njegovega dolgoletnega dela. V knjigi *Križ in kapital* je predstavil vlogo katoliške cerkve na ekonomskem področju v dvajsetem stoletju. Njegovo zadnje knjižno delo izvira iz leta 2018 in je plod sodelovanja z mlajšim kolegom Aleksandrom Lorenčičem. V pregledni obliki sta predstavila oris posameznih gospodarskih panog in biografske skice posameznih podjetij v dobi modernizacije. Gre za pravi »katalog« slovenske industrijske podjetnosti, ki bo prav gotovo zelo pogosto citiran.

Jože ima zavirljiv raziskovalni in publicistični opus. V tridesetih letih dela 15 knjig, v povprečju ena na dve leti. Vsa ta dela, ne da bi omenjali številne tehtne članke, opredeljujejo Jožeta kot osrednjo osebnost proučevanja gospodarske zgodovine socialističnega obdobja v Sloveniji. Kritična presoja Jožetovih objav več kot nazorno poudarja očitno naraščanje kakovosti njegovega raziskovalnega dela in rezultatov tega dela. Ni mogoče prezreti rasti interpretativne moči ali, bolje rečeno, zorenja Jožeta kot zgodovinarja skozi leta. Z življenjskimi in raziskovalnimi izkušnjami so nastopale spremembe

v konceptualizacijah in tematizacijah raziskovalnih vprašanj, kar se je navzven opazilo s premikom od osnovnega izhodišča rekonstrukcije k poglobljenim in sintetičnim interpretacijam. Že predelani in novi viri so mu z drugačnim branjem odkrivali nove in drugačne pomenske dimenzije socialistične ekonomske ureditve in procesov.

Vesel sem, da sva bila sodelavca in da sva del poti hodila skupaj. Vse najboljše, Jože!

Žarko Lazarević

42 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

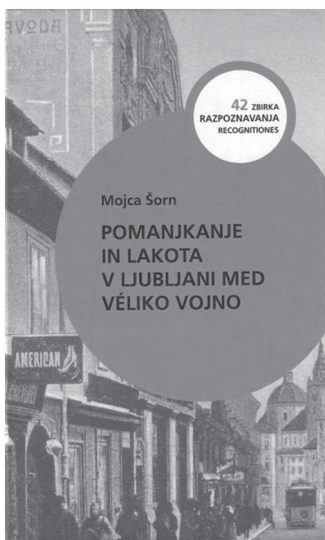
Mojca Šorn

**POMANJKANJE
IN LAKOTA
V LJUBLJANI MED
VÉLIKO VOJNO**

Cena
.....
25 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020, 303 strani

Knjiga Mojce Šorn razkriva organizacijo preskrbe z osnovnimi živili in dobrinami ter življenjske razmere v obdobju prve svetovne vojne v Ljubljani, še prav posebno pozornost pa nameni doživljanju ljudi. O prvi svetovni vojni je bilo sicer veliko napisanega, a ne z vidika doživljanja civilnega prebivalstva, predvsem pa ne s takšnim metodološkim poudarkom na afektivni družbeni izkušnji. Pomen pričujoče študije vidim prav v avtoričinem spretnem razbiranju občutij ljudi, v poglobljanju v njihove stiske, ki so bile neposredno povezane s konkretnimi materialnimi in družbenimi razmerami.

Knjiga temelji na analizi bogatega in pestrega spektra raznolikih virov in literature; arhivskih in časopisnih virov, korespondence ljudi, dnevniških zapisov in znanstvenih ter strokovnih člankov domačih in tujih avtoric ter avtorjev. Uporaba tega gradiva je pomembna, saj nam avtorica z njim ponuja primerjalno perspektivo. Mojca Šorn odzivov in doživljanj ljudi v Ljubljani ne obravnava ločeno ali izolirano od dogajanja v osrednji Evropi. Mikroštudijo umesti v širši makrozgodovinski politični in gospodarski prostor. Na podlagi analize dnevniških zapisov, korespondence in časopisnih člankov pa spretno interpretira doživljanja ljudi, spreminjajoče se odnose in razmerja med njimi, ritme njihovih vsakdanjikov pa tudi odnose (ne)zaupanja prebivalstva do oblasti. Prebivalstva v Ljubljani ne obravnava homogeno, osredotoči se na različne družbene skupine, še posebej poudari vlogo in doživljanja žensk ter opozori na številne neenakosti, ki so jih izredne razmere še poglobile.

Avtorica je pri analizi gradiva za študij pomanjkanja in lakote izhajala iz dveh teoretičnih izhodišč. Prvič, razlikovala je med lakoto in pomanjkanjem. Lakoto je definirala po irskem zgodovinarju Cormacu Ó Grádu kot pomanjkanje živil, ki je bilo neposredno povezano z nižanjem kupne moči, večjo umrljivostjo in obolenji. Drugič,

pomanjkanje in lakoto je obravnavala v strukturni pogojenosti, ne torej toliko posledici naravnih okoliščin, temveč političnih in družbenih razmer ter odnosov. Knjiga pokaže, da Avstrija ni bila pripravljena na daljšo vojno. Na začetku je bila osredotočena na preskrbo za vojsko in je zanemarila civilno prebivalstvo, hkrati pa je predvidevala, da bo vojna kratkotrajna. Pomanjkanje so spremljali draginja, prekupčevanja in izkoriščanja. Poskus centraliziranega upravljanja in organizacije najosnovnejših živil je imel namen zagotoviti prehrano in hkrati nadzirati višanje cen. A kot pokaže avtorica, represivni birokratski sistem ni bil učinkovit. Množil je predpise in ukrepe, prav tako nastajanje različnih odsekov, ki so delovali togo, bili odmaknjeni od stvarnosti, niso se prilagajali razmeram. Zaupanje ljudi v predpise, ukrepe in oblast je padalo, večal se je odpor do vojne.

Prvi del knjige je kronološko razdeljen, drugi pa zastavljen problemsko in tematsko. Leta 1914 je v Ljubljani živelo 50.000 ljudi. Preskrba Ljubljanec z zelenjavo, sadjem, mlekom in moko je bila odvisna od zaledja. Ljubljančani so začeli pasove stiskati že pred letom 1914. V Ljubljani je bilo čutiti strah zaradi vojne med Turčijo in Italijo ter na Balkanu. Že takrat so se ljudje spopadali s slabimi razmerami v preskrbi.

Do pomanjkanja bele moke je prišlo konec leta 1914. Avstrija ni bila žitna dežela in je žito uvažala. Preglavice so ji povzročale izvozne prepovedi in zapora antantnih sil. Prve karte za hrano so na Dunaju uvedli aprila 1915, kmalu so sledile nakaznice za druga živila. Na papirju določene vrednosti dodeljenih dnevnih količin ali kalorij racioniranih živil so padle od 2500 kalorij (za odraslega moškega) na 830,9 kalorije dnevno ob koncu vojne (na Dunaju). A vendar tudi skromne količine racioniranih živil ni nihče jamčil.

Uredbi za preskrbo s kruhom so tudi v Ljubljani sledile uredbe v zvezi z mlekom, jajci, mesom, mastjo, krompirjem in sladkorjem. Pred trgovinami so se vile vrste, a večurno čakanje ni bilo zagotovilo, da bodo ljudje prišli do živil. Pomanjkanje so poglobljale stiske ljudi, večali so se nestrpnost, prerivanje med čakajočimi, zmerjanje in poškodbe. Ljudje so tožili nad slabo organizacijo in neredom.

Prebivalci so se borili s pomanjkanjem in draginjo že v začetku leta 1915. Takrat so bili lakoti izpostavljeni predvsem finančno šibkejši, brezposelni, upokojnenci, delavci, študenti, nižji uradniki in nameščenci. A kmalu se je pomanjkanje selilo tudi v premožnejše domove, zarezalo je v samo podobo mesta. Pred trgovinami so se vile dolge vrste, na vratih trgovin so viseli napisi o pomanjkanju živil, večalo se je beraštvo. Mestne oblasti so poskušale težave reševati tudi z ustanavljanjem vojnih vrtov in njiv, kasneje vojne kuhinje.

Avtorica ugotavlja, da je bil ton komunikacije oblasti in časopisja v letu 1914 še umirjen in relativno suhoparen, saj je prevladalo prepričanje, da bo vojna kratkotrajna. Tudi naslednje leto so ljudje vojno sprejemali še precej stoično, čeprav je bila Ljubljana od soške fronte odmaknjena zgolj 100 km in so številni trpeli pomanjkanje. Leta 1916 pa je prišlo do večjega odpora proti vojni, pomanjkanje in lakota sta že močneje zarezala v ljudi, razmere je otežila ostra zima (1916/17). Ljudem je poleg hrane in kurjave zmanjkovalo potrpljenja, volje, energije in zdravja. Leta 1918 državi ni uspelo

zagotoviti osnovnih živil. Vedno več je bilo nespoštovanja odredb, izigravanja oblasti, glasnejši so bili protesti, postajali so bolj srditi, ne zgolj v Ljubljani, ampak tudi po drugih mestih.

Avtorica pokaže, da je bila preskrba ljudi močno odvisna od lastne iznajdljivosti in samooskrbe. A možnosti za samooskrbo je bilo v mestu malo, odvisno je bilo od podeželja, kar je vzpostavljalo posebna razmerja in odnose med ljudmi iz različnih okolij. Ob tem so se večali tudi pritiski na mestno oblast, naj ne preganja tihotapstva oz. t. i. nahrbtništva, kot so poimenovali tihotapljenje dobrin s podeželja v mesta za družinske potrebe. Ko je vojna izčrpala še podeželje, je bilo mogoče živeti v glavnem samo še od črnega trga. A cene na črnem trgu so bile znatno višje od uradnih. Takrat so celo nekateri predstavniki mestnih oblasti odprto podpirali tihotapsko trgovino (v kolikor je podpirala domačo oskrbo), saj je le to omogočalo preživetje ljudi.

Spreminjal se je tudi odnos ljudi do oblasti (mestne in monarhične). Naraščajoče število odredb in ukrepov je poglobljalo nezaupanje, glasnejši je bil odpor proti vojni. Ob tem so postali napeti tudi odnosi med Dunajem in Ljubljano. Avtorica prikaže, da so imele mestne oblasti več posluha za tegobe prebivalcev in prebivalcev v Ljubljani, Dunaj pa ni bil pripravljen popustiti, z birokracijo in centralizacijo je dušil lokalne iniciative.

Ljudje so hirali zaradi lakote, nekakovostnega vnosa živil, psihičnih pritiskov, travmatičnih izkušenj, strahu in negotovosti pa tudi razburjenja zaradi vedno novih predpisov in ukrepov. »Ne moremo ozdraveti,« so zapisali v *Ilustriranem glasniku* leta 1918, »se umiriti, kajti vedno nove, posebno umne odredbe nas vsak čas razburjajo in tako / ... / postajamo nezmožni bodisi za dušno ali telesno delo.« (str. 207)

Med boleznimi so prevladovale pljučne bolezni (predvsem tuberkuloza), ki sta jih spodbujala pomanjkanje hrane in telesna oslabeledost. Vojna je pustila pečat tudi na telesih ljudi, predvsem odraščajočih otrok. Nekateri so poskušali otroke rešiti tako, da so jih odpeljali na podeželje. Marici Nadlišek je na primer uspelo najmlajšega sina, ki je bil telesno tako izčrpan, da bi lahko umrl, prepeljati na okrevanje v Varaždin. Tam je kmalu okreval, saj so bile razmere neizmerno boljše kot v Ljubljani.

Psihofizične posledice so ljudje čutili še več let po koncu vojne. Fizično so oslabeledi, pomanjkanje je ostalo, prav tako strah in negotovost. Vojne trgovine in pekarnice so na primer oblasti ukinile šele januarja 1921.

Mojca Šorn je jasno orisala občutja negotovosti, strahu in obupa v Ljubljani. Hudomušni komentarji ter vici, ki so jih objavljali časopisi, so vzpostavljali prostor za artikulacijo in kanalizacijo teh čustev. Avtorica pa je pri takšnih afektivnih orisih pazila, da ljudi ni reducirala na pasivne žrtve vojnih razmer, pokazala je njihovo vzdržljivost in prilagodljivost. V ospredju so bile predvsem ženske, matere in gospodinje, ki so jih oblasti med vojno še posebej nagovarjale. Ženske so uvajale nove recepte, se učile novih načinov shranjevanja in konzerviranja hrane. Marsikdaj so obupano iskale načine, kako nahraniti otroke. Avtorica je ujela pretresljive stiske mater, ki otrok niso mogle nahraniti. Tragični kriki žensk, ki so ostajali več mesecev in let neslišani, so se spomladi 1918 artikulirali v glasni protestni zahtevi, naj županstvo zagotovi hrano za njihove sestradane otroke.

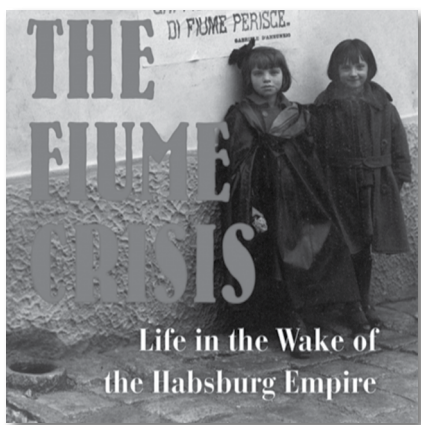
Vojna je spreminjala življenjske ritme, odnose, vloge, prehranjevalne in bivalne navade. Ta vidik – kako so se ljudje navajali na spremenjene življenjske razmere in kako so uvajali novosti v vsakdanjik, avtorico še prav posebej zanima. Razvoj novih strategij preživetja sicer kaže veliko mero ustvarjalnosti ljudi. A hkrati je lakota zaostрила odnose med njimi in poglobila družbene neenakosti. Sčasoma je v vojnem obdobju izginila empatija do sočloveka, prav tako zaupanje. Vendar pa solidarnost ni popolnoma izginila, prav tako niso usahnile dobrodelne akcije.

Mojca Šorn je monografijo *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno* napisala jasno in prepričljivo, spretno je manevrirala med raznolikimi viri, svoje teze je utemeljila na izredno pestrem izboru gradiva. Njena študija je tudi teoretsko podkovaná. Knjiga ni pomembna le za zgodovinsko strokovno javnost, temveč tudi za vse druge, ki jih zanima življenje v Ljubljani, doživljanje vojnega obdobja v mestu ali (samo)organizacija preskrbe v izrednih razmerah. S knjigo nas avtorica opozarja, da je za poglobljeno razumevanje družbenih izkušenj pomembno pozornost posvetiti afektivnemu doživljanju ljudi.

Izkušnje prve svetovne vojne so vplivale na to, da so se nekatere države začele v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja v strahu pred novo vojno organizirano pripravljati na izredne razmere. Tudi v Jugoslaviji je bila posebna skrb usmerjena v preskrbo prebivalstva. A kljub temu so bile razmere preskrbe med drugo svetovno vojno podobne tistim med prvo svetovno vojno, kot je to dokazala predhodna knjiga Mojce Šorn, ki je prav tako izšla v zbirki Inštituta za novejšo zgodovino leta 2007.

Nina Vodopivec

Dominique Kirchner Reill, *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire.*
Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press
of Harvard University Press, 2020, 289 strani

Dominique K. Reill, profesorica zgodovine na Univerzi v Miamiu, je že v svoji prvi knjigi, nagrajeni *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice* (Stanford University Press, 2012), raziskovala zgodovino ljudi na vzhodni jadranski obali. V drugi se je iz Dalmacije, Benetk in Trsta premaknila na Reko in iz začetka 19. v začetek 20. stoletja, še vedno pa v knjigi kot pomembni akterji nastopajo nacionalisti.

V knjigi *The Fiume Crisis*, ki je lani izšla pri Harvard University Press, se namreč ukvarja z Reko (Fiume/Rijeka) in njenimi prebivalci v obdobju med koncem prve svetovne vojne in razpadom Habsburške monarhije ter odločitvijo velikih sil, da naj Reka postane samostojna mestna državnica pod italijansko zaščito. Ukvarja se torej z zgodbo, ki je na neki način mala velika zgodba, saj so se s pogajanjem o usodi pristaniškega mesta v Parizu, s prihodom antantnih čet in kasnejšo zasedbo mesta, ki so jo izvedli Gabriel D'Annunzio in njegovi legionarji, z njihovimi eskapadami in znamenitim krvavim božičem 1920 ukvarjali že številni zgodovinarji in zgodovinarke, kot v uvodnem poglavju natančno pojasni avtorica.

Toda Reill te odmevne dogodke, o katerih so tedaj poročali najpomembnejši svetovni časniki, namenoma potisne v ozadje in se osredotoči na mesto in njegove prebivalce ter na načine, kako so se soočili z nemirnimi in negotovimi časi po razpadu habsburške države, v okviru katere je mesto v zadnji četrtini 19. in v začetku 20. stoletja doživelo izjemen vzpon in postalo eno največjih evropskih pristanišč. Ne zanimajo je ne velike in zloglasne osebnosti ne vloga reške epizode v genezi italijanskega fašizma, ampak domačini in njihovo spopadanje s povsem novimi okoliščinami. V poglavjih, ki sestavljajo osrednji del knjige, opiše in analizira valutno zmedo, ki je bila za veliko večino predvsem težava, za posameznike pa tudi priložnost, prehod iz stare v novo pravno ureditev, poskuse urejanja domovinske pravice in državljanstva ter nacionalistično propagando, ki je mesto dobesedno prekrila z italijanskimi zastavami.

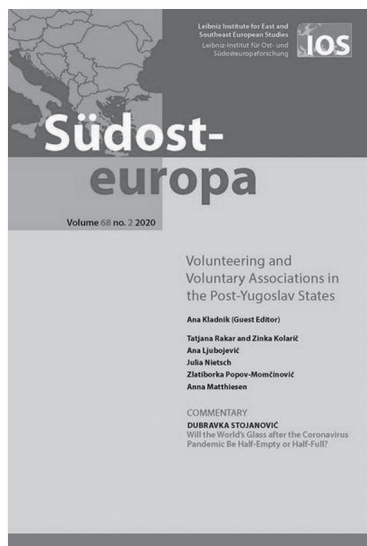
Reill bogato gradivo iz reških in italijanskih arhivov ter podatke iz relevantne sekundarne literature spretno preplete v zelo berljive zgodbe, ki pa nikoli ne ostanejo na nivoju opisov, ampak avtorica vseskozi išče razlage in razkriva relevantne strukture in akterje. Kot rdeča nit se skozi besedilo vije prepletanje starega in novega, kar seveda ni bila reška specifika, in pa poskusi lokalne italijanske elite, da bi mesto priključila Italiji ter hkrati ohranila tradicionalno avtonomijo. Tako so mestne oblasti habsburške simbole sicer zamenjale s simboli Kraljevine Italije in sodišča so sodbe izrekala v imenu italijanskega kralja, toda hkrati je v veljavi ostala večina stare zakonodaje, kar je med drugim omogočalo razvezo zakona. Mestne oblasti so na eni strani izganjale jugoslovanske nacionaliste brez domovinske pravice, a hkrati zavračale dodelitev te iste pravice D'Annunzиеvim legionarjem, ki niso bili tesno povezani z Reko ali niso imeli lastnega premoženja. Medtem ko so nekateri reški Italijani nove razmere izrabili za italijanizacijo svojih slovansko, nemško ali madžarsko zvenecih priimkov, so mnogi drugi, tudi številni voditelji reškega italijanskega nacionalnega gibanja, takšne priimke pustili nedotaknjene, saj so predstavljali vez s predniki in specifično reško zgodovino. Italijanski nacionalizem je vsekakor postal dominantna ideologija in njegovi nasprotniki so se znašli v težavah, toda hkrati so bili lokalni italijanski nacionalisti relativno benevolentni; kar ni bilo odkrito nasprotovanje, so tolerirali, večina prebivalstva je živela, ne da bi se jih dotaknil radikalizem D'Annunzia in njegovih privrženecv. Radikalni prelom z imperialno preteklostjo je bil torej na številnih nivojih le navidezen, življenje prebivalcev Reke so še nekaj let po koncu vojne močno oblikovale institucije, zakoni in navade habsburške dobe. Vse to je – kot prepričljivo pojasni

avtorica – pripomoglo k temu, da nakopičeni antagonizmi niso eksplodirali in da se Reka, v nasprotju z nekaterimi podobnimi mesti, ni znašla v vrtincu nasilja.

V relativno kratki knjigi – pri spremljanju besedila pomaga nekaj skrbno izdelanih zemljevidov, zelo dobro ga dopolnjujejo razmeroma številne fotografije – se je Dominique K. Reill posvetila nekajletnemu obdobju in majhnemu teritoriju in ob tem niti ni poskusila napisati kompletne zgodovine Reke v postimperialni tranziciji. Marsičesa se je le dotaknila, številnih tem sploh ne. Toda to je bila smotrna odločitev, saj je rezultat niansirana in analitično trdna študija, ki ne dopolnjuje le našega vedenja o jadranskem mestu, ampak je tudi pomemben dodatek k historiografiji postimperialne tranzicije. Gre torej za izvrstno napisano knjigo, ki je rezultat premišljenega in dolgotrajnega ukvarjanja z raziskovalno temo.

Rok Stergar

Volunteering and Voluntary Associations in the Post-Yugoslav States. *Südosteuropa*, Volume 68, No. 2 (2020)

Omejitveni ukrepi za zajezitev novega koronavirusa so na določenih področjih popolnoma ustavili dejavnosti prostovoljskih organizacij, medtem ko na drugih področjih prostovoljstvo predstavlja enega od nosilcev boja z epidemijo. Številni prostovoljci po vsem svetu dnevno prispevajo k lajšanju rastočih zdravstvenih in socialnih stisk, zato so Združeni narodi nedavno prepoznali pomen vloge, ki jo bo prostovoljstvo odigralo pri družbeni obnovi, ki bo sledila epidemiji novega koronavirusa.¹ Tematska številka znanstvene revije *Südosteuropa*, ki prostovoljstvo postavi v kontekst polpretekle zgodovine jugovzhodne Evrope, zaznamovane s številnimi krizami, zato prihaja v primernem času. Šest znanstvenih člankov sedmih avtoric je gostujoča urednica Ana Kladnik (Inštitut

za novejšo zgodovino, Ljubljana) zbrala pod naslovom *Prostovoljstvo in prostovoljska združenja v državah bivše Jugoslavije*. Prispevki so nastali kot rezultat mednarodne delavnice *Prostovoljsko delo, prostovoljstvo in prostovoljska združenja v jugovzhodni Evropi med letoma 1980 in 2000*, ki je marca 2018 potekala v Ljubljani.²

1 *Building back better: why volunteering matters for the post-COVID world* | UNV, pridobljeno 29. 12. 2020, <https://www.unv.org/Success-stories/Building-back-better-why-volunteering-matters-post-COVID-world>.

2 Mednarodna delavnica je bila organizirana kot del projekta *Prostovoljstvo v lokalnih skupnostih med poznim socializmom in liberalnim kapitalizmom: zgodovina prostovoljnih gasilskih društev v Nemčiji in vzhodni-srednji Evropi*,

Obraunavan časovni okvir tematske številke zajema zadnja leta socialistične Jugoslavije, obdobje njenega nasilnega razpada in tranzicije držav naslednic v post-socialistično družbo, zato omogoča dober vpogled v kontinuitete in novosti na področju prostovoljskega dela. Avtorice nazorno prikažejo pestrost oblik in praks prostovoljstva v državah nekdanje Jugoslavije ter raznolikost osebnih izkušenj s prostovoljskim delom. Kot uvodoma opozori Ana Kladnik, so objavljene raziskave razkrile velik pomen, ki ga ima za prostovoljstvo narava odnosov med državo in prostovoljskimi organizacijami. Naslednji skupni imenovalac prispevkov je posvečanje pozornosti dojemanju prostovoljstva v postjugoslovanskih javnostih in tudi soočanje avtoric s kompleksnimi vprašanji, denimo kako na prostovoljsko delo vplivajo – in hkrati v njem odsevajo – nacionalizmi in neoliberalizmi postsocialističnih družb.

Prvi prispevek tematske številke raziskuje razvitost sektorja civilne družbe v Sloveniji in njegovo vlogo v sistemu socialnega skrbstva. Tatjana Rakar in Zinka Kolarič (Univerza v Ljubljani) na podlagi dveh študij o civilnodružbenih organizacijah, izvedenih v letih 1996 in 2005, ugotavljata, da se je v času slovenske tranzicije sektor civilne družbe občutno razširil, a porast ni bistveno vplival na njegovo razvitost v smislu profesionalizacije in finančne stabilnosti. K temu je prispevalo dejstvo, da storitve na področju socialnega skrbstva v Sloveniji niso bile predmet privatizacije, zato organizacijam civilne družbe na tem področju ni bilo treba nadomestiti javnega sektorja, ampak se je med obema razvil dopolnjujoč odnos. Podoben model je mogoče opaziti v skandinavskih državah, a avtorici opozarjata, da tam med državo in civilnodružbenimi organizacijami poteka močan civilni dialog, ki je v Slovenji ostal na nizki ravni. V tem prepoznata ključen problem, ki preprečuje, da bi slovenska družba na področju socialnega skrbstva kar najbolje izkoristila skupen potencial javnega sektorja in civilnodružbenih organizacij.

Pomanjkanje dialoga med civilnodružbenimi organizacijami in oblastjo se zrcali tudi v prispevku Ane Kladnik, ki se posveča prostovoljnemu gasilskemu društvu na prehodu slovenske države v samostojnost in demokracijo. Gasilstvo je ena najstarejših in najbolj priljubljenih prostovoljskih dejavnosti v Sloveniji. Zato se je uveljavilo prepričanje, da predstavlja izraz slovenske narodne esence, kot tako pa je oblastem od nekdanj predstavljal priročno platformo za politično in nacionalno mobilizacijo prebivalstva. Vendar avtorica poudari, da sta prostovoljnemu gasilskemu društvu njihova množičnost in hkrati priljubljenost omogočali, da so ne glede na zunanje pritiske ohranila del svoje samostojnosti. Po drugi svetovni vojni so komunistične oblasti poskušale okrepiti nadzor nad prostovoljnemu gasilstvom, a lokalna društva so se izkazala za izjemno odporna proti političnim intervencijam, medtem ko sta njihov odnos z družbenopolitičnimi organizacijami zaznamovala nejasnost in pomanjkanje dialoga. Avtorica pokaže, da so se gasilska društva, podobno uspešno kot prehodu v komunizem, prilagodila tudi prehodu v demokracijo. V času osamosvojitve so slovenski politiki s pomočjo gasilstva med državljani krepili nacionalno zavest ter propagirali

1980–2000, ki je potekal pod okriljem Inštituta Hannah Arendt za totalitarne študije v Dresdnu in Inštituta za jugovzhodno Evropo Univerze na Dunaju. Dogodek je potekal v sodelovanju z Inštitutom za kulturne in spominske študije ZRC SAZU.

ideji neodvisnosti in demokratizacije. Vendar prostovoljno gasilstvo po osamosvojitvi ni vstopilo v sfero političnega kot številne druge civilnodružbene organizacije, zato ga avtorica opredeli kot posebno obliko tranzicijske civilne družbe.

V naslednjem prispevku je Ana Ljubojević (Univerza v Gradcu) na primeru Društva mladih raziskovalcev Srbije pokazala, da se je mladinsko prostovoljstvo v Srbiji, podobno kot prostovoljno gasilstvo v Sloveniji, dobro prilagodilo prehodu iz enega v drug sistem. Avtorico so zanimale institucionalne spremembe v načinu izvajanja mladinskih prostovoljskih programov v zadnjih dveh desetletjih dvajsetega stoletja – obdobju, ko sta organizacija in financiranje izpod državnega okrilja prešla v nevladni sektor. Društvo mladih raziskovalcev Srbije je spremembam navkljub uspešno nadaljevalo svoje aktivnosti in ohranilo mednarodne povezave, k temu pa je po avtoričinem mnenju pomembno prispevalo dejstvo, da je bilo prepoznano kot nepolitična organizacija. Drugi del prispevka se posveti osebnim izkušnjam mladih prostovoljcev. Njihove motivacije za udeležbo na mednarodnih taborih so bile raznolike, a avtorica ugotavlja, da jih je opazno zaznamovala vojna realnost devetdesetih let – za mnoge mlade je prostovoljstvo v tujini predstavljalo priložnost za kratek pobeg v »običajno« življenje.

S preučevanjem osebnih izkušenj nadaljuje Julia Nietsch (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris), ki se v prispevku na primeru kosovske organizacije Družba matere Tereze posveti političnim vidikom društvenega prostovoljstva. Z ukinitvijo avtonomnega statusa Kosova leta 1989 so bili kosovski Albanci izključeni iz političnega, socialnega, gospodarskega in kulturnega življenja, zato so ustanovili mrežo »paralelnih struktur«, ki so skrbele za osnovne potrebe prebivalstva. Družba matere Tereze je bila ena od njih, saj je kosovskim Albancem nudila nujno zdravstveno oskrbo. Avtorica je s pomočjo intervjujev s prostovoljkami omenjenega društva prikazala, da je v okolju, zaznamovanem z veliko brezposelnostjo in občutkom brezizhodnosti, prostovoljstvo postalo oblika samopomoči, ki je posameznike navdajala z občutkom namere in ponosa. Spremljala so ga tudi občutja dolžnosti in nuje, hkrati pa je bilo prostovoljstvo oblika protesta in »vsakdanjega aktivizma« proti srbskemu političnemu in institucionalnemu nasilju.

Zlatiborka Popov-Momčinović (Univerzitet u Istočnom Sarajevu) je v svojem prispevku raziskala ženski aktivizem v Bosni in Hercegovini, ki je v zadnjih desetletjih občutno prispeval k razvoju tamkajšnje civilne družbe in javnost opozoril na številne teme, kot je nasilje nad ženskami, ki so bile pred tem potisnjene v sfero zasebnega. Avtorica pokaže, kako so neformalne in večinoma humanitarne ženske skupine po vojni prerasle večje in manjše nevladne organizacije, ki so ostale odvisne od tujih donatorskih sredstev. Takšen način financiranja je pripeljal do določene tekmovalnosti med ženskimi združenji in jih hkrati pahnil v projektni način delovanja, kar so prostovoljke v intervjujih prepoznale kot izrazito slabost. Ženskim aktivistkam v BiH delo otežujeta nizko zaupanje javnosti v civilno družbo pa tudi vladna politika, ki ne podpira prostovoljstva, ampak sredstva raje namenja veteranskim organizacijam, ki so pogosto predmet političnih manipulacij. Zato avtorica ženski aktivizem spodbuja k večji solidarnosti med večjimi in manjšimi organizacijami, tesnejšemu povezovanju z

lokalnimi oblastmi in promociji prostovoljstva s pomočjo vrednot, kot sta solidarnost in strpnost, ki jih številni povezujejo s prostovoljskim delom.

V zadnjem tematskem prispevku si Anna Matthiesen (The New School for Social Research, New York) na primeru hudih poplav, ki so Srbijo in okoliške države prizadele leta 2014, zastavlja vprašanje, kako na sodobne prostovoljske prakse vplivata dediščina socialističnih delavskih akcij na eni in neoliberalni etos postsocialistične države na drugi strani. Srbske oblasti se ob uničujočih poplavah niso primerno odzvale na krizno situacijo, zato je toliko večji angažma moralo pokazati srbsko prebivalstvo. Avtorica poudari, da je odsotnost države ljudem signalizirala, da se lahko zanesejo le sami nase, zato so prostovoljci, ki so pomagali prizadetim v poplavah, toliko intenzivneje občutili ponos zaradi opravljenega dela. Ob tem so vzniknile številne reference na socialistične delovne akcije, ki so udeležencem, kot močan in nedaven primer kolektivnega delovanja, pomagale osmisлити njihova prizadevanja in občutja. Na jugoslovansko ikonografijo se je pragmatično obrnila tudi srbska politika, ki je prebivalstvo pozvala, naj prizadetim pomaga z esemes darovanjem. Avtorica opozarja, da je oblast s tem na neki način priznala svojo nesposobnost, hkrati pa je s pobudo po virtualnem prostovoljstvu družbeno solidarnost, ki naj bi bila izraz kolektivnega, pomaknila v sfero individualnega.

Zbrani prispevki kažejo, da prostovoljstvo lahko vznikne na različne načine – spontano, kot odgovor na izredne razmere; ali kot odziv na dolgotrajne vsakdanje stiske v okviru obstoječih prostovoljskih organizacij. Vzroki, zakaj se posamezniki odločijo za prostovoljske dejavnosti, so prav tako raznoliki – lahko jih žene želja po pomoči sočloveku, potreba po pridobivanju izkušenj, prizadevanje za uresničitev določenega cilja, iskanje smisla v dani situaciji ali preprosto želja po družbi somišljenikov. Avtorice prispevkov poudarjajo, da je za razvoj prostovoljstva pomembno stimulatívno okolje, ki je odvisno od oblastnih struktur in širše javnosti. Tako pomembno prispevajo k védenju, ki države in družbe ne dojema kot dveh ločenih in nasprotujočih si entitet, ampak razume, da je odnos med njima fleksibilen in večplasten.³

Mestoma in večinoma mimogrede se zbrani prispevki dotaknejo enega od učinkov prostovoljstva, ki bi si zaslužil več pozornosti – občutka pripadnosti. Ana Ljubojević je opazila, da so intervjuvanci med prostovoljskim delom izjemno pozitivno občutili pripadnost skupini ali skupnosti.⁴ Pripadnost na kognitivni in čustveni ravni igra pomembno vlogo pri oblikovanju identitete posameznika in kolektiva ter hkrati krepi pozitivne asociacije, ki jih pogosto povezujejo s prostovoljskim delom, kot so strpnost, solidarnost, enakopravnost, medkulturno učenje. Prostovoljstvo torej pomembno prispeva k ustvarjanju primerne okolja za oblikovanje družbene kohezivnosti in neguje pozitivne vrednote, ki so ključne za razvoj demokratične družbe in njeno utrjevanje.

Dodatno pozornost pri raziskovanju prostovoljstva bi si zaslužilo vprašanje spola – ne gre namreč spregledati, da so večji del osebnih pričevanj v tematski številki prispevale prostovoljke, prav tako so vse članke spisale ženske avtorice. V luči trenutne epidemije

3 Ana Kladnik, »Volunteering and Voluntary Associations in the Post-Yugoslav States. An Introduction,« *Südosteuropa* 68, 2 (2020): 126.

4 Ana Ljubojević, »The Postsocialist Transformation of Youth Voluntarism in Serbia,« *Südosteuropa* 68, 2 (2020): 192.

koronavirusa se kot zanimiv interdisciplinaren aspekt preučevanja prostovoljstva kaže tudi vpliv prostovoljskega dela na duševno in posledično telesno zdravje posameznikov. Pozitiven učinek prostovoljstva na psihično počutje udeležencev v kriznih obdobjih je razviden zlasti iz prispevkov Julie Nietsch in Zlatiborke Popov-Momčinović, do podobnih rezultatov pa so se dokopale nedavne raziskave o trenutni epidemiološki krizi.⁵ Tematska številka *Prostovoljstvo in prostovoljska združenja v državah bivše Jugoslavije* je torej osvetlila številne pomembne vidike prostovoljstva in hkrati nakazala, da nabor tem še zdaleč ni izčrpan.

Maja Lukanc

5 »The experience of volunteers during the early stages of the COVID-19 pandemic,« *The Australian National University Centre for Social Research and Methods*, pridobljeno 30. 12. 2020, https://csrcm.cass.anu.edu.au/sites/default/files/docs/2020/5/The_experience_of_volunteers_during_the_early_stages_of_the_COVID-19_pandemic_0.pdf. Stephanie Tierney in Kamal R. Mahtani, *Volunteering during the COVID-19 pandemic: What are the potential benefits to people's well-being?* *The Centre for Evidence-Based Medicine*, pridobljeno 30. 12. 2020, <https://www.cebm.net/covid-19/volunteering-during-the-covid-19-pandemic-what-are-the-potential-benefits-to-peoples-well-being/>.

Založba INZ

ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Založba INZ | | | | | | |

VPOGLEDI

VPOGLEDI 13

VPOGLEDI 17

VPOGLEDI 19

VPOGLEDI 22

22

VPOGLEDI

MIMOHOD BLAGA

MATERIALNA KULTURA POTROŠNIŠKE
DRUŽBE NA SLOVENSKEM

MIMOHOD BLAGA

